

THE
HISTORY OF SURAT.

સુરતની તવારીખ.

ખનાવનાર.

એદલજી ખરેજેરજી પટેલ.

આ. ડૉ. આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર.

ગવર્નમેન્ટ મિદલ સ્કૂલ, સુરત.

આ એપકી સને ૧૮૬૭ના ૨૫મા આકટ પ્રમાણે નોંધાવી, હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

સને ૧૮૯૦.

સુરત અખબાર છાપખાનામાં નરેશભદ્રાશ ગોવીંદરાગે છાપી.

કીમત રૂપીઆં બે.

પ્રસ્તાવના.

સુરત દુનિયામાં જાણીતાં થયલાં શહેરો માંહેલું એક છે. એ કેટલું પૂ
જાણું છે, એમાં રાજ્ય કેવું ચાલતું હતું, મળતે શાં શાં સુખ દુઃખ હતાં; એ
માં કેટલીવાર લડાઈઓ થઈ, ઘાડ પડી; કેટલીવાર દુકાળ, આગ, રેલ વગેરે
ની આફતો પડી, અને લોકોને કેટલીવાર પોતાનો જીવ જીવનગારો ભોંય ભ
કાર કરી નાસી જવું પડ્યું તે જાણવાની ઘણાંઓ ઉલટ રાખે છે.

મારા મનમાં તે ઉપરથી વિચાર આવતો કે સુરતની તવારીખ લખવી. એટ
લામાં સને ૧૮૭૮માં હુંલડ થયું. મેં અનુભવથી જાણું કે લોકોમાં તવારીખ
નું જ્ઞાન હોત તો એવી હડતાલ પડત નહીં અને એ હુંલડ થાત નહીં, એટલા
માં મારા વાંચવામાં આવ્યું કે, નામદાર સરકાર પોતે પણ ગુજરાતી ભાષા
માં સુરતની તવારીખ લખાવેલી જાવાની જાહેશ રાખે છે. આ કારણથી મેં
આ તવારીખ લખી. તે લખવામાં મેં કરી વિદ્વા ખતાવવાની કે કોઇપર ઉપકા
ર કરવાની નેમ રાખી નથી. મેં માત્ર

“ No life is worth living that is not useful to man. ”

એ કહેવત પ્રમાણે માણસજાત તરીકે મારી એક ફરજ ખજવી છે. એ
તવારીખ લખતાં મેં સાચવટ છુપાવ્યું નથી. કોઇની ખાતર સુરતથી કા
મ કીધું નથી. મને જે વાજખી લાગ્યું તે મેં લખ્યું છે. મેં આગળા વખત
ની “ પરદેશની ખીનાં ” નોંધી છે, તે નોંધવામાં મારો હેતુ એ છે કે, અભ
ણ વર્ગમાં સુરતની આગલી હાલત વિશે ખોટા વિચારો ચાલે છે, તે દૂર થાય.
કોઇ સુરતને પાંચ પચીસ હજાર વરસ પર વસેલું શહેર ગણી તેને સાતમે
આસમાને ચઢાવે છે, તો કોઇ પડની દશામાં આવેલાં આ શહેર તરફ ઘણા
હલકો વિચાર રાખે છે. કોઇ આ શહેરના આગલા રાજ કર્તાઓને જાણી
તેથી વધારે કાઢ્યા તથા ધનસાફી સમજે છે તો કોઇ તેઓને હરડા નાલ
મગારો કહે છે. કોઇ મુગલાઈ રાજ્ય ગયાથી પરમેશ્વરના પાડ માને છે તો

કોઈ સુરત શહેર કંપનિ સરકારે “દગાથી લીધું,” એવું કહે છે. આ વાત માં ખરું ખોટું શું છે તે આપોઆપ માલમ પડે, એટલા માટે મેં “પરદેશની ખીનાં” દાખલ કરી છે. સુરતમાં પોરટયુગીઝ, ઈંગ્રેજ, વલંદા, ફ્રેન્ચ અને પેશ્વા એક બીજા સાથે હરીફાઈ કરતા, તેઓ ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફેટલા બગવાન અથવા ફેટલા નબળા હતા—તેઓ પોતાની સ્વભૂમીમાં રાજ્યક્રિય કળામાં ફેટલા વધેલા હતા, અને તેથી જો ઈંગ્રેજ સુરત લીધું ન હોત તો કોઈપણ બીજા પ્રજાએ સુરત લીધું હોત તેના વિચાર લેખવાને મેં એ બાબત વધારી છે. ટુકામાં ચોક્કસ સદીમાં સુરતની ચોક્કસ હાલત હતી, પછી સુરત ફેટલું વધ્યું અથવા પાછલ પડ્યું તે સઘળાનો મુકાબલો કરી વાંચનારાઓ સુરતની તવારીખ વિશે ખરા વિચાર પર આવવાને શક્તિ માન થાય એટલા માટે મેં તે ખીનાં વધારી છે,

આ તવારીખ જેમ અને તેમ ઘણા લોકો—પુરૂષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો, વળી ભણેલાઓ તેમ આછું ભણેલાઓ પણ વાંચે, અને નહીં ભણેલાઓ સહેલાઈથી સમજે, એવા હેતુથી લખી છે, તેથી લખાણ સાદી ગુજરાતી ભાષામાં કર્યું છે.

આ તવારીખ મેં મારા મિત્ર મિંચ એલજી દોરાબજી તલાટી (એડિટર નટન હાઈસ્કૂલના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ) ને ખતાવેથી તેમણે એની ગોઠવણો પસંદ કરી, એક સુચના કરી હતી. તે એકે એમાં જાણીતાં કુટુંબોની તવારીખ દાખલ કરવી. મેં તેમ કરવાને ફેટલીએક ગ્રસ્કેલીઓ વચ્ચે કારોરા કરી, પણ ચોપડીનું કદ એવકું થઈ જતું હોવાથી અને વખત વધારે જરો એવું જણાયાથી મેં તે બાબત એમાં દાખલ કરી નથી.

એ ચોપડી લખતાં મને ફેટલીએક તવારીખો વાંચવી પડી છે, તેમાં જોટી મદદ સુરત તથા ભરૂચના ગેઝેટીયરથી મળી છે. “પારસી પ્રકાશ” નામના કીમતી ગ્રંથની પણ મેં મદદ લીધી છે. જે જે ચોપડીઓની મેં મદદ લીધી છે, તેના અનાવનારાઓનો તથા મારા મિત્ર મિંચ પાલનજી બેજનજી કોટવાલનો ફેટલીએક ખખર અંતરે માટે ઊપકાર માનું છું.

એલજી બરજેરજી પટેલ.

નેકનામ શરફાઝ ખાન બહાદુર
ઝનાબ મીર ગુલામખાખાખાન સાહેબ

મુ. સુરત.

આપ સાહેબ આ પ્રાંત તથા નામાંકિત શહેરના
રાજવંશી નવાબી ખાનદાનના નબીરા છો—આપ દેશીઓ
નું સદા કલ્યાણ કરવામાં એક નિષ્ઠાથી અને આગ્રહ પૂર્વક
મથન કરો છો—તથા આપના ઉત્તમ ગુણો જાણ હર્ષ પામી,

આપ સાહેબને આ

હિંદ દેશના રત્નરૂપ પુરાતન શહેર

“ સુરતની તવારીખ ”

જોટાં માન તથા મેમ પૂર્વક અર્પણ કરી છે.

કર્તા.

સુરતની તવારીખનું સાંકળિયું

મકરણ ૧ લું.

પાનું.

તવારીખ	૧
પુરતના ચમત્કાર—આજે વસ્તી—કાલે મેદાન. ...	૨
સુરત—એક મેદાન. ...	૩
ભરગચ્છા—ભરચ રાહર. ...	૪

મકરણ ૨ જું.

સુરત રાહરનું પુરાતમપણું.—એ રાહર કયારે અને દોણે વસાવ્યું ?	૫
સુરત—એ નામ રાથી પડ્યું ? ...	૬
સુરત કયાં આવેલું છે ? —એ રાહરના વતની દોણ ?	૭
ખીચ સાતના લોકો હતા કે નહીં ? —તે વખતે લોકોની હાલત.	૮
તે વખતનો રાજકારભાર. ...	૮
એ વખતની પરદેશની ખીનાં. ...	૯
ચૌદમી સદીમાં સુરતની હાલત. ...	૧૦
એ વખતની પરદેશની ખીનાં. ...	૧૧
પંદરમી સદીમાં સુરતની હાલત—ગોપી. ...	૧૨
ગોપીતળાવ. ...	૧૩
એ વખતની પરદેશની ખીનાં. ...	૧૪

મકરણ ૩ જું.

યુરોપીનયત લોકોના પગપેસારો—પોરટયુગીઝ.—કિલ્લો.	૧૮
અકબર પાદશાહના રાજ પદેલાં સુરતના કારભાર. ...	૨૦

મકરણ ૪ થું.

પાનું.

અકબર પાદશાહની સુરતપર ચઢાઈ.	...	૨૧
અકબરના રાજ પહેલાંની આમદાની.—મુગલાઈ રાજ.	...	૨૨
અકબર પાદશાહનું રાજ.	...	૨૨
એ વખતની પરદેશની ખીનાં.	...	૨૪

મકરણ ૫ મું.

જહાંગીર પાદશાહનું રાજ.	...	૨૫
ઈંગ્લેન્ડ આખ્યા વચ્ચે સુરતની હાલત.	...	૨૬
ઈંગ્લેન્ડને દોડી રથાપનાં પડેલી મહેનત.	...	૨૭
ઈંગ્લેન્ડને પાદશાહે આપેલા હુકો.—શાહજહાં પુરમ.	...	૨૦
વલંદા વેપારીઓની દોડી.	...	૩૧
શાહજહાંનું રાજ.	...	૩૨
શાહજહાંના અમલમાં આખાદી.	...	૩૪
કપૂતિ સરકારની દોડીના ચીક (વડા અમલદારો.)	...	૩૬

મકરણ ૬ મું.

આરંગઝેબ પાદશાહનું રાજ.	...	૩૭
મરાઠાઓની ધાડ અને લૂંટ.	...	૪૦
દગીઓને સુઝેલી પિનારાકાજે વિપરીત બુદ્ધિ.	...	૪૨
હીરાજ-કર-જાગ્યાવેરો.—મુખાઈની સને ૧૬૬૧માં હાલત.	...	૪૩
સને ૧૬૫૮થી ૧૭૦૭ લગીના મુંદસદીઓ.	...	૪૪
ઉપજની વીચત.	...	૪૫
સાત્તપહીવટો લોદાની હાલત વગેરે.	...	૪૬

	પાત્રું.
ઈંગ્લેન્ડના વણકરો. ...	૪૯
ઈંગ્લેન્ડની બીજી કંપનિ.—જોડાયેલી કંપનિ અને તેના વહીવટ. ...	૫૦
ચેરટેયુશીઝ.—ફ્રાંસના વણકરો.—આરંગજેબના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં હાલત ...	૫૧
લોકોનું પ્રમાણિકંપણું ...	૫૨
વેપારમાં ખરકન-નફો.—એ વખતનાં જાણીતાં કુટુંબો. ...	૫૩
એ વખતની પરદેશની બીનાં. ...	૫૪

મકરણ ૭ મું.

આરંગજેબ પછીના પાદશાહો. ...	૫૭
સને ૧૭૦૭થી ૧૭૩૩ લગીના નવાબો. ...	૫૮
નવાબ મોલીનખાન, સૈયદ અસાલખાન, ફાઈઝર કુલીખાન, તહવારખાન. ...	૫૯
મુત્રાં અમદુલ જહર.—નવાબ ફસ્તમઅલીખાન. ...	૬૦
નવાબ સોહરાબખાન. ...	૬૧
અહમદ અલેખી. ...	૬૩

મકરણ ૮ મું.

નવાબી રાજ્ય.—સને ૧૭૩૩થી ૧૭૫૯ લગીના નવાબો. ...	૬૪
નવાબ તેગખખખાન. ...	૬૫
કંપનિના અમલદારોનું અપ્રમાણિકંપણું. ...	૬૬
નવાબ તેગખખખાન (આલુ.) ...	૬૭
નવાબ બેગલરખાન (હકુરતખાન.) ...	૭૧
નવાબ સફરખાન—નવાબી માટે માંહે માંહે લડત. ...	૭૨
નવાબ અલી નવાખખાન. ...	૭૪
નવાબ મીઆ અરબખ. ...	૭૫

મકરણ ૯ મું.

પાનું.

• કિલ્લા માટે ઈંગ્લેન્ડ તથા નવાબ વચ્ચે વિગ્રહ.	...	૭૬
કિલ્લો ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો તે વખતે સુરતની હાલત.		૭૮
નવાબની સવારી.	...	૮૦
કિલ્લો ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો તે વખતે સુરતની હાલત (ચાલુ.)		૮૪
કળવણી તથા કૃષ્ણ કૌશલ્ય.	...	૮૬
તે વખતનાં નામાંકિત કુટુંબો.	...	૮૮
લોકોના પોશાક.	...	૮૯
લોકોના ઝીરાક.	...	૯૦

મકરણ ૧૦ મું.

નવાબી તથા ઈંગ્લેન્ડ લેયુ' રાજ્ય.—સને ૧૭૫૯ થી ૧૮૦૦ લગીના		
નવાબો.	...	૯૧
સીદી સરદાર.	...	૯૪
સચીનના નવાબ.	...	૯૫
સચીનના નવાબો.—ચઢતી પડતીનાં કારણો.	...	૯૭

મકરણ ૧૧ મું.

કિલ્લો લીધાપછી રાહર થતાં લગીનાં ૪૦ વર્ષમાં સુરતની હાલત.		૯૮
રાહરમાં ઈંગ્લેન્ડનું ચલાણ.	...	૯૮
નવાબનું લશ્કર.—પોલીસ.	...	૧૦૦
કાનસાક.	...	૧૦૨
ઝેતી અને ઝેકુત.	...	૧૦૪
“ ચોરાસી ખંડરનો વાવડો ”	...	૧૦૫

વેપાર.	...	૫૫૧.
વેપારની જાણ.	...	૧૦૬
ઉપજ.	...	૧૧૦
જમીનનું મહેસુલ.—મુકાત.	...	૧૧૧
જકાત.	...	૧૧૨
સરટિફિકેટ ટેકા.—“ ચામડી.” મુજબ કર.	...	૧૧૩
નાતબાનો તકાવટ રાખ્યા વગર કર લેવાડવાની ઈંગ્રેજની દોરોશ.	...	૧૧૪
ઈંગ્રેજ પોતે કર કેમ લેતા.	...	૧૧૫
પરદેશી છાઠીવાળાઓ.—પરદેશી છાઠીવાળાઓની હાલત.	...	૧૧૫
નવાબી રાજ્યના ઉદ્દેશ દિવસો.	...	૧૧૬
સને ૧૭૯૯નું તંજાવુ ખાખત હુલ્લડ.	...	૧૧૭

મકરાણ ૧૨ મું.

નવાબ પાસેથી શુરત લેવાને હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તથા મુંબાઈના ગવર્નર વચ્ચે પત્ર વહેવાર.	...	૧૧૯
મુંબાઈના ગવર્નરે ગવર્નર જનરલપર લખેલો પત્ર.	...	૧૧૯
મુંબાઈના ગવર્નર મિં જોનાઠન દંકનપર શુરતના ચીફ મિં સીટને લખેલો પત્ર.—મરહુમ નવાબના ભાઈ મીર નાસરુદ્દીન તરફના રકકો.		૧૨૦
મીર નાસરુદ્દીનખાતે મિં જોનાઠન દંકનપર લખેલો પત્ર.		૧૨૧
મિં દેનયલ સીટને મિં જોનાઠન દંકનપર લખેલો પત્ર.		૧૨૧
મિં સીટનપર મીર નાસરુદ્દીને મોકલેલો રકકો.	...	૧૨૨
મુંબાઈના ગવર્નર મિં જોનાઠન દંકને મીર નાસરુદ્દીનપર લખેલો પત્ર		૧૨૩
નામદાર ગવર્નર જનરલ તરફથી મુંબાઈના ગવર્નરપર પત્ર (છુટું ખાતું)		૧૨૩
શુરતના ઠાણકાર.	...	૧૨૬

મુંબઈના ગવર્નરે સુરતના કરાર બાબત ગવર્નર જનરલને લખેલો પત્ર.	૫૧૮
નામદાર ગવર્નર જોનાઠન દંકને સુરત લીધા બાબત કરેલી નાધ.	૧૨૮
ભીર નાસરદીનખ ન સાહેબ નવાબની ચરજ.	૧૩૦
સુરત શહેર લીધા બાબત નામદાર ગવર્નર જોનાઠન દંકને કરેલી ખાતરી નાધ.	૧૩૩
નવાબ સાહેબને મસનદપર બેસાડવાની ક્રિયા.	૧૪૦
ગવર્નર સાહેબનું ભેટ.	૧૪૧
સુરત શહેર ઈંગ્લેન્ડ, સરકારે લીધા બાબતનો ગવર્નર દંકને કાઢેલો ઠંઠેરો.	૧૪૧
સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડ રાજ્ય. — બે વખતની પરદેશની બીનાં.	૧૪૩

મકરણ ૧૩ મું.

નવાબ પાસેથી કંપની સરકારે સુરત લીધું તે વખતે હાલત — વસ્તી.	૧૪૫
ચલાણી નાણું.	૧૪૫
મજૂરી.	૧૪૬
સાંધવૂરી.	૧૪૭
પાંજરા પોળ.	૧૪૮
અંધેર રાજ્ય. — ગરાસીઆ.	૧૫૦
દંડારા.	૧૫૨
કુદી વસ્તુઓનાં વેચાણ. — પારસી (વહાડીઆ) વહાણ પાંધમારા.	૧૫૩

મકરણ ૧૪ મું.

અમલદારની નીમતુક.	૧૫૪
નવાબ તથા તેમના વારસો.	૧૫૫
આણકારી. — સુરતી ફાર.	૧૫૭

પાનું.

મવડાના દારૂપર જકાત.	...	૧૫૬
તાડી તથા નીરો.	...	૧૫૯
ધખાખ મહેદી-બાધાનના બળવો.	...	૧૬૦
મીઠાંપર પહેલવહેલો કર.—મીઠાંનું હુલ્લક.	...	૧૬૨
વલંદા દ્રેચ તથા ફીરંગીઓની બાંધ થયેલી કોઠીઓ.	...	૧૬૪
સને ૧૮૫૭નો બળવો.	...	૧૬૪
બળવા વખતે સુરતની હાલત તથા વફાદારી.	...	૧૬૬
ધનકમટેક્.—રેલવે તથા તાર.—શેરના સંટો.	...	૧૬૮
રતી કુમાઈ વખતે ખારસી સળાવત.	...	૧૭૦
અકાળ તથા “ઉંટીયું ટુટીયું”	...	૧૭૧
આનાંદનો દિવસ.	...	૧૭૨
લાઈમ્સ ટેક્સને લીધે હડતાલ તથા હુલ્લક.	...	૧૭૩
ખુદરતી અમલકાર.	...	૧૭૬
વીજળીના દીવા.—૨થ નિક સ્વરાજ.	...	૧૭૭
૧૮૮૩ની રેલ.—આઈમ્સ ફેક્ટરિ.	...	૧૭૮
નવું કોખમું.—પાતાળ કૃપા.—વટલેલ.	...	૧૭૯
તારાને પરમાદ્ધ—ચંત્રકળાથી ચાલતો ઉદયોગ.	...	૧૮૦
સને ૧૮૮૯નો અગ્નિહોપ.—મોઘવારી.	...	૧૮૧

મકરણ ૧૫ મું.

સુરતના છોટ.	...	૧૮૩
શહેરપનાહ છોટ.	...	૧૮૪
શહેરપનાહની અંદર આવેલા ભાગો.	...	૧૮૫
આણખપનાહ છોટ.	...	૧૮૭

	પાનું.
પર્શ.	૧૮૯
મહામદન લોહાનાં પ્રાચીન ધર્મનાં મકાનો.	૧૯૧
હિંદુ લોહાનાં ધર્મનાં ઠેકાણાં.	૧૯૨
પારસી લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	૧૯૩
વહોરા લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	૧૯૬
યુરોપીયન લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	૧૯૮

મકાણું ૧૬ મું.

ધરતીકંપ.—સુરતમાં આવેલી મોટી રેલો.	૨૦૦
સને ૧૮૮૩ ની મોટી રેલ.	૨૦૪
મોટી આગ.—રસ્તમપુરાની આગ.	૨૦૮
સને ૧૮૭૭ (સંવત ૧૮૯૩ ના અગ્નિ કાપ.	૨૦૯
નાની નાની આગો.—સને ૧૮૮૯ના અગ્નિ કાપ	૨૧૧
“ માતાનો કાપ ” !	૨૧૨
સલામતપુરાની આગ—સગરામપુરા તથા રસ્તમપુરાની આગ.	૨૧૩
લોહાનો ગભરાત.	૨૧૪
લોહ રે.	૨૧૫
કદન.	૨૧૬
કુકળ.	૨૧૭
કુકળાળો કળ.	૨૧૮
સાકોકળ.—અગણિતેરો કળ.	૨૧૯

મકાણું ૧૭ મું.

અવાલાયક ઠેકાણું.	૨૨૧
------------------	-----

હવાનાં ઠેકાણાં.-રાંનેલ-રેનર-રાંદેર.	...	૨૨૨
સુહાલી.	...	૨૨૫
બાખસનો અશરો-દીવાદાંડી.	...	૨૨૬
હોપુ પ્રિન્ડ-પાંજરા પોળ.	...	૨૨૭
ફોક્ટાવર.-પબ્લીકપાર્ક.	...	૨૨૮
ઈંગ્લેન્ડની કોઠી.-મુસાફરખાતું.	...	૨૨૯
જાકરઅલી સ્પિનિંગ એન્ડ વીવિંગ કંપની.-ગુલામખાના સં.		૨૩૦
બેગમહમદ મીલ.-ચુનિસિપાલિટી.		૨૩૧
ન્યાય ખાતું.		૨૩૩
જદજ.		૨૩૫
સબોરદિનેટ જદજ.-સ્મોલકાઠ કોર્ટ.		૨૩૬
કલેક્ટર.-મેજસ્ટ્રેટ.		૨૩૭
પોલીસ -આરોગ્યતાખાતું.		૨૩૮
કુળવણી.		૨૪૦
સરકારી ઈંગ્લેન્ડ નિશાળ.		૨૪૧
પહેલી પા સદીની સરકારી કુળવણી.		૨૪૨
બીજી નીશાળો.		૨૪૪
વર્તમાન પત્ર તથા છપખાનાં.		૨૪૫
પારખ હુનરશાળા.-પ્રસ્તકશાળા.		૨૪૬
કસરતશાળા.-તાલીમખાનાં.		૨૪૭

મકરણ ૧૮ ચુ.

પાણી.-મકાનો.

૨૪૮

મેળા.	૨૫૦
સુરતના લોકોની ઝાઝાઝલાલી.	૨૫૧
ઝાગણીસમી સદીમાં જાણીતાં કુટુંબો.	૨૫૨
જાણીતા લક્ષાપતિઓ.	૨૫૩
પરીઠ આત્મારામ ભુખાણ.	૨૫૪
ખાઠ ખાઠ અરદેશર ધણશાહ.	૨૫૫
ખાઠ સાઠ ફીરોજશાહ ફિરુશાહ.—જાત મહેનતથી વર્ધેલા ગ્રહસ્થો.	૨૫૬
ઝાગણીસમી સદીના અમલદારો—વકીલ-દાક્ટર વગેરે.	૨૫૭
નામદાર સરકાર તરફથી ખેતાખ તથા ચાંદના માન પામેલા ગ્રહસ્થો	૨૫૮

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પારસીઓનું ધરમખતુ.	૨૬૬
ગંગારનું જસન-ન્યાત.	૨૬૯
હિંદુ નિરાશ્રિત કેદ	૨૭૧
સુખમતા લોકોની સખાવત.	૨૭૨

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ખીજ અગત્યની ગોઘો.—સુરતના પારસીઓ.	૨૭૫
૧૮૮૯માં લોકોની વસ્તી.—૧૮૮૯માં લોકોની હાલત.	૨૮૧
“ “ પોસાક.— “ “ ધરણી.	૨૮૨
“ “ નો ખોરક.	૨૮૩
ખજર.—પીઠ —વખાણની ચીજો.	૨૮૪

શુદ્ધિ પત્રક.

માંનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૪	poets'	poet's.
૪	૦૨	વિદ્યાન	વિદ્યાન.
૯	૧૮	માર્ટી	ફાર્ટી.
૧૬	૧૩	ફેલેક્ષમંદ	ફેલેક્ષમંદ.
૧૭	૧૫	૧૮૭૮	૧૮૭૮.
૧૯	૧૦	અલ્ગો	અલ્ગો.
૨૧.	૧૭	બદલામાં	બદલામાં.
૨૩	૧૪	ટોડરમલ	ટોડરમલ.
૪૩	૯	પા	રા.
૪૩	૧૧	પા	રા.
૬૪	૧૬	૧૬૪૮	૧૭૪૮.
૬૫	૧૧	લીપેલા	લીપેલી.
૭૦	૧૯	હમર	...
૮૮	૧૩	વરસાસાણુ	માસિક પેનશન.
૯૪	૧	૧૭૯૨	૧૭૯૫.
૧૧૨	૧૫	હયીરખંધ.	હયિયારખંધ.
૧૩૯	૧૮	રજાલખંડયા	રજાલખંડ.
૧૪૮	૧૩	જીનું	જીજું.
૧૮૨	૯	કાપાસ	કપાસ.
૧૮૯	૨૦	૧૮૧૮	૧૦૦.
૧૯૫	૬	દાવાર	દાવર.
૨૪૭	૬	તે	...
૨૬૬	૬	ગુલામગાળાખાન...	ગુલામગાળાખાન.
૨૮૦	૨૫	આરાઠમી	આગણીશમી.

સુરતની તવારીખ.

મકરણ પહેલું.

તવારીખ.

તવારીખનું જ્ઞાન દરેક માણસને અગત્યનું છે. તે વાંચનારને ગમત સાથે જ્ઞાન આપે છે. દુનીઆં ક્યારે શરૂ થઈ, તે વખતે લોકો કેવા હતા, તે આ કેટલા હતા, તેઓ ક્યાં વસતા હતા, તે મુલકો હાલમાં છે કે નહીં, તે મુલકોનું શું થયું, એ સઘળી વાકેફગારી તવારીખથી મળે છે.

તે અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાની બનાવે છે, જંગલીઓને માણસાદ્યમાં લાવે છે, અંધકારમાં પડેલાઓને પ્રખ્યાત બનાવે છે, પ્રખ્યાતને હીપાવે છે. તવારીખ મરણ પામેલાઓને જીવતા હોય તેમ આપેહુખ હાજર કરે છે, તેઓનાં સારાં કામો વાજીત્રમાં વાગતાં હોય તેમ વાગી રહે છે, અને તે વાંચનારી દુનીઆં સુધરતી જાય છે. પોતાના ન્યાગાના કોણ હતા, તેઓનાં કામ કેવાં હતાં, તે કશું જાણવામાં ન આવ્યું હોય તો, તવારીખ તે ન્યાગાનાને આપણી સન્મુખ લાવી ગયા તેઓ જીવતા હોય તેમ તેઓની ઝાલખ કરાવે છે, તેઓનાં નામ નિશાન, તેઓનાં કામ ઠેકાણાં, કામ બંધા તથા તેઓની ઝાહોઝલાલીની કથા કહી બતાવે છે. તેઓના વારામાં શાં શાં સુખ દુઃખ હતાં, તેઓના આવરદા કેટલા વરસના હતા, તેઓના વંશવેલો કેટલો મોટો હતો, તે સઘળું તવારીખથી જાણાય છે.

ટુંકામાં, તવારીખના વિષય એવો છે કે મહાળીઆમાં માન પામવાની અને દુનીઆમાં પ્રખ્યાતી મેળવવાની ધૃત્વ રાખનારાઓને એ જ્ઞાનની ખરી જરૂર છે. પોપ નામના કવિ કહે છે કે—

“Justly Caesar scorns the poets’ lays,
It is *history* he trusts for praise.”

તવારીખ હરેક દેશ અથવા શહેરના તમામ રહેવાશીઓના ગોચર કોઠો ગ્રાફ એટલે તસવીર છે. ચંત્રકળાથી લીધેલી તસવીર એક માણસના ચહેરા ખ તાવે છે. પણ તેની ખુબી ખામી, તેની ચાલ ચલાણ તેનાં સુખદુઃખ, તેના કુ દુખ પરીવરની વીગતો, એમાનું ક્ષુભ તેમાંથી માલમ પડતું નથી. તવારીખ ની તસવીર જરૂર બાબત વીગતવારે બતાવવાને સઘ કાયમ રહે છે. ચંત્રકળાની તસવીર કોઈવાર થોડા દહાડામાં રવડી જાય છે, ખખડી જાય છે અથવા ભુ સાધ જાય છે, ત્યારે તવારીખમાં આપેલી તસવીર ઘેરઘેર, શહેર શહેર અને દેશ દેશ વિદ્વાનોના ખજાનામાં જળવાઈ રહે છે.

તવારીખ એ ગોચર એક આરસી છે. જેમાંથી સોંકડો, હજારો વસ્તુના ખનાવો આપણા દીઠામાં આવે છે. વહાલામાં વહાલો દોસ્ત એક વાત કહે તે કરતાં વધારે સાચી વાત તે કરે છે. તેને કોઈની ખીક નથી, તેને કોઈની ખુશા મત નથી, તે હરેક વખતે મસ્લત કરવા લાયક મિત્ર છે.

ખુદરતના ચમત્કાર—આજે વસ્તી—કાલે મેદાન.

ખુદરતે ઘણા ચમત્કાર કરેલા છે. તેમાનો એક ચમત્કાર તે આપણે જ પૃથ્વીપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વીના ગોળા છે. એ ગોળાપર મોટા મોટા પહા ડો, મહાશાગરો, રેતીના મેદાનો અને વસ્તીવાળા મુલકો દીઠામાં આવે છે. પ ણ તે, ખુદરતે પ્રથમ જેવું સરજેલું, તેવું ને તેવું જ રહેલું નથી. જ્યાં દરિયા હોય છે, ત્યાં રણ થઈ જાય છે. જ્યાં રણ હોય છે ત્યાં દરિયા થઈ જાય છે.

જ્યાં વસ્તી હોય છે ત્યાં જંગલ થાય છે; જંગલમાં વસ્તી થાય છે.

એક બીઆખાન પડેલું ગંજવર જંગલ આજે અમેરિકાને નામે આલ
ખાય છે. ત્યાં એક મહાન રાજ આલે છે. શહરાનું રેતીનું રાણ છે ત્યાં આગલા
પૂખતમાં આહાશાગર હતો. થોડી મુદતમાં વલી પાછો તે વસ્તીવાળો મુગક થઈ
પડે, એમ છે. અરબી સમુદ્ર આજે જે હેકાણે દીક્ષમાં આવે છે, તે હેકાણે
લીયરીઆ નામના મહાન ખંડ હતો, પણ તે આજે દરિયો છે, અને ઘરડામાં
ઘરડા માણસને પુછશોતો, તે કહેશે કે તે જનમ્યો વ્યારથીજ તે દરિયો હતો
એટલુંજ નહીં, પણ તે કહેશે કે તે તેની પેઢી દર પેઢીથી સાંભલતો આવ્યો છે
કે તે હેકાણે દરિયો છે. પોમ્પિઆઈ નામનું દુનીઆમાં મશ્હૂર શહેર હતું, તે
ધરતીકંપથી ડટાઈ ગયું છે. તે શહેર ક્યાં છે, તે પણ સોંકડો વસ્ત્ર લગીતો છો
ઈને જડ્યું નહીં. લાંબી મુદતે હમાણાં હમાણાં જમીનમાં ડટાયલી તેની નિશા
ની જાણાય છે; તેની ઉપર રાણ જેવી જમીન ફરીવળી છે. જ્યાં જવળીનું ઝુંપ
ડું નહીં ત્યાં મોટા મોટા મહેલો બંધાય છે. જ્યાં મહેલો હોય છે, ત્યાં ફાડી
ખાનારાં પશુઓ વશે છે. આફ્રાખરીઆખના મહેલમાં ઘુવડો પાશખાની કરે
છે. સીઝરના મહેલમાં કરોળીઆના જાળાં જોવામાં આવે છે. હપતેખાન આ
જે દુનીઆમાં નામીઓ મુલક થઈ પડ્યો છે. એજ પ્રમાણે વખત ફેરફાર કર
ચોજ જાય છે. “ નામ તેના નાશ ” થયા વના રહેતો નથી.

સુરત-એક મેદાન.

હાલ જે સુરત શહેરની તવારીખ લખીએ છીએ, તે પણ સાતસો વરસ પ
ર એક મેદાન હતું. તે ખેતી હતી. સાતસો વરસ પર તે મેદાન જોવામાં આ
વ્યું, તે વખતે જો છોછ ખેડુતને પુછવામાં આવત કે, ભાઈ, એ હેકાણે મેદાન
વ્યારથી થયું છે? તો તે ખેડુત તે પુછનાર સામે અજબ થઈને જોયા કરત, યા
તે પુછનારને દીવાના ધાસ્ત! તે જવાબ દેત કે, તેતો તેના ખાપ દાદથી સાંભ

ળતા આવ્યા છે કે, તે અસલથી મેદાનજ છે.

પણ વિદ્યાન લોકો કેટલીક વાર એને સ્વર્ણપૂરને નામે લખે છે, તથા ઇંડુ સઠ સુમારે ૯૯૦ ના સાલમાં આગુહીલવાડના રાજાનું લશ્કર લાઠના સરદાર પર ચઢી ગયું તે વખતે તે સ્વર્ણપૂર રહીને ગયું હતું એવું નોંધાયલું છે. તે ઉપરથી અને નીચેની હકીકતથી જાણાય છે કે, એ દેકાણે સ્વર્ણપૂર નામે શહેર હતું. એ સ્વર્ણપૂર અને જુગુપૂર એ બે શહેરો એકી વખતે એક જમાનામાં પાસેપાસે હતાં, એવું તવારીખથી જાણાય છે.

ભરૂગચ્છા—ભરૂચ શહેર.

એ જુગુપૂર તે હાલનું ભરૂચ છે. ભરૂચ તે “જુગુપૂર” એવું તવારીખથી નક્કી થયું છે. એ ભરૂચ ઇંડુ સઠ પૂર્વે ૩૦૦ વરસનું એટલે ૨૨૦૦ વરસનું જુનું શહેર છે. રેવા મહત્તમયમાં લખ્યા મુજબ સ્વકળતિર્યમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા અને તેના પ્રધાન ચાનક્ય મહેનત અને જાળવણી દૂર થઈ ઇંડુ સઠ પૂર્વે ૩૧૫ માં આવી રહ્યા. સુમારે ૧૮૦૦ વરસ પર પારસીયન રાજા જે સાહુ અથવા ક્ષત્રપને નામે ઓળખાતા, તેઓના હાથમાં તે ગયું. રૂદ્રદામનના ગીરનારના કે, તર કામ ઉપરથી, અને ભરૂચમાં તેઓના સિક્કા મળી આવ્યા હતા, તે પરથી એ વાત સાબીત થઈ છે. પેરીપલસ અને ટોલમીનો કર્તા ભરૂચને ઇંડુ સઠ ૬૦—૨૧૦ માં ભરૂગચ્છાના નામથી લખી ગયો છે. ખસેં વરસ પછી એ જ મીન એક જૈન રાજાના હાથમાં આવી. અને તે વખતે એને “જુગુપૂર” ના નામે ઓળખાતા. સ્વર્ણપૂર પણ તે વખતે વાંચવામાં આવે છે, અને તેથી જાણાય છે કે, હમણાં સુરત છે તે દેકાણે અગાઉ સ્વર્ણપૂર નામનું શહેર હશે. એ ઉપરથી જોતાં તે ઇંડુ સઠની ચોથી સદીથી તે દશમી સદી લગી તો હતું. રહે તે રહેતે તે પડી ભાંગ્યું, તેના નાશ થયો, અને તે મેદાન થઈ પડ્યું. તે બે કે ત્રણ સદી મેદાન રહ્યું અને સાતસેં વરસપર તેરમી સદીમાં પાણું નવેસર

રૂથી 'સુરતા' એ નામે શહેર વસ્યું. એ નામ કેમ પડ્યું તે નીચે લખ્યું છે.

પ્રકરણ બીજું.

સુરત શહેરનું પુરાતમપણું.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, તે એક વખતપર સૂર્યપુર નામે શહેર હતું, પણ તે ઘોઘ ખુદરતી ફેરફારથી, યા રાજદારી કે વેપારી બનાવને લીધે ઉજળ ઠ થઈ ગયું હતું. હવે ત્યારે સાતસો વરસપર એ ઠેકાણે મેદાન હતું એ એ ક્ષત છે. કેમકે આરબ અને ઇરાની લખનારા પણ એનું નામ ઇં સઠની તે રમી સદી લગી લેતા નથી. એ વાતને એખી રેનલ નામના મુશાફરની શાહદ તથી ટેકો મલે છે. તે લખે છે કે, “તેરમી સદીની સરખાત લગી સુરત એક નાના ગામડાંથી વધારે મોટું નહોતું.” એના કહેવાને દી. એનપિલ ખર માને છે. મહમદન તવારીખ લખનારાઓ પણ તેમજ લખે છે. તેઓ જણાવે છે કે, “મહમદ શાહખુદીન પાદશાહના સરદાર કુટુખુદીન આણહીલવાઠ ના રાજા બીમદેવને હરાવ્યા પછી ઇં સઠ ૧૨૦૫ને સુમારે રાંદેર અને સુર ત લગી ગયા હતા.” એમાં સુરતનું નામ લખેલું છે તેપરથી જણાય છે કે, તે વખતે સુરત હતું.

એ શહેર કયારે અને કોણે વસાવ્યું.

સુરત ક્રિયા એકસ વરસમાં વસ્યું, તે વરસ ઘોઘ લેખમાં નથી. તેમ શહેર સરખું શહેર એક વરસમાં વસી રહેતું નથી, તેથી તે ફલાણા એકસ

વરસમાં વસ્યું જોમ નીકળેજ નહીં. પણ એટલું ચોક્કસ છે કે તે તેરમી સદીમાં વસેલું શહેર છે. તેથી એ શહેર સાતસે વરસનું પુરાણું છે.

‘સુરત’ એ નામ શાથી પડ્યું ?

એનું નામ ‘સુરત’ કેમ પડ્યું તે વિશે જુદી જુદી કથાઓ લીધેલી નોંધ મોજુદ છે. તેપરથી જણાય છે કે, રાંદેરના નવાચતા નામના સોદ્ધાગરને એક માસુક હતી તેનું નામ સુરજ હતું. એ નવાચતા પાસે પદ કરોડ ૩૦ની દોલત હતી. તેને ત્યાં ‘છપનપર ભુંગલ વાગતી હતી.’ તે માસુકને તે સોદ્ધાગર સાથે ટંકે થયા, તેથી તે રાંદેર છોડી, આ કીનારે માછીમાર લોછો રહેતા ત્યાં આવી. આ કીનારે આવ્યા પછી તે મકકે હજ કરવા સાર જવા નીકળી. રાંદેર સરખું મોટું શહેર—વસ્તીથી ભરપૂર થયલું—તેવા વખતમાં આ સપાસ એક એ માછલ સુધી ગરીબ ગરબાં, ખેડૂત યા મજૂર લોછોના ઘર ખેતરોમાં હોયજ. તેવી રીતે એક ગામડું સરખું આ કીનારે હતું. હિયાં એક ડોશી હશે તેને ત્યાં પેલી ઝારતે ઉતારો લીધો હતો. (કિટલાક કહે છે કે એ ડોશી તેણીને ત્યાં ડાસી હતી). એ ઝારત પાસે સારી પુણ એકઠી કરેલી હતી, તે સઘળી પેલી ડોશીને સોંપીને મકકે ગઈ. ત્યાંથી પોતાનું કામ પૂરું થયાથી, તે પાછી આવી. ડોશીએ તેણીને તેણીના દાગીના, રોકડ, જે હતું તે એમને એમ સઘળું હવાળે કર્યું. તેથી સુરજ રામજીએ તે સઘળી દોલત મરતી વખતે તે ડોશીના દીકરાને આપી. એ છોકરો એ દોલતથી તાલેવાન થયા, અને રહેતે રહેતે વસ્તી વધી. તેણે એ શહેરનું નામ “સુરજ” રાખ્યું.

પણ પાદશાહની રજા માંગી તો પાદશાહે “સુરજ” એવું આખું હિંદી નામ પસંદ કર્યું નહીં. તેથી તેણે ‘જ’ અક્ષર ફેરવીને કુરાનના મ કરણના ‘ત’ અક્ષર મુકી સુરત નામ રાખવાની રજા આપી.

એ છોકરાનું નામ ગોપી હતું. આવી દંત કથા હશે ખરી, પણ ગો

પીતા છેક સોલમી સદીમાં થઇ ગયો, એમ આગળ જોવામાં આવશે. તેથી એ કથા શક લેલી છે.

ખીલ દંતકથા એવી છે કે, પુરકસ્તાનના સુલતાનના જનનામાંથી એક સ્ત્રી કોનસ્ટન્ટિનોપલના એક સોદાગર સાથે નીકળી ગઇ. તેઓ સંદેર આવવા નીકળ્યાં. તેઓ આવીને સંદેરની સામે કીનારે રહ્યાં. વેપારમાં તે ઘણા તર્કગર થયા અને તેણે આ શહેર વસાવ્યું. તે ઓરતનું નામ 'સુરતા' હતું, તેપરથી તેણે એનું નામ 'સુરતા' રાખ્યું. તે નામ બદલાતાં બદલાતાં સુરત થઇ ગયું. આ કથા વધારે માનવાલાયક લાગે છે.

સુરત કયાં આવેલું છે. ?

સુરત તાપી નદીના દક્ષિણ કીનારાપર અક્ષાંસ (નારક લેટિટ્યુડ) ૨૧° ૧૨' અને રેખાંસ (લોન્ગિટ્યુડ) ૭૨° ૫૨' એ હદમાં આવેલું છે. તે ખંખાતના અખાતથી ૧૦ માઇલપર, જ્યાં તાપી નદી અગ્નિ કોણથી વળી જઈને નૈરત્ય કોણ ભણી જાય છે, ત્યાં આવેલું છે. એ નદી સાતપુડા પહાડમાંથી નાગપોર આગળ માલઠે ગામ પાસેથી નીકળી ૪૬૦ માઇલ લગી ફરતી, સુરત આગળ આવેલી છે.

એ શહેરના વતની કોણ ?

હવે આપણે જાણ્યે છીએ કે હરેક મોટાં શહેરની પાસે, જે નદી કે દરિયા હોય છે, તે માછી લોકો પોતાના ધંધો કરવાને ત્યાં હાજર હોય છે. તેઓને નદીને કીનારે રહેવું વધારે પરવડે છે. એ શહેરમાં એ મુજબ ત્રણ વતની માછી, અને કોળી ખેડુતો રહેતા હતા. તે વખતે એમાં ખીલ કોઇ જ્ઞાતના લોકો ન હતા.

‘બીજી જ્ઞાતના લોકો હતા કે નહીં ?

પારસીઓ એ વખતે સુરતથી દક્ષિણે ખાર કોરાપર તરતના વસેલાં શહેર “ નવીસારી ” માં સુરતની નજદીકજ, પણ છેક સને ૧૧૪૨ના સાલના આ વીને વસેલા હતા. ઉત્તર તરફ ખંખાતમાં ૧૨મી સદીથી પારસીઓ વસતાહતા. એ મુજબ એમાં એ વખતે જેમ પારસીઓ નહોતા તેમ મુસલમાનો પણ ન હોતા. મુસલમાનો શંદેરમાં હતા. એ વખતે યુરોપીઅન લોકોમાંની એક પ્રજા આખા હિંદ દેશમાં નહોતી. એટલુંજ નહીં, પણ એ વખતે તેઓને હિંદના રસ્તાની પણ ખબર નહોતી.

તે વખતે લોકોની હાલત.

લોકોની હાલત કેવી હતી તે ખબર કાઢવાને, તે માટે, આપણે અટકવાનું નથી. ગરીબ માછી, ખારવા, તથા ખેડૂત લોકો મજૂરી મહેનત કરી પોતાનું ગુજરાન કરતા હોવા જોઈએ; તેઓ ગરીબ ગામડીઓ હોવા જોઈએ.

તે વખતનો રાજકારભાર.

તે વખતે એ ઠેકાણે રાજ કાણનું હતું, તે ચોક્કસ નથી. પણ તે વખતે કામરેજના કોઇ હિંદુ વહીવટદારના હાથમાં એ ભાગનો કારભાર હતો, એવું દંતકથાથી જાણાય છે. કામરેજ સુરતથી ૯ કોરાપર આવેલું છે. જ્યારે ૬૦ સ. ૧૨૦૫ ને સુમારે કુટુબુદ્દીન ચઢી આવ્યો ત્યારે એ વહીવટદાર સુરત ના સી આવી. એક વાડીમાં રહ્યો હતો. પણ પાછળથી તે કુટુબુદ્દીનને તાબે થયો, અને તેને કામરેજની સત્તા પાછી મળી. સુરતનો રાજકારભાર કોના હાથમાં હતો, તે ત્યાર પછી ૧૫૦ વરસ લગીની કરી નોંધ રહી નથી.

એ વખતની પરદેશની ખીના .

એ તરમી સદીમાં સુરત જ્યારે એવી અવસ્થામાં હતું ત્યારે ઉપર ક હી ગયા મુજબ ભર્ય, ખંખાત તથા નવસારી આખા હાલતમાં હતાં. અમ દાવાદ તે વખતે હતું નહીં.

હિંદુસ્તાનમાં ઘોઘ ચોક્કસ પાદશાહ નહોતો. દિલ્હીની ગાદીપર એ સ દીમાં ગુલામ તથા ખીલજ વંશના પાદશાહો થઈ ગયા, પણ તેઓની સત ગુજરાતપર ઝાઝી નહોતી. ખીલજ વંશના અલાઉદ્દીને ખંખાત સગી ગુજ રાત જીત્યું.

તાતાર દેશના સરદાર જંગીસખાંએ સન ૧૨૧૫માં ચીનદેશ ઉપર અ ને સન ૧૨૧૮માં હિંદુસ્તાનપર સવારી કરી.

ઈંગ્લાંદના જોન રાજને સન ૧૨૦૮માં પોપ નામના ખ્રિસ્ત લોથોના વડા ધર્મગુરુસાથે વાંધો પડયાથી, પોપે એક મનાઈ હુકમ કાઢ્યો. તે હુકમની રૂએ છ વરસ લગી સઘળી ધર્મ ક્રિયાઓ બંધ પડી; સઘળાં દેવાલય બંધ પડ બાં; દેવાલયના ઘટ્ટો કાટ ખાતા પડયા; મરાણ પામેલાંઓની ક્રિયા બંધ પડી. આપું થયાથી મળ કંટાળી ગઈ. પોપે એ અપવિત્ર રાજને પદબ્રષ્ટ કરવાને જાંસની મદદ માંગી અને લડાઈ જતી. અંતે રાજને પોપને ધારા પ્રમાણે ૧૦૦૦ મર્ક દર વરસ આપવા કબુલ કીધાથી સમાધાની થઈ. ઈંગ્લાંદમાં સન ૧૨૧૫માં મેગના ચાર્ટ નામના એક ફરમાનપર રાજને સહી કરી. એ ફરમા નથી રાજને આપખુદ અખત્યાર બંધ પડ્યો, અને ન્યાય તથા સ્વતંત્રપણુ નો અમલ દાખલ થયો.

સન ૧૨૪૪માં મુગલ લોકે ખ્રિસ્ત ધર્મનું પવિત્ર શહેર યરુસલેમ ખાળી ચૂક્યું.

સન ૧૨૬૪માં ત્રીજા હેન્રી રાજને મળએ કેદ કર્યો.

સન ૧૨૬૫માં પારલેમેન્ટ મંજુર પાયાપર રથાપી.

સન ૧૨૮૨માં સિસિલિમાં લોથોએ ૮૦૦૦ ફ્રેન્ચોને કાપી નાખ્યા.

ચૌદમી સદીમાં સુરતની હાલત.

ચૌદમી સદીથી સુરતની વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો, તથા વેપાર વધતો ગયો, એ ચોક્કસ છે. ઇ.સ. ૧૩૪૭માં એ રાહેર વિશે એક નોંધવા લાગ્યું, એક બનાવ બનેલો છે. મહમદ તગલખ નામના હિંદુસ્તાનમાં ગાંડો પાદશાહ ઇ.સ. ૧૩૨૫થી ૧૩૫૧ લગી રાજ કરી ગયો. તેના વખતમાં ગુજરાતમાં એક મોટો બળવો જાગ્યો. તે બળવામાં ગુજરાતમાં અંધેર રાજ ચાલી રહ્યું. એ બળવા વખતે તગલખ પાદશાહે સુરત રાહેર ઢાંટી લેવાની રજા આપી.

સુરત ઢાંટીને નવસારી રહીને તે દેવગઢ ઉપર ચઢાઈ કરવાને આદ્યો.

તેણે મહમદવાઝને ગુજરાતની સુબાગીરી આપી, મલેક મુકબીલને તેના વજીર ઠરાવ્યો. આ વેળાએ ખીજા કેટલાક સરદારોને ગુજરાતમાં જાગીરા મળી, તેમાં એક મલેક ઉતુઝાર એટલે મોટો સોદાગર એ નામે સરદાર હતો, તેને નવસારી અને તેના તાબાના મુલકો જાગીરમાં આપ્યાં. આ ભાગમાં દ્રવ્યવાન માણસને “માલેતોઝાર” કહેવામાં આવે છે, તે એ મલેક ઉતુઝાર શબ્દપરથી નીકલેલો છે.

તેના મરણ પછી તેના બેટા ફીરોઝશાહ સને ૧૩૫૧માં ગાદીએ બેઠો. તે ઘણો શાણો અને હાહ્યો પાદશાહ હતો. તેના વખતમાં સુરતના લોકોને લગાર નિરાંત મળી. કેમકે ભીલ અને કોલી લોકો ઢાંટફાટ ચલાવતા. તેમને તે જર કરતો. એટલેથી બંદોબસ્ત રહ્યો નહીં, વ્યારે તેણે સને ૧૩૭૩માં તાપી નદીના કીનારાપર એક નાનો કિલ્લો બંધાવ્યો. એ અદલ પાદશાહ ઇ.સ. ૧૩૮૮માં મરણ પામ્યો. સને ૧૩૯૧માં ગુજરાતના સરદાર ઝુફરખાને પોતાના બેટા મારઠેખાનને સંદેર અને સુરતનો નવાબ ઠરાવી મોકલ્યો. એ વખતે પાણી સુરતમાં ઝાઝી વસતી નહોતી.

એ વખતની પરદેશની બીના .

સન ૧૩૨૭માં આફ્રિકાથી ૨૦૦૦૦૦ યુર (આરબ લોકો) ખ્રિસ્તીઓ સામે લડવાને ઝેનેદાના રાજાને મદદ કરવા સ્પેન ગયા.

સન ૧૩૫૦માં ઈંગ્લાંદમાં ત્રીજા એદવર્દના રાજ્યમાં સ્કાટલાંદના દેવિદ રાજાને તથા ફ્રાંસના જોન રાજાને બંદીખાનામાં પૂરેલા હતા. દેવિદ રાજા દંડ ભરીને ૧૩ વરસે છુટો થયો. જોને ત્રીસ લાખ સોનાના કાઉનનો દંડ આપવાની સરત કરી, પરંતુ તે નાણું વસૂલ ન થયાથી તે કેદખાનામાં સ બંદીને મરણ પામ્યો.

સન ૧૩૯૫માં ટેન્નરલેંક નામના (લંગડો હોવાથી તેને લેંક કહેતા હતા) મુગલે રશિયાપર, અને ૧૩૯૮માં હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી. તે કેટલાકને ગુલામ તરીકે પકડી ગયા, તેમાં કેટલાક પારસી હતા.

ઈંગ્લાંદમાં મળ હજી જંગલી હાલતમાં હતી. રસ્તામાં મસાલો નાખવાની રીત તેઓ છોક એ સદીમાં સીખ્યા. છાપડાંપર ઝાવલીને ટેકાણે નળિયાં ચૂકવા સીખ્યા. તેઓના ઘરનાં રાચ રચીલામાં ફક્ત એકાદ બે બિછાનાં, પિત્તળની એકાદ રકાખી, એકાદ પવાલું, અને એકાદ બીજું વાસાણ એ હતાં. લડાઈમાં તીર કામઠાં અને ભાલા વાપરતા હતા.

તે વખતે ઈંગ્લાંદમાં મજૂરી ઘણી હલકી હતી. ખેતીના મજૂરને ૮ પાઈના રોજ, છપડખંધને ૧૨ પાઈના, સ્વતારને ૧૬ પાઈના અને કડિયાને ૨ આનાનો રોજ મળતો. એક ગામના કારીગરથી બીજે ગામ જઈ મજૂરી થવાતી નહોતી. લોકોને વાંચતાં લખતાં આવડતું નહોતું. માત્ર ધર્મગુરુઓ વાંચી લખી જાણતા હતા. તેઓજ વૈદ, શિક્ષક તથા વકીલ હતા- ચોપડીઓ હાથની લખેલી વચવામાં આવતી હતી. એક બાઈબલની કિંમત ૩ ૪૦૦ પડતી હતી.

એ વખતનો વ્યાના લોકોનો પોપાક જાણવા લાયક છે. મરદો આજની પારસાણની માફક બાલનાં અમોઝા બાંધતા તથા ચાંચીઆ જોડા પહેરતા હતા .

પંદરમી સદીમાં સુરતની હાલત.

આ સદીની શરૂઆતમાં પાણુ દણીજ થોડી વસ્તી હતી. એ વસ્તી પાણુ માંઘી, ખેડૂત વગેરેની હતી. હજી એમાં પારસી કે યુરોપીયન લોકો નહોતા. પારસીઓ પંદરમી સદીનાં પાછલા ભાગમાં સુરત આવેલા જાણાય છે.

અમદાવાદ શહેર એ સદીમાં વસ્યું. એ શહેર અહમદશાહ પાદશાહે સન ૧૪૧૨માં વસાવ્યું.

સન ૧૪૮૨માં સુરત તથા વલસાડ તરફ ચાંચિયાઓનું જોર વધી પડ્યું. તેઓ વેપારને ખતેલ પહોંચાડતા હતા, એટલુંજ નહીં, પાણુ તેમના તરફથી હલ્લો થવાની ધાસ્તી ઉત્તપન્ન થઈ હતી, માટે અમદાવાદના પાદશાહ મહમદશાહ (મહમદ બેગડા) નું લક્ષ તેમના ઉપર દોડ્યું. તેણે ખંખાત આગળ દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો, પોતે દરિયાઈ નાખુદા થયો, અને ભારે લશ્કર સહીત વહાણો લઈને આવ્યો. તેણે વલસાડ આગળ દુશ્મનને હરાવ્યા, અને ચાંચિયાઓનાં વહાણ પકડી લીધાં.

ગોપી.

ગોપી નામે એક તાલેવાન હિંદુ વેપારી આ શહેરમાં સને ૧૪૯૬—૧૫૨૧ લગીમાં થઈ ગયો. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો, પાણુ દ્રાઈ કહે છે કે એ અનાવલો બ્રાહ્મણ હતો. એનો બ.પ એને બચપાણુમાં ચૂકી મરાણ પાચ્યો હતો. બાળવયથી ગોપીએ ફારસી ભાષામાં પ્રવિણતા મેલરી હતી, અને દિલ્હી લગી ગયો હતો. એણે સુરતમાં મોટું મકાન બાંધ્યું હતું, તથા વેપારીઓને પરદેશથી બેલાવીને એ શહેરમાં રહેવાને લલચાવ્યા હતા. એને પાદશાહે મલેકનો ખેતબ આપ્યો હતો, અને એની સ્ત્રીને રાણીનો ખેતાબ આપ્યો હતો, એની કથા

આલે છે. ગોપીપદ ગોપીએ વસાવ્યું હતું એ ખરી ખીના છે. રાણીતળાવ ગો
પીની સ્ત્રીને નામે અંધાવેલું કહેવામાં આવે છે.

ગોપીતળાવ.

એ તળાવ છં સં ૧૫૧૬માં ગોપીએ અંધાવ્યું હતું. ગોપીતળાવ સલા
ખતપુરાની પશ્ચિમે તથા રસ્તમ્પુરાની ઉત્તરે આવેલું છે. એ ઘેરાવામાં ઠાઠા
માઈલ છે. એમાં પંદ એકર જમીન છે. એને ખોદીને આસપાસ જે મટોકું
નાખેલું, તે ઉપર ચોતરફ મહમદન લોકોનાં કબરસ્તાન છે. વાયવ્ય ખુણામાં
નવતૈયદ્ધીરની દરગાહ છે. એ સૈયદની ચાદગારીમાં ૩૦૦ વરસ થયાં દર ૫
રસ મેજો ભરત્ય છે, અને મહમદના સિવાય નીચ વર્ગના હિંદુઓ એની
માનતા લે છે. હાલ એ તળાવ નથી, એના તળીઆમાંથી પથરા તમામ ખો
દી કાઢેલા છે, એમાં હવે પાણી રહેતું નથી પણ એક ખાગ તરીકે વપરાય
છે. એમાં હાલ એક ચારખુણાની વાવ તથા ઘણા કૂવા છે. એની આસપાસની
પાકી પાળ લગભગ બધી ભાંગી ટુટી ગઈ છે.

સત્તરમી સદી લગી એમાં દૂરથી પાણી લાવી, તે દાખલ કરવામાં
આવતું. અસલ એને તળીએ તમામ પથરા જડેલા હતા. તે સંઘળા ખંખાત ત
રફના હતા, એમ મુસાફરો લખી ગયા છે. આખા તળાવમાં જ્યારે પાણી
રહેતું, ત્યારે વચમાં એક મોટો ખંગલો ખાંધેલો હતો, તે ઉપર કીનારેથી લો
ટા હોડીમાં ખેસીને ફરવા હરવા જતા હતા. એ તળાવ સુરતની વસ્તીને પાણી
પુરું પડે એટલામાટે અસલ ખાંધેલું ધારવામાં આવે છે. એ કામ માટે તે છે
ક સને ૧૬૩૮ લગી વપરાતું જણાયું છે. તે દહાડે દહાડે પુરાઈ ગયું, અને
સને ૧૬૬૬માં એવું માલમ પડ્યું કે “કોઈ ધર્મિષ્ઠ માણસ જે એને ખાણ
વી સાફ નકરશે તો” તે પુરાઈ જશે. પણ કોઈ ધર્મિષ્ઠ નીકળ્યો નહીં. તે છેક
૧૬૭૩ લગી પાણીથી ભરાતું હતું, અને કાયર લખે છે કે, “એમાં પાણી

એટલું ઊંડું છે કે, દુનીઆમાં મોટામાં મોટું વાહાણ એમાં તરી શકે." એ પ્રમાણે છેકે ૧૭૧૭ લગી ચાલ્યું. હવે તે છેક નકસુ પહોંતું ગયાથી, તેના તળીઆમાંથી પથરા ખાણી કાઢી, એજ તળાવના પશ્ચિમ ભાગમાં એક વાવ બાંધવાને કામમાં લીધા અને ખાડીના પથરા મોટો ડોટ જે પરંચોની આસપાસ છે, અને જેને આલમપનાહ કહે છે, તે બાંધવાના કામમાં લીધા છે.

એ તળાવના એક નવો ઉપયોગ કરવાના સને ૧૮૬૮માં સુરતના કલેક્ટર મિઠ હોપે ઠરાવ કર્યો હતો. શહેરમાં આવતી રેલ મુખ્ય પુલ આગલ અટકાવવાનું બાંધકામ કર્યું. એ બાંધકામથી નદીમાંથી રેલનું પાણી શહેરમાં આવતું અટક્યું. પણ તે બાંધકામ કરતાંજ એવો વિચાર આવ્યો કે, એક તરફથી રેલને લીધે મુખ્ય પુલની ખારી બંધ, રામરી પડે ને બીજી તરફ મારમારના વરસાદ હોય તો, ખારી બંધ હોવાને લીધે, વરસાદનું પાણી શહેરમાં લોકોના ઘરમાં પેશે. માટે એવે વખતે ખાડીમાં એકડું થયલું વરસાદનું પાણી એ તળાવમાં ઉતારી દેવું, એવા વિચારથી એ તળાવમાં એક ગાંડાળું મુકી તેમાં ખારી ત્રકી છે. એકબેવાર એ ખારીમાંથી એ તળાવમાં પાણી ઉતાર્યું પણ હતું. એવે વખતે તળાવના માલેકને જે નુકશાન થાય તે આપવું ઠરાવ્યું હતું. પણ થોડાં વરસ થયાં, તેમ કરવાની જરૂર પડતી નથી. હમાણાં એ તળાવ એક બાગ થઈ પડ્યું છે. તેમાં તરેહવાર કિમતી ઝાડો છે.

એ વખતની પરદેશની બીના .

સને ૧૪૦૨ માં ટેન્નરલેને ટરકિના સુલતાનને કેદ પકડી, પાંજરામાં બંધ કરાવી સમરકંદ મોકલેલો કહેવાય છે.

સને ૧૪૧૫ માં જરમનિમાં બે સૂધારદોને છૂટા ખાળી ત્રક્યા.

સને ૧૪૬૨ માં રશિયાના રાજ કરતાએ 'જાર' નો એલકબ ધારણ કર્યો.

રચો. એ વખત લગી એ રાજકરતાઓ ફક્ત દયુક ઓફ મોસ્કો એ નામના ૬ યુક ગણાતા.

સન્ન ૧૪૭૬ માં વિદ્યમ કેસ્ટને છાપવાની કળા શોધી કાઢી. એ વખતથી ઈંગ્લાંદમાં કેળવણી વધતી ગઈ.

સન્ન ૧૪૯૨માં ફ્રાંસ, સ્પેન અને પોરટુગલમાંથી ચાહુદીઓને હાંકી કાઢ્યા.

કોલંબસે બ્રાહ્માના ટાપુ સન ૧૪૯૨ માં અને દક્ષિણ અમેરિકા સન ૧૪૯૭ માં શોધી કાઢ્યા.

સન ૧૪૯૭ માં વાસ્કો દિ ગામાએ કેપ ઓફ ગુદ હોપને રસ્તેથી હિંદુસ્તાન આવવાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એ વખત અગાઉ યુરોપીઅન લોકોને હિંદુસ્તાન આવવાના દરિયા માર્ગની ખબર નહોતી.

હિંદુસ્તાનમાં પંદરમી સદીમાં દરેક ઠેકાણે જૂદા જૂદા રાજકરતા હતા. દિલ્હીમાં કોઈ એકસ પાદશાહ નહોતો.

પારસીઓની વસ્તી પંદરમી સદીમાં નવસારીખાતે ભારે હતી. કાઉસ નામના એક ઇરાની ત્રસાફરે ૩૭૫ વરસ પર કિસ્સો કાઉસ નામની ફારસી કી તાબ લખી છે તેમાં આતસબેરામને નવસારી લાવ્યા, તે બાબતનું આખું વર્ણન આપેલું છે. તેમાંના થોડો ભાગ હાદશાના માના કર્તાએ સને ૧૮૩૧ માં ગુજરાતી ભાષામાં આપ્યો છે, તે નીચે મુજબ.—

“ શ્રી વાંસદામાં જેવારે વરસ ૧૪ ગુજરાતમાં તેવાર પછે આશમાન મોરા ૬ મુજબ ફરવા લાગો જે એક બહેદીન તે વખત ઉપર જાહેર થાએઓ કે તે વખતમાં તેની મીશાલના કોઈ નહીં ઉતો કે તે જમાનાના દરમીઆનમાં દી નદારીની કેટલીએક નીશાના તે બહેદીનથી જાહેર થાઇ. તે બહેદીન નામે ચાં ગા ખીન આશા તે શ્રી નાસારીના સરદાર હુતો અને તે સાખસ બહેદીનાને કે ટલોએક આશરો આપતો કાંચજે તે નેક બહેદીને આખર વખતને દરમીઆન ભલી દીનને બગડવા નહીં દીધી. અને જે કોઇને શદરો કુશતી નહીં હુતી તેના ને પોતીકા પદસાથી ખરચ કરીને શદરા કુશતી અપાવયા અને દાણીએક કો શેરા દીનનાં કામમાં તે મરદે કીધી અને જે કોઈ મરદ દરદ ભરેલો તેની પા

શે જાતો તે પોતાના એલાજ કીધા વગર તેહની નજદીકથી ખાંડા અને ના ઉમેદ પાછો નહીં કરતા.

તે નેકીના ચાહનારા ચાંગાશાહે એક દહાડો પોતાના દેલમાં ધારીને તમામ અંજુમન નોસારીમાંહાં એકઠું કીધું. અને તે અંજુમનની 'આગલ આતશબેરામની વાત કહાડીને કહયું જે એ નેક ચાહનારા લોકો હું એમ ચાહું એ જે પાદશાહેના પાદશાહ શ્રી આતશબેરામને શ્રી વાંસદેથી આપણે એ જગો ઉપર લાવીએ. અગરજો તે આતશબેરામનો મુખારક દીદાર હરરોજ આપણે જાઈએ. આપણને શવાબ ઘણો લાગે અને ખીન્નુ એ છે જે આપણે તાંહાં જતાં હુવરશ રશતામાં દાણી રંજ અને રાખતી ખેંચીએ છીએ. કંઈ જે એ આદરમૂહીનો છે તેમાંહે વરસાદ ઘણો આવે છે તેથી આપણને તે જગો ઉપર જવું ઘણું કઠણ પડે છે વાશતે એ અજીજ પયારા લોકો એથી બહેતર ખીન્નુ શું છે. વાશતે આપણે સઘળા દાના લોકો સાથે જઈને તે વાંસદેથી ફતેહમંદ આતશબેરામને આપણે નોસારીમાંહાં લાવીએ. આપણે તેહની દીદાર હરરોજ જાઈએ કે તેથી હરરોજ આપણી રજક રોજ ઘણી જાણ થાય અને તેહનાં દીદાર હરરોજ જાવાથી બેહદીતાનાં દેલ રોશન થાય. એ પરમાણે તે ચાંગાશાહે બેહદીતાને કહયું તેવારે તેહની વાત સાંભલે આથી શરવે અંજુમનના લોકો ખુશહાલ થાએઆ અને સરવે દાઢ વાંસદે જાવાની મહેનતથી છુટા અને સેંકડો બોજોરગીથી શ્રી આતશબેરામને તથા તે ભલી દીનના લોકોને નવસારીમાં લાવેઆ ને એક સાર ખુશ મકાન શ્રી આતશબેરામને વાસતે આપીડે. "

ચાંગાશાહ વિશે એ કેટલેક દિ પેરાં નીચે મુજબ લખે છે:—

"From the commencement of the 15th century, the career of certain Parsis at Nowsári was most distinguished. They...enjoyed great influence...Changá Asá a wealthy Parsi of Nowsári was the 1st Desái (?). He was appointed to that office in the year 1419 & his influence with the authority was so great as to be practi-

cally unbounded. He was a man of eminent piety & spared neither time nor resources in promoting such objects as he considered were calculated to better the social & religious condition of his countrymen. (Kanga's Translation of Anquetil de Perron's Travel.)

પારસી પ્રકાશ નામના પારસીઓની તવારીખના કિમતી પુસ્તકમાં લખે છે કે:—

“ આ વેળાએ નવસારીમાં ચાંગા આશા નામે સર્ગમાં વધારે તવગરબહે દીન હતા. તેવાણ...વાંસદેથી આતસબેરામને નવસારી ખાતે લાવ્યા હતા.

ઇરાનથી જરથોસ્તીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી તેઓમાં દિવસે દિવસ ધર્મ તથા, રેવાળોને લગતું અજ્ઞાનપણું વધતું ગયું તેથી નવસારી, સુરત, ભરૂચ, ખંખાત અંકલેસર વગેરેના જરથોસ્તીઓએ મલી બહેદીન ચાંગા આશાની મદદથી...ભરૂચના એક ખગરદાર તથા હીમતવાન જરથોસ્તીને પહેલ વહેલો હિંદુસ્તાનથી ઇરાન તરફ...સવાલો આપી મોકલ્યો હતો, તે સવાલોના જવાબ આજની તારીખે (તા. ૨૨મી આગસ્ટ ૧૮૭૮) લખી ઇરાનની અબ્દુમને બેહદીન ચાંગા આશા તથા હિંદુસ્તાનના તમામ...(જરથોસ્તીઓ) પર મોકલ્યો. તેમાં તે લખે છે કે...નરીમાન હોસંગ ભરૂચી જે આ એ તમારી તરફના સવાલો લઈ આવ્યો છે, તેણે નવસારીના વડા ચાંગા આશા વિશે અમોને કહ્યું છે કે, તેણે ત્યાં ઘણા ધરમો કીધા છે. તથા બહેદીનો ઉપરની ખંડણી માફ કરાવી છે”...

આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સદીમાં સુરતમાં પારસી થોડા થોડા વસવા માંડ્યા હતા, અને નવસારી પારસીઓના ધર્મનું વડું મથક હતું.

પ્રકરણ ત્રીજું.

યુરોપીઅન લોકોનો પગપેસારો—પોરટયુગીઝ.

આ દેશમાં હવે યુરોપીઅન લોકો આ વતા થયા. યુરોપના પોરટયુગીઝ લોકો ૬૦ સં ૧૪૯૮માં પહેલવહેલા હિંદુસ્તાન આવ્યા અને દુલીકટમાં ઉતર્યા હતા. તેઓ પછી સુરત આવ્યા, અને સને ૧૫૧૨માં સુરત ખાળી ચૂક્યું. ખારખોસા નામના એક પોરટયુગીઝ સને ૧૫૧૪માં સુરતની હાલત કેવી હતી તે વિશે આ પ્રમાણે લખે છે:—

“બધી જાતના વેપારી માલના મોટા વેપાર કરવાનું (સુરત) શહેર તથા અગતનું બંદર છે, તેમાંથી રાજને મોટી મહેસુલ ઉપજે છે, અને મળખાર તથા બીજાં બહારથી વહાણો આવે છે.”

એ વખતથી વેપાર ઘોઝારે વધતો ચાલ્યો. પોરટયુગીઝ લોકો બીજાં વાર સુરત પર સને ૧૫૩૦માં ચઢાઈ કરી. તેવખતે ૩૦૦ સુવાર અને ૧૦૦૦૦ પાયદલ લશ્કર તેઓની સામે થયું. તેમાં પોરટયુગીઝ જીત્યા, સુરતનું લશ્કર ન હાસી ગયું, અને પોરટયુગીઝે બીજાં વાર સુરત સળગાવી દીધું. એ વખતે એ શહેરમાં ફક્ત ૧૦ હજાર માણસની વસ્તી હતી. વસ્તીમાં ઘણાખરા વાણિયા અને વસવાયાં લોકો વસતા હતા, ધીમે ધીમે એ શહેર વધતું ગયું તેટલાં પોરટયુગીઝે પાછું બીજે વરસ ત્રીજાં વાર ખાળી ચૂક્યું.

કિલ્લો.

પ્રથમના નાના કિલ્લો સને ૧૩૭૩માં દિલ્હીના ફીરોઝશાહ પાદશાહ

ના અમલમાં બંધાવેલો, તે દુશ્મનાનો હુમલો ઝીલવાને લાયક નહીં જ
 ળાયાથી, તેજ ઠેકાણે ફરીથી એક મજબુત કિલ્લો અમદાવાદના પાદશાહ
 મહમદ બીજાએ સફી આગા નામના હાકેમની દખરેખ હેઠલ બંધાવ્યો.
 સફી આગાએ પાદશાહપર કિલ્લાને લગતો કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં 'મુગલ
 રક' બોલ છેલ્લે લખેલો હતો. તેપરથી તે દિવસથી 'સુરત જંદર મુગલરક'
 એવી રીતે લખાતું હતું. આગો જાને દુરકી હતો. અને એને ખુદાવંદખા
 નં એવો ખેતાજ આપેલો હતો. એ મોઠો કિલ્લો સને ૧૫૪૩માં બંધાયા.

એ કિલ્લો બંધાતો અટકાવવાને પોરટયુંગીઝાએ ઘણી મહેનત કરી;
 તેઓએ બોટમાં બેસી આવીને લોકોને બહુ દુઃખી કર્યા; તે છતાં પણ
 તે બાંધી તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

અકબર પાદશાહે સને ૧૫૭૩માં સુરત લીધા પછી એ કિલ્લામાં મુગલ
 પાદશાહોની તરફથી એક કિલ્લેદાર રહેતો. સને ૧૬૬૧થી જાહરાના સીધી
 આ કિલ્લેદારના આદ્દાપર હતા. સને ૧૭૫૧માં મુગલના કાફલાના એદમિરલ
 સીદીએ તે લઈ લીધો. તે તેના હાથમાં ફક્ત ૮ વરસ રહ્યો. કેમકે સને ૧૭૫૯
 માં એ કિલ્લો લડીને ઈંગ્લેન્ડ લીધો, એવું આગળ જોવામાં આવશે. એ દિવ
 સથી જાફ એ ઈંગ્લેન્ડનાજ હતો, તોપણ નૈરત્ય ખુણામાં ઈંગ્લેન્ડના વાવટો
 ઉડતો, અને અગ્નિ ખુણામાં "ત્રીશ" મુગલાઈ વાવટો ઉડતો હતો. એવી
 રીતે સને ૧૮૪૨માં સુરતના છેલ્લા નવાબ હક થયા તયાં લગી ચાલ્યું. એ
 વરસમાં નવાબના વાવટો ઉતારી પાડ્યો, અને તાપીનદીમાં જ કાફલો રહેતો
 તે મુખ્યત્વે મોકલી દીધો. ખુદાવંદખાને એ કિલ્લો બાંધ્યા પછી ઈંગ્લેન્ડ તેમાં
 કરો ફરફર કર્યો નહોતો, ફક્ત પુર્વ તરફના દરવાજા સામે એક દરવાજો
 સને ૧૭૬૦માં વધાર્યો. તેમજ છેકે સને ૧૮૬૪માં જ્યારે એ કિલ્લો ફક્ત આ
 ફિશ ઘખલ વપરાતો થયો ત્યારે તેમાં પૂર્વ તરફના બે પુરજો વચ્ચે એક ધંભા
 રત કલેકટર સાહેબને માટે બાંધી છે. લડાઈના કામને માટે લાંબી મુદતના
 એ નિરૂપચોગી થઈ પડ્યો હતો. અને ૧૮૬૨માં એ માહેતું તમામ ગેરીસન

ખાલી કર્યું હતું.

એ કિલ્લાની પશ્ચિમ દિશાએ લગોલગ તાપી નદી છે. ઉત્તર તરફ પાણી થોડોક ભાંગ નદીમાં છે. એ કિલ્લાપર ચારે ખુણે તોપ ગોઠવવાને ખુરજો બનાવેલા હતા, તે દરેક ખુરજ જમીનથી ૭૫ ફીટ ઉંચી હતો. હાલ એક તખ્ત કે ઉતારી નીચા કરેલો જોવામાં આવે છે, તે સિવાય તે સલામત છે. એના ઉત્તર દિશાના છેડા પરથી તાપી નદીમાં ખાંધેલો હોપખિન્ન પસાર થાય છે.

અકબર પાદશાહના રાજ પહેલાં સુરતનો રાંજકારભાર.

સુરતનો કારભાર ગુજરાતના પાદશાહ તરફના સરદારો આવીને કરતા તેને નાજમને નામે જોળખતા. સુરતમાં સોળમી સદીની શરૂઆતથી ઉઠ્ઠલ પાઠલ થઈ. સ્થમારે સને ૧૫૪૩માં સુરત ઈમાદુલ મુલ્ક ૩મી નામના રાજ કરતાના તાખામાં હતું. શહેરના હાકમે પોતાના એ રાજને ખાણું આપવા બોલાવ્યો, અને ત્યાં તેને મારી નાખાવ્યો. ૩મીના છોકરો ચાંગીશખાન સુરતપર ચઢી આવ્યો, કિલ્લો જીતી લીધો, અને ખુદાવંદખાન નામે શહેરના હાકમ હતો, તેને મારી નાખ્યો. એ ખુદાવંદ નામના સખસો ત્રણ થઈ ગયા છે. તેથી ગુચવાડો ઉભો થાય છે. પણ પોરટયુગીને પોતાની મદદે બોલાવી ચાંગીશખાને સુરતપર હુમલો કરી તે જીત્યું અને હાકમને કાપી નાખ્યો, એ વાતમાં સંદેહ નથી. ચાંગીશખાન એક બહાદૂર રાજ કરતા હતો. તેના નામના સિક્કા ચાલતા હતા, તેને ચાંગીશાહી સિક્કા કહે છે. આ ચાંગીશખાન તથા તાતાર દેશના સરદાર જંગીશખાન, એ બે જૂદા સખસો છે. જંગીશખાન ૧૩મી સદીમાં અને ચાંગીશખાન ૧૬મી સદીમાં મરાણ પામ્યા.

પ્રકરણ ચોથું.

અકબર પાદશાહની સુરતપર ચઢાઈ.

સને ૧૫૭૨માં સુરત મીરજાંઓના હાથમાં ગયું. એ વખતે હિંદુસ્તાન માં મુગલાઈ રાજ પૂર દમામથી ચાલતું હતું. ત્યાં પાદશાહ અકબર રાજ કરતો હતો. એ મીરજાંઓને પાદશાહ સાથે દુશ્મની હતી, તેથી અકબર પાદશાહ સુરતપર ચઢી આવ્યો. એ વખતે મીરજાં અલીહુસેન રાજ કરતો હતો. અકબર પાદશાહ તા. ૦ ૧૯મી જાનેવારી ૧૫૭૩ને દિવસે સુરત આગળ આવ્યો. તે ભારે લશ્કર લઈ આવ્યો હતો, અને તેના ડેરા તંબુઓ ગોપીતળાવને કાંઠે (જ્યાં હમણાં સલાબતપર તથા રસ્તમપર છે ત્યાં) તાણ્યા હતા. કિલ્લાને ઘેરો ઘાફે અને બહારથી સાણંગ ખોદી કિલ્લામાં જવાની ગોઠવણ કરી. એ ઘેરો છ અઠવાડીયાં સુધી રહ્યો. હાકેમ અલીહુસેન જ્યારે કરો ઇલાજ જોયો નહીં ત્યારે તે ભરૂચ તરફ નહાસી ગયો, કે તરત કિલ્લેદાર હમજખાને પોતાનો જીવ બચાવવાની પાદશાહ પાસેથી કબુલત લઈ કિલ્લાના દરવાજા ઉંઘાડી નાખ્યા. તા. ૦ ૬થી મારચ સને ૧૫૭૩ને દિવસે સુરત અકબરના હાથમાં ગયું અને રાહરના કિલ્લાપર અકબરનું લાલ નિશાન ઉડવા લાગ્યું.

એ કિલ્લો અકબરને હાથ જતાં પહેલાં, મીરજાંઓએ પોરટયુગીઝને મદદ ખોલાવ્યા અને તેમને તેના બદલમાં કિલ્લેદારી આપવા કબુલત આપી. પણ પાદશાહના લશ્કરનું જોર ઘણું જોયાથી, તેઓએ મદદ આપી નહીં.

સુરતની હાકમી ખલીજખાનને સોંપી અને કિલ્લાનો ઉપરી ખીજને ખનાવી અકબર આગે ગયો.

અકબરના રાજ પહેલાંની આમદાની.

જ્યારે મુગલ વંશના પાદશાહ અકબરે સુરત જીત્યું ત્યારે સુરતની સરકારને તાબે દેહડ ગામ હતાં, અને આમદાની વરસે ૫ લાખ ચાંગીશાહી રૂપીઆની હતી.

મુગલાઈ રાજ.

અકબરે સને ૧૫૭૩ માં સુરત જીત્યું, ત્યારથી તે સને ૧૭૩૩ લગી સુરતમાં દિલ્હીના મુગલ પાદશાહનું રાજ રહ્યું. એ મુગલાઈ અમલમાં પાદશાહો સુરતના હાકેમ નીમતા. તેઓ મુલ્કદારના દરજ્જાથી ચાલખાતા. કિલ્લાના ઉપરી કિલ્લેદાર કહેવાતો. એ મુલ્કદારો પાદશાહને દર વરસ ૧ લાખ રૂપીઆનું નજરાણું તથા તોફાની ઘોડા અને કિમતી કાપડ મોકલતા. સને ૧૭૩૩ સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું.

મુગલ પાદશાહ મહમદશાહ ઘણો નબળો નીકળ્યો, તેના વખતમાં સુરત શહેરમાં જ હાકેમ હતો, તે સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો, અને એ વખતથી તે મુલ્કદારો નવાબના એલકાબ ધારણ કરી સ્વતંત્રપણે રાજ ચલાવતા થયા. એવી રીતે સને ૧૭૩૩થી તે સને ૧૭૫૬માં કિલ્લો ઈંગ્લેન્ડ સરકારે લડાઈ કરીને પોતાના બળથી જીતી લીધો, ત્યાં સુધી શહેરના સઘળા રાજકારભાર મુલ્કદારો નવાબના એલકાબથી ચલાવતા. સને ૧૮૦૦ના મે મહીનાની ૧૩મી તારીખે નવાબી રાજ ખતમ થયું, અને ઈંગ્લેન્ડ અમલ દાખલ થયો.

અકબર પાદશાહનું રાજ.

ઉપર કહી ગયા કે સને ૧૫૭૩માં સુરત અકબરે લીધું. તેજ વરસ મહં

મદ હુશેન મીરજાએ દોલતાબાદથી આવી સુરતને ઘેરો ઘાફુચો, પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહીં, તેથી તે ભરૂચ તરફ ફર્યું કરી ગયો.

એ પાદશાહના વખતમાં સુરતને તાબે ગાંદેવી, વલસાડ, તથા રાંદેર એ ત્રણ બંદરો હતાં. ગાંદેવીમાં એ વખતે 'એક માઠો માણસ' ગવર્નર હતા એવું કોર્ટ નામનો મુસાફર લખે છે. સુરતમાં વેપાર વધી પડ્યાથી, એક લશ્કરી અમલદાર, અને એક મુલ્કી, એવા બે જૂદા જૂદા અમલદારો નીમાયા. લશ્કરી અમલદારને કિલ્લેદારના અને મુલ્કી અમલદારને મુલ્કદારના નામથી ઓળખતા.

અકબર જ્યારે સુરતથી પાછો ગયો હતો, ત્યારે કિલ્લેદારનતરીકે ખલીજ ખાનને નીમી ગયો હતો.

મુલ્કદારની નીમનુક પણ તેણે કરી હતી, અને ત્યાર પછી હમેશાં બહારો બહાર દિલ્હીથી થતી.

પણ ૧૫૭૩થી દરીઆના ધણી પોરટયુગીઝ હતા.

સને ૧૫૭૬માં અકબરના એક અમલદાર રાજા ટોડરમલે સુરત અને તેને લગતા ત્રણેકોની માપણી કરી, તો સુરત જિલ્લામાં ૭૭૦૯૮૫ એકર (૧૩૧૨૩૧૫ વીધા) જમીન હતી, અને ૩૦ ૪૭૫૮૮૦ની વારસીક ઉપજ હતી. તેમાંથી ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું તથા ૫૫૦૦ પાયદલનું લશ્કર રહેતું હતું.

હવે ઈંગ્રેજ ત્રણેકો આ દેશ આવતા થયા. સને ૧૫૭૯માં ટોમસ સ્ટી વન્ઝ નામનો ઈંગ્રેજ પેહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો. ત્યાર પછી સને ૧૫૮૩માં રાલ્ફ ક્રિય, જેમ્સ ન્યુબેરિ અને લિલ્ડઝ નામના ઈંગ્રેજો આવ્યા. તેઓને પોરટયુગીઝોએ ગોવામાં બંદીખાને નાખ્યા. અકબર મરાણ પામ્યો ત્યાં લગી સુરતમાં ઈંગ્રેજો આવ્યા નહોતા.

અકબર પાદશાહ સને ૧૬૦૫માં મરી ગયો. ત્યાં લગી સુરતની ઝાહો જલાલી દીનપર દીન વધતી જતી હતી. પણ સુરતની આસપાસ દરીઆનું ધણીપણું ફીરંગી લોકોના હાથમાં હતું.

તે વખતે સુરસામાનપર રાા ટકા, ઝોરાકીપર ડ ટકા અને નગદીપર ટકા જગાત હતું. તે સિવાય બીજી જગત નહોતું.

એ વખતની પરદેશની બીના .

સને ૧૫૦૧માં ઇરાન દેશમાં ટુરકસ્તાનના શાહનું રાજ્ય થયું, તે વખતથી ઇરાની તથા ટુરકીઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયાં.

સને ૧૫૧૭માં જર્મનિમાં મારટિન લ્યુથરે રોમન કેથલિક ધર્મ સામે લડત શરૂ કરી.

ઈંગ્લાંદમાં ૮ મા હેન્રી રાજાના વખતથી કેળવણી વધવા માંડી. મધ્ય વર્ગની નિશાળો ઉંઘડી વ્યવસ્થાએ વર્ગના લોકો લખતા વાંચવા શિક્ષતા થયા.

સને ૧૫૨૬માં હિંદુસ્તાનમાં મુગલવંશના પાદશાહનું રાજ્ય દાખલ થયું. બાબર નામના મુગલ પાદશાહ દિલ્હીમાં થયો.

સને ૧૫૩૦માં બાબર મરાઠા પાંચાથી તેના દીકરા હુમાયુ દિલ્હીમાં પાદશાહ થયો.

સને ૧૫૫૫માં લંદનમાં રોમન કેથલિક તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં હજારો માણસ ઘાટેલ થયાં, અને ૨૮૮ પૂરુષ, સ્ત્રી તથા બાળકોને બાળી મૂક્યાં.

સને ૧૫૫૬માં દિલ્હીમાં અકબર પાદશાહ થયો.

સને ૧૫૮૮માં સ્પેનના બીજા ફિલિપ રાજાએ ૧૩૨ વહાણના મોટા ક્રુસા સહીત ઇંગ્લાંદપર ચઢાઈ કરી. તે ક્રુસામાં ૨૦૦૦૦ સૌલજર અને ૨૬૩૦ પિત્તળની તોપો હતી. એ લડાઈ કરવાની તેની મતલબ એ હતી કે, પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો નાશ કરવો, અને ઈંગ્લાંદની કુવારી રાણી એલિઝાબેથને તેની સાથે પરણવા ના કહી હતી, તેનું વેર લેવું. તે ચઢાઈમાં મદદ કરવાને ક્યુક આર્ચબિશપે બીજા ૪૦૦૦૦ માણસો એકઠાં કર્યાં. આ વખતે ઈંગ્લાંદની રાણી પાસે માત્ર ૩૬ નાનાં નાનાં વહાણો હતાં. પણ આખા દેશની મ

જા ધર્મ સાંખધી ઉઠેલી લાગણી દ્વારે યુક્તી એકસત્રંપ થઈ. અમીર ઉમરાવો, વેપારીઓ અને ગરીબ રહેવાશીઓ પોતાની દોલત દેશના ખચાવ માટે ખચવા તૈયાર થયા. રામન કેફલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સંઘળા મળી ગયા. લઠાઈ માટે ૧૯૧૧ વહાણના કાર્ગો ઉભો કર્યો. લશ્કરમાં ૧૩૦૦૦૦ માણસો રૂપિયા, ખંધે લશ્કરો સામ સામે થયાં. સ્પેનના ૧૨ વહાણોના ઈંગ્લેન્ડ નાશ કર્યો છે, ગલરાઈને સ્પેનનો આખો કાર્ગો નાશો. ત્યાં તોફાન નડયાથી સઘળાં વહાણો ફનાં થયાં. માત્ર ૫૩ વહાણોનાં ખોખાં સ્પેન પહોંતાં.

સને ૧૫૯૯માં ઈંગ્લાંદમાં એક બનાવ બન્યો, અને તે યરથી ઈંગ્લેન્ડ ને હિંદુસ્તાન આવવાનું બન્યું. તે વખતે વલંદા (હોલંદના રહેવાસી) વેપારીઓ મસાલાના ટાપુ લગી વેપાર કરવા આવતા, ત્યાંથી તેઓ મરી વગેરે તેજનાં ઈંગ્લાંદ લઈ જતા; અને ઘણો ભાવ ખાઈને તે વેચતા. તેઓ ઈંગ્લેન્ડને દોહુ રૂપીએ શેર મરી આપતા. આ ભાવ મોઘો છતાં વલંદાઓએ એથી પણ ભાવ વધાર્યો, અને તેઓ ચાર રૂપીએ શેર મરી વેચવા લાગ્યા. ઈંગ્લેન્ડની આંખમાં તે આવી ગયું; તેથી તેઓએ તા. ૭ ડીસેમ્બર સને ૧૫૯૯ને દિવસે એક કંપની સ્થાપી. એ કંપનિનું નામ “ ઇસ્ટ ઈન્ડીઝ કોંપે વેપાર કરનારા લંદનના વેપારીઓના ગવર્નર અને કંપનિ ” એવું રાખ્યું. એ કંપનિમાં ૧૨૫ ભાગીદાર હતા, તથા ૭ લાખ રૂપીઆનું ભંડોલ હતું. એ કંપનિ ઉભી કરીને તેઓ વેપાર કરવા મસાલાના ખેડ ખાતે આવ્યાં.

પ્રકરણ પાંચમું.

જહાંગીર પાદશાહનું રાજ.

અકબર મરણ પામ્યા પછી દિલ્હીમાં જહાંગીર પાદશાહ સને ૧૬૦૫

મો ગાદીએ યેઠું. સુરતમાં તેના બાપ અકબરથી ચાલતો આવેલો અમલ જારી રહેયો. જહાંગીરના રાજ્યમાં ઈંગ્લેન્ડ સુરત આવ્યા.

ઈંગ્લેન્ડ સને ૧૬૦૮માં પહેલપહેલા આ શહેરમાં વેપાર કરવા આવ્યા, ત્યારે આ શહેર તંવગર અને બહેળા વેપારનું મથક હતું. એ ઈંગ્લેન્ડ ઈંગ્લાંદની ઉપર કહેલી ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિના, મોકલેલા અધીકારી હતા.

ઈંગ્લેન્ડે આવ્યા ત્યારે સુરતની હાલત.

નદી કીનારે ફિલ્લો અને કુરળો એ બે મોટી ઇમારતો હતી. કિલ્લાપર ઘણી તોપો ઝેઠવેલી હતી, તેમાં એક સુલેમાન નામની ટુરકીના સુલતાનની તરફથી આવેલી અને કટલીક મોટા કદની હતી. શહેરમાં વેપારીઓનાં મોટાં મકાનો હતાં. કુરળની પછવાડે બે જળર હતાં. એક માલ વેચવાનું અને બીજું ઘોડા અને ઠોરનું. કિલ્લા આગળ મેદાન હતું. તે વખતે ફક્ત શહેરની આસપાસના એક ઢોટ હતો; અને તે પણ કાચો હતો. તે ઢોટ શહેર પનાહને નામે ઓળખાતો, તેમાં ત્રણજ ભાગળ હતી. વરીઆવી, બરહાનપુરી અને નવસારી. ઢોટગહાર ફરતાં ઝાંડ અને છવતી વાડ હતી. એ વાડમાં પૂર્વ તરફ એક ઝાંપો હતો, તે રસ્તેથી જતા આવતા હતા. (એ ઝાંપા ઉપરથી ઝાંપું એવું નામ પડ્યું.) નવસારી ભાગળની દક્ષિણે નવસૈયદ નામની એક દરવા હતી. તેની પાસે ગોપીતળાવ હતું. એ તળાવ ઘેરાવામાં ળા માઈલ હતું, તેની કોરે કચરસ્તાન હતું. (આ ઉપર કહ્યું તે સઘળું આજે પણ જોવામાં આવે છે.) કચરસ્તાન આગળ આંગાવાડી હતી. એ આંગાવાડીમાં લોકો ખાવા પીવા જતા હતા. અને થોડેક દૂર વાણિયાઓને પૂંજ કરવાની સમડી હતી. જે ઠેકાણે હાલ સગરામપુરા, રસ્તમપુરા, સલાજતપુરા એ સઘળાં પરાં છે, તે ઠેકાણે બાગ બગીચા હતા, તેમાં આખું વરસ તરેહવાર જાતનાં મેવો થતો હતા. ઉપર કહેલી સમડી રસ્તમપુરામાં હજી છે. એ સમડીની પૂંજ

કરવાને દશેરા ઉપર વાણિયાઓ એકઠા થતા હતા, અને મોટા, મેળો ભરાતો હતો. એ બાગોમાં પાણીના કુંવારા અને ઝરા પુસ્કળ હતા. એ બગીચાઓમાં દાડેમડી, અનનાસી, લીંબુડી, તરબુચનાઝાડ, અંજૂરી, આંખાઓ વગેરે હતાં. આંખી હાલત તે વખતે હતી. જે દેકાણે ખીજાં પરાં વસેલાં છે, તે જ ખીજાં પાણીના બગીચાથી રોકાયેલી હતી. અનનાસનાં ઝાડ તે વખતે ફક્ત અમેરિકામાં જ થતાં. તે અમેરિકાથી મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં.

વસ્તીની બાબતમાં પણ સુસ્ત તેવું જ હતું. તે વખતે શહેર ભર વસ્તીવાળું હતું. તેમાં ફીરંગીના રાજ્યમાંથી વાણિયા અને ખીજા લોકોએ આવી આસરો લીધા હતા. પારસીઓની પણ સારી વસ્તી હતી. લોકો કદાવર, ચાખ્ખા, ગંભીર અને સમજી હતા. તેઓ સફેદ છેલી છે તથા રશ્મિનાં કપડાં પહેરતા. એ વખતે શહેરમાં મુખ્ય વેપાર રશ્મી, સુતર અને ઉનનું કાપડ હતું. તે જદા, મુખખા, જવા, અચીન, અને જાપાન લગી જતું.

ઈંગ્લેન્ડને કોડી સ્થાપતાં પડેલી મહેનત.

સને ૧૬૦૮ અગાઉ સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડનું નામ નહોતું. ઈંગ્લાંદથી કંપનીના ઈંગ્લેન્ડ અમલદારોએ આવી આ દેશમાં તો સુરતમાં પહેલ વહેલી કોડી સ્થાપી. ઈંગ્લેન્ડની પરાણા ચાકરી કરનાર સૌથી પહેલું સુરત હતું. ૧૬૦૮માં કપટાન હાર્કિન્સ ઈંગ્લાંદના રાજાનો કાગળ જહાંગીર પાદશાહને નામનો લખતે આવ્યો, અને તા. ૨૦ આગસ્ટ ૧૬૦૮ને દિવસે સુરતથી ૭ માઈલ પર સુંહાલી ગામમાં ઉતર્યો. તે ખીજે વરસ આગ્રે ગયો. એજ વરસમાં ઈંગ્લાંદથી ખીજું વહાણ આવ્યું પણ તે જારામાં ભાંગી ગયું. ૭૦ માણસો સુરત આવ્યા. પણ ફીરંગીઓએ વાંધો લેવાથી, સઘળાને સુરત છોડી જવું પડ્યું. સને ૧૬૦૯માં મુઝફ્ફરનો છોકરો બહાદૂર સુરત પર ચઢી આવ્યો, તેથી મોટો

મભરાત થઈ રહ્યો. પણ દિલ્હીના પાદશાહનો સરસુખો અમદાવાદમાં રહે
તો તેની તરફથી વખતસર લશ્કરની મદદ આવ્યાથી તે પાછો ગયો. એજ
વરસમાં નીઝામ સરકારના દેલતાબાદના હાકેમ મલીકઅખરે ગુજરાતપર
અદાઈ કરી સુરત લટયું. સને ૧૬૧૧માં ફરંગીઓના વગ સુરતમાં વધ્યો હતો.
એ વરસમાં તેઓએ પહેલ વહેલી કોઠી સ્થાપી. સને ૧૬૧૨માં દરેગન ત
થા ઓસીએન્દર નામની બે મનવાર ઈંગ્લાંદથી આવી. પોરટયુગીઝે તેમાં
ના ખલાસીને પકડ્યા, પણ ઈંગ્રેજે ગુજરાતનું એક મોટું વાહન જપત કર
યું, અને જ્યાં સુધી તેમને કોઠી સ્થાપવાની રીજા મળે નહીં તાહાં સુધી તે
આપવા ના પાડી, તેથી ગુજરાતના સુબાએ તા. ૧૧મી જાનેવારી ૧૬૧૨ને
દીને કોઠી સ્થાપવાના કરાર કર્યા. એ કરારની મતલબ આ પ્રમાણે હતી:—

૧. સુરતના લોહો ઈંગ્રેજ સાથે વેપાર કરે તેમાં હરકત લેવી નહીં.

૨. ઈંગ્રેજના માલપર ડા. ટક્રા જકાત લેવી.

૩. દરીઆમાં જે લોહો લટારાનો ધંધો કરી લટ ચલાવે તેને માટે ઈ
ંગ્રેજ કોઠી જવાબદાર રહે નહીં.

આ ઉપરથી ફીરંગી અને ઈંગ્રેજને લડાઈ થઈ, તેમાં ફીરંગી હાર્યા.
ફરીની લડાઈમાં ઈંગ્રેજને નહાસી જઈ સુંહાલીમાં રહેવું પડ્યું. સને ૧૬૧૩
માં પાદશાહે ઉપર કહેલો કરાર મંજૂર કર્યો, અને તે સુરતના મુલ્કસદીએ એ
ક કાસદ સાથે સુંહાલી મોકલ્યો. ઈંગ્રેજે એવી રીતે કાસદ સાથે મોકલેલો ક
રાર લેવાની ના પાડી. તેથી સુરત દરબારના અમલદારો પોતે ભારે દમામ
થી સુંહાલી જઈને આવી આવ્યા. ઈંગ્રેજ લોહોની આવી ચઢતી જોવાથી
અદેખાઈને લીધે પોરટયુગીઝે મુગલ પાદશાહનું એક મોટું વહાણ પકડી ગ
યા. એ વહાણમાં ૭૦૦ માણસો અને ૧૦ લાખ રૂપીઆનો માલ હતો. આ
વું થયાથી મુગલ સરકારે ફીરંગીઓ સામે લડાઈ જાહેર કરી. એ સરકારે
મકરાખખાનને ખંખાતનો નવાખ ખનાવીને દમણ અને દીવપર ચઢાઈ કરી.
મકરાખખાનને ખંખાતના નવાખનો દરજ્જો મલેથી, તે સુરત, ભરૂચ, વડોદરા

તથા નહીંઆદ્ય એ સંસ્કૃતોનાં નવાંજ બન્યાં. સને ૧૬૧૪માં, ઈંગ્રેજનાં બીજાં
 ચાર વહાણ સુંહાલી આવ્યાં. કસ્ટમ કમિશનર બોન નાસરે એ વહાણોના સ
 રદારને અરજ કરી કે તેણે ફીરંગીની સાથે લડવામાં મદદ કરવી. તે સરદારે
 તેના પાડયાથી તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે ઈંગ્રેજ સાથે સુરતના કોઇ વેપા
 રીએ વેપાર કરવો નહીં, કેમકે તેને વહેમ ગયો કે ઈંગ્રેજ તથા ફીરંગી મ
 બનીઆનું. આવી રીતે તે બંધે પ્રજા સામે સખત થયો. પણ પછવાડેથી યો
 તાની બલ જોઇને તેણે ઈંગ્રેજના માલ સુરતમાં ઉતારવાની રજા આપી. એટ
 લામાં ફીરંગીએ જહાંગીર પાદશાહની માતાનું “રહીમી” નામે હજ કરવા
 જવાને માટે ખાશ બનાવેલું વહાણ ઘોઘા આગળ બાળી ચક્રયું, સને ૧૬૧૫
 માં ફીરંગીએ ૬૦ બોટ અને ૯ વહાણ લઈ સુરતપર ચઢી આવ્યાં. સુરતના
 અમલદારનાં જહાજ ગગડી ગયાં. તે કરગરી પડ્યો. પણ ફીરંગીએ કુશી
 સરતો કબુલ કરી નહીં. સુંહાલી તરફ રહેલાં ઈંગ્રેજ વહાણોને પાણીમાં ઉતરતાં
 જોઈ ફીરંગીએ સમજ્યા કે ઈંગ્રેજ ઉભી પુછડીએ નહાસે છે, તથી તેઓ
 માના થોડાક ખાશ ઘેરી ઉભા તથા થોડાએકે ઈંગ્રેજના વહાણપર ચઢવાની છા
 શોશ કર્યાથી ઈંગ્રેજ તોપ છોડી. તેને જોઈ ફીરંગીએ પણ છોડી, પણ એટલા
 માં ફીરંગીના ત્રણ વહાણ સળગી ઉઠવાથી તેઓનેજ નહાસતું પડ્યું. એ સ
 ડાઈમાં ઈંગ્રેજ પાસે ૪ વહાણો હતાં. ફીરંગીએ પાસે ૬૦ લડાઈની બોટો હ
 તી, તે દરેકપર વીસ વીસ લડવૈયા હતા. ફીરંગીએ હવે સુરતના અમલદાર
 સાથે કરાર કરવાની મરજ બતાવી; પણ રાઈના પહાડ તે રાતે ગયા. અમલ
 દારેએ ઈંગ્રેજને બળવાન જોઈને ફીરંગી સાથે કરાર કરવાની ના પાડી, અને
 ઈંગ્રેજને જો જોઈએ તે આપી મદદ કરવા લાગ્યા. મામલો આવી રી
 તે કરી ગયલો જોઈને પોરટયગીઝ લોકો હાકારી ગયા.

ઈંગ્લેન્ડે પાદશાહે આપેલા હકો.

સને ૧૬૧૪માં સર ઠોમસ રો સુરતમાં આવ્યો, અને બીજીવરસ અ
જમેર ખાતે જહાંગીરને જઈ મળ્યો. પાદશાહે તેને ભારે આદરમાન આપ્યું.
તથા આ પ્રમાણે હકો આપ્યા:—

૧. ઈંગ્લેન્ડ સાથે સારાં સલુકથી ચાલવું;
૨. તેઓ પાસેથી જકાત લઈ તેઓને વેપાર કરવા દેવો.
૩. તેઓ પાદશાહને નજરાણાં મોકલે તેના કુરબામાં કોઈએ ઝાડો લે
વો નહીં.
૪. ઈંગ્લેન્ડ મરીજાય તેની મીલકત ઈંગ્લેન્ડને હવાલે કરવી.

શાહજહાદો ખુરમ.

સને ૧૬૧૫માં જહાંગીરે મેકરાબખાનને બોલાવી લઈ પોતાના ત્રીજા
શાહજહાદા ખુરમને ગવર્નર કરી મોકલ્યો. એ પછવાડેથી શાહજહાદને નામે પા
દશાહ થયો.

તેની સાથે સર ઠોમસ રોએ બીજી કરાર કર્યો કે, સુરતના મુસ્લિમો
એએ ઈંગ્લેન્ડને વહાણો વાપરવા આપવાં, તેઓને હથિયાર બાંધવા દેવાં, સુર
તમાં તેઓને મકાન બાંધવા દેવું, તેઓના ધર્મના કામમાં હસ્કત કરવી નહીં.

સને ૧૬૧૬માં ઈંગ્લેન્ડના વહાણોના બીજી કાફલો આવ્યો. તે સને ૧૬૧૭
ના માર્ચ મહિના લગી સુંહાલી આગળ રહ્યો. એ મહિનામાં શહેરમાં એક
તકસાર જાગી, તેથી તે વહાણો પરથી હથિયાર બાંધ લસ્કર ઉતરી આવ્યું, અ
ને તેણે શહેર લાંટવાની ધમકી આપી, પણ કશું શુક્રાન કર્યા વના તે લસ્કર
પાછું ગયું. છતાં, ફરીથી એવીરીતે લસ્કર આવે તેને માટે સુરતના હાકમે

કિલ્લેબંદી મજબુત કરી. સને ૧૬૧૮માં સર ડામ્સે જે ઈંગ્લેન્ડને માટે ઉપર કહેલા અગતના હુકો મેળવીને સુરત પાછો આવ્યા.

એ વખતે સુરતની તાપી નદી કેવી હાલતમાં હતી, તે વિશે યુરોપીઅનોના વિચાર જાણવા લાયક છે. સને ૧૬૨૬માં સર ટી હરબર્ટ સુંહાલીથી સુરત આવ્યા. તરીને રસ્તે આવતાં ત્રસ્ટેલી હોવાથી તે પાકાની ગાડીમાં ખુસ્તી એ આવ્યા. તે તાપી નદી વિશે લગાર તિરસ્કારથી લખે છે કે, “એ નદી નથી સફરને માટે કામની, કે નથી પીવાના પાણીને માટે કામની. એ માત્ર ત્રસ્ટેલી પુનક વાણિયાઓને નહાવાના ખપની છે, તે સિવાય બીજા કશા ખપની નથી. એ નદીમાં ફક્ત ચોક્કસ રૂપિયામાં ૧૦૦૦ ટનનાં વહાણો ફરી શકે છે.”

વલંદા વેપારીઓની કોઠી.

સને ૧૬૧૬માં વલંદા વેપારીઓ આવ્યા. એ લોકોને ૧૬૧૭માં વેપાર કરવાનો પટો મળ્યો, તોપણ ઈંગ્લેન્ડના જેવા હુક મળ્યા નહોતા.

તેઓને જે પટો મળ્યો તેની સરતો આ પ્રમાણે હતી:—

તેઓના માલપર કુરજનું કોઈ ખાસ જકાત નાખવું નહીં; તેઓના વેપારીઓને કંટાળો આપવો નહીં; તકરારનો નીવડો કરવાનો હુક તેઓના વડાને છે; કોઈને પણ મુસલમાન ધર્મમાં જબરજસ્તીથી વટલાવવો નહીં.

સુરતમાં રહીને વલંદાઓએ પોતાના વેપાર બહુ વધાર્યો. સુરતને તેઓએ વેપારનું વડું મથક બનાવવાનો ઠરાવ કર્યો. મસાલાના ટાપુમાં વડું મથક જતાના બટેવીઆ શહેર ખાતે રાખ્યું. સુરતને તાબે ૧૫ જૂદાં જૂદાં બંદરો હતાં. દરેક બંદરે તેઓએ કોઠી ઘાલી હતી. એમાં ધરાનખાતે પાંચ હતી:—ગોઅરન, ખસ્ત્રા, લાર, શીરાજ, અને ધરાજન. હિંદુસ્તાનમાં વીંગોરલા, આગ્રા, અમદાવાદ, ખંભાત, ભરૂચ, વડોદરા તથા સરખેજમાં કોઠીઓ હતી. એ સઘળી કોઠીઓ થોડાં વરસમાં બંધ પડી. ફક્ત ભરૂચ ખાતેની કોઠી સને

૧૬૮૬ લગી સુરતના તાબામાં રહી.

સુરત ખાતે વલંદાઓ ઈંગ્લેન્ડની ખરાબર વેપારમાં વધ્યા હતા. તેઓનો આંયાત માલ સીસું, પારો, હાથીદાંત, કલ્લઈ, ત્રાંપુ, લવેંગ, જયફળ, જાવત્રી, મરી, ચીનાઈ વાસણો વગેરેનો હતો. એ માલનાં ભરેલાં સેંકડો વહાણો આવતાં હતાં. તેઓની કોઠી ઈંગ્લેન્ડ લોકોની કોઠીના જેવી ભવ્ય દાર બાંધેલી હતી, તથા જ્યારે જ્યારે તેઓનો વડો ફરવા નીકળતો ત્યારે તે ઈંગ્લેન્ડના જેવા દમામથી ભારે રસાળા સાથે નીકળતો હતો. તેઓમાં અને ઈંગ્લેન્ડમાં ફરફટાઈ હતો કે, ઈંગ્લેન્ડ દાણાખરા કુંવારા હતા, ત્યારે વલંદાઓમાંનાં દાણાએક પરણેલા તથા કુટુંબ કમીલાવાળા હતા. તેઓએ એક સદી સુધી દમામમાં વેપાર ચલાવ્યો, તેટલાંમાં તેઓએ ૨૮ વાર પઠો બદલાવ્યો હતો; દરેક વખતે તેઓ નવાન તથા પાદશાહને ભારે નજરાણું આપતા ત્યારે પઠો બદલાતો હતો. આગલા પાદશાહનાં કરેલાં કામને કુવી રીત મુગલ પાદશાહો નજરાણાને લીધે થોડી મુદતમાં ફરવી નાંખતા તે એપરથી જાણાય છે. વલંદા બંદર નામે જે વલંદાઓની કોઠી નદી કીનારે અંદરના તથા બહારના એ બે કોઠની વચ્ચે આવેલી છે, તે કોઠીને માટે જમીન સને ૧૭૨૯માં તેઓએ લીધી-જ્યાં આગળ નાનપુરા નામનું પણ હાલ નવામાં આવે છે, અને જ્યાં હાલ પોસ્ટ ઓફિસ તથા ઇન્જનેરની ઓફિસ છે.

શાહજહાંનું રાજ.

પાદશાહ જહાંગીર સને ૧૬૨૭માં મરાણ પામ્યાથી તેના શાહજહાં ખુદ મ જે સુરતમાં ગવર્નર થઈ ગયા હતા, તે પાદશાહ થયા.

શાહજહાંના રાજમાં પૂર આબાદી હતી. એ વખતમાં મોટા મોટા બનાવો પણ બન્યા. એકવાર વેપારીઓએ હાકેમ આગળ ફરીઆદ કરી કે, યુરોપીઅન લંડારાઓ વહાણ લઈ છે. તેથી તેણે સદાના ઈંગ્લેન્ડને કંદક

રખા; તે કોટલેક મહીને છોડ્યા.

સને ૧૬૨૯માં પાઠશાહે ઇંગ્લેન્ડ ઉપર એક ફરમાન મોકલ્યું તેની રૂએ, જ્યારે ફીરંગી શહેરપર ચઢી આવ્યા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ સાથે નદીમાં અને ખુસ્કી પર આરે લડાઇ થઇ. બંધે રેતીના કોટ બનાવીને લડ્યા. આમાં ફીરંગીને બહુ નુકશાન થયું.

સને ૧૬૩૧માં સુરતખાતે ભારે કાળ પડ્યો અને તેની સાથે મરકી ચાલી.

સને ૧૬૩૬માં વેપારીના વૃહાણ લાંઠાયાના સમાચાર મળ્યાથી શહેરના હાકેમે બધા યુરોપીઅનાને કદ કર્યા. મહા મહેનતે અને લાંબી મુદતે રૂ ૧૭૦૦૦૦ લઈને તેમને છોડ્યા.

ફ્રાંચ જેને તે વખતે ફ્રાંસિસને નામે ઓળખતા હતા, તેઓ સને ૧૬૨૦ માં સુમાત્રામાં હતા. તેઓનો વડો એદમિરલ બોલ્યુ નામનો હતો. એ વરસમાં તેણે સુરતમાં કોઠી સ્થાપવાની રજા મેળવવાને મુગલ દરબાર ખાતે એક આડ તીઓ મોકલ્યો. તેની અરજ બહાલ રહી. તેઓ સને ૧૬૨૩માં સુહાલી બંદરે પહોંચ્યા. પાણ તેઓનો વેપાર ઝાઝો ચાલ્યો નહીં. તેઓએ ૧૬૪૨માં મોટા પાયાપર કામ ઉઠાવ્યું ખરું, પણ તેમાં કંતેહ પામ્યા નહીં.

૧૬૪૪માં ગ્રસાફર લોકોને માટે મુગલીસહરામાં ગ્રસાફરખાનું બંધાયું, જે પછવાડેથી ફદીઓને રાખવા માટે વપરાયું, અને જેના ઘાટ ફરવી હા માણાનો મ્યુનિસિપલ હાલ બનાવ્યો છે.

એ વખતે શહેરમાં એક ગવર્નર શહેરનો અને એક કિલ્લાનો કમાનદર, એવા બે અમલદારો રહેતા. આ ગવર્નરોને મુલ્કસદીના એલકાબથી ઓળખતા. એ સઘળા મુલ્કસદીઓ માત્ર થોડાં વરસ હાકમીપર રહ્યા. કોઇવારતો વરસમાં બે બદલાયા. એવી રીતે થયા છતાં લોકોની આબાદીમાં વધારો થતો રહ્યો. એ તે વખતના ભોળા તથા ભલા હાકેમોની નરમ રાજનીતિને લીધે હતું. છેલ્લાં ૩૨ વરસમાં ૧૧ મુલ્કસદી (નવાગ) થયા. તેઓના નામ તથા તેઓ કયા

વસતમાં થયા, તે નીચે આપ્યું છે:—

મુસલમાનનાં નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સને.

૧ મીર આરખ.	૧૬૨૮
૨ મોઝુલ મુલ્ક.	૧૬૩૦
૩ જામ કુલ્લી.	૧૬૩૫
૪ મહમદખાન.	૧૬૩૯
૫ મોવાઝખાન.	૧૬૪૪
૬ મોવાઝખાન.	૧૬૪૫
૭ માઝીહુઝ ખમાન.	૧૬૪૮
૮ જામકુલી (ફરીથી).	૧૬૫૧
૯ મુસ્તફાખાન.	૧૬૫૩
૧૦ મહમદ સાદક.	૧૬૫૫
૧૧ શેરાનઝામીર.	૧૬૫૭

શાહજહાંના અમલમાં આપાદી.

શહેરપનાહ કોટની ખાડી ઝાળંગી ગયા પછી વાડી તથા ખેતરોમાં લોકો વસતા હતા, (હાલ જેને પરાં કહે છે) તેની પેલીએર શહેરના ખચાવ માટે મંદોહાંના કકડે કકડે કોટ બાંધેલો હતો. આ વખતે મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, પારસી અને મુસલમાનની હતી. સૌથી થોડા મુસલમાન હતા, અને સૌથી દોલતવાન વાણિયા હતા. પરદેશીઓમાં યુરોપીઅન વેપારીઓ સિવાય ટુરકી, ચાહુદી, આરખ, ઇરાની અને આરમીનિયન વેપારીઓ હતા. એ ઉપરાંત ચીન, અને જપાનના પણ વેપારી હતા. આજુ બાજુ શામહાંની જમીન વેરાન હતી. કેમકે ખેડૂત પાસેથી રોકડને ગદલે જેટલું પાકે તેમાંથી અડધો દાણો લેવામાં આવતો હતો. આ વખતે એનો દરજ્જો પહેલા નાંખરના શહેરમાં હતો. જાને

વારી, ફેરવારી તથા મારચ મહિના મોસમના હોવાથી વસ્તી એટલી વધતી કે શહેરમાં કે પરામાં રહેવાનું મકાન જડતું નહોતું. ખુસ્કીએ લાખો વાણજ રો આવતી, અને તરીએ યુરોપ, આફ્રિકા, અરબાસ્તાન, ધરાન, લંકા, પેગુ, મલાક્કા અને સ્વમાત્રા લગી વેપાર ચાલતો. વાણજર ઉપરાંત ઉંટે લાદેલો મલ આવતો. મોટાં વહાણ સુંહાલી આગળ થોભતાં, વ્યાં લંગરાતાં, અને વ્યાંથી ૧૨ મીઠલ ગાઠમાં માલ ભરીને સુરત લાવતા. જન જનની ત્રાંખા, પિત્તળ, લોઢાં અને આરુપહાણની વસ્તુઓ ખનતી. હીરા, મોતી, માણિક, પરવાળાં અને અકીકના ઢાંગીના દેશાવર જતા. ઘઉં તે વખતે દુનીઆમાં સૌથી ચઢતો સુરતના કહેવાતો. જન જનની ઘવા ખનતી, તરેહવાર જનના સાંખુ, ખાંડ, મુરખા, મીણ અને કાગળ ખનતાં, તથા દેશાવર જતાં. અકીણ અને ગળીતો વેપારતો થાય. અને યુરોપીઅન સાથેના જ હોતો. થપ્પ નીકાશ રેશ્મી અને સુતર કાપડની હતી. કેપઆફ ગુદહોપથી ખીજે નાકે ચીન લગી તમામ લોકો લગડાં સુરતનાંજ વાપરતા. એ કપડાંમાં જન જનનાં ખરા સોનરી રૂપેરી કસાજ અને રેશમ વાણવામાં આવતાં. રેશ્મી ગાલીચા ભાતભાતના ફૂલવાળા, ખીજ કસાજી ભાત ઉપર રેશ્મી તરેહવાળા થતા. લક્કડ અને નકશી કામ પાણુ તેવુંજ નામીયું ખનતું. જર્મનિની રાઈટિંગ દેસ્ક જેવી દેસ્કો થતી. તેમાં હાથીદાંત, હીરા, મોતી, માણિક, અને સોના રૂપાંથી મહેલી તરેહવાર નકશીઓ પાડવામાં આવતી. આ સઘળું આંખને છક કરી નાંખે એવું હતું. એટલુંજ નહીં પણ “અજબ જેવું સોધું” મળતું હતું.

ઈંગ્લેન્ડ અમલદારો ઘણા ભપકામાં રહેતા. બહાર નીકળતા વ્યારે જનવાળા ખાલી ઘોડા સાથે એક વાવટો આગળ રહેતો, અને ઢાલ, તલવાર, તથા તીર કામઠાવાળા માણસોની એક પલટણ આગળ ચાલતી.

જ્યારે તેઓ નવાસવા આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૨ માણસો ફાટીખાને હતા. સને ૧૬૧૮માં તેઓને મકાન બાંધવાની રજા મહયાથી. ૧૬૩૭માં ફાટીખાને વેપાર વધતો ચાલ્યો. તેના વડાને ‘ચીફ’ ના નામથી યોજાવવા લાગ્યા. સ

ને ૧૬૩૮માં ૨૦ ફ્રી ૨૪ વેપારીઓ કોઠીખાતે હતા, અને બીજા જોઓ શાખા કોઠીખાતે હતા, તે દર વરસ સુરત હિસાબ આપવા આવતા. સને ૧૬૪૬માં ૩ ૮૩૬૦૦૦નો માલ ભરેલો હતો, અને ૧૬૬૪માં એટલો વધારો થઈ ગયો કે વલંદ સિવાય ઈંગ્રેજી વધારે મોટો બીજો કોઠ વેપારી નહોતો. કોઠી સ્થાપી ત્યારથી વડા અમલદાર કોણ અને ક્યારે થયાં તે નીચે આપ્યું છે.

કંપની સરકારની કોઠીના ચીફ (વડા અમલદારો)ના નામ.

નમ્રો	સને
જ્યુલિયર્સ	૧૬૧૩.
કેરિજ	૧૬૧૫.
હામસ રારટેલ	૧૬૨૩.
વાઈલ્ડ	૧૬૨૬.
મેઠવાલ્ડ
વિલ્યમ ટ્રેગલેન	૧૬૩૮.
ફ્રાન્સિસ પ્રિટન	૧૬૪૪.
કેન્ જરમિ બ્લાકમાન	૧૬૫૦
નેઠેનિયલ વાઈક	૧૬૫૦.
રીવિંગટન	૧૬૫૯.
એન્ડ્રયુસ
સર જ્યોર્જ ઓક્સનફન	૧૬૬૨.
જોસલ એનથોપર	૧૬૬૯.
રોલ્ટ	૧૬૭૭.
સર જોન વાઈલ્ડ	૧૬૮૨.
બરોલોમ્યુ હેરિસ	૧૬૯૦.
દેનિયલ એનરિલ	૧૬૯૪.
સ્ટીફન ક્રોલ્ટ	૧૭૦૧.

શાહજહાંના રાજ્યમાં સુરતને તૈથી મોટો વેપાર મોખખા તથા સ્થા
માં આવેલા અચીન સાથે હતો. મોખખાના એક સોદાગર સુરતમાં હતો,
તેને શાહજહાં પાદશાહે 'ઉમેદગુલ ગુઝાર' ના ખેતાબ આપેલો હતો. એ
સોદાગર હિંદુસ્તાનના પાદશાહ તરફથી પાલખી નશીન હતો, તેના મોખખામાં
એક મહેલ હતો, તે ઘસ્ટ ઈંદ્યા કંપનિની કોઠીને માટે લાંખી મુદત ભાડે રા
ખવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૬૫૭માં શાહજહાં માંદો પડ્યો તેથી તેના છોકરા માંહો માંહો લ
ડ્યા. તે લડાઈમાં એક છોકરાએ સુરતના કિલ્લો જપ્ત કરીધો, અને સુરત લૂંટયું,
તેથી લોકોએ ધન ભાંચ ભંડાર કર્યું, અને વેપાર ધંધો બંધ પડી ગયો.

પ્રકરણ છઠું.

ઐરંગઝેબ પાદશાહનું રાજ.

શાહજહાં પાદશાહ સને ૧૬૫૭માં માંદો પડ્યો. એ પાદશાહને ચાર છો
કરા હતા. દારા, સુબ્બ, ઐરંગઝેબ તથા મુસદ્દ. પાદશાહ માંદો હોવાથી તેણે પો
તાના વડા દીકરા દારાને રાજતો વહીવટ સોંપ્યો. ઐરંગઝેબ અસલથીજ લુ
ચ્છો, સાવધ, તરકટી અને લોભી હતો. દારાને રાજ ચલાવતો જોયાથી તેના ત્રણે
નાના ભાઈઓને અદેખાઈ આવી. તેઓના હાથમાં શાહજહાંએ લસ્કરી અખ
ત્શર આપેલો હોવાથી. તેઓએ માથું ઉચક્યું, અને દારાની સામે થ
યા. ઐરંગઝેબે મુરાદને પ્રથમ હાથમાં લીધો. તેણે મુરાદને કહ્યું કે, “ મને રા
જ જોઈતું નથી, મારે તો ભક્તિમાં દહાડા કાઢવા છે; માટે દારા હાર્યા પછી રાજ

ગાદી તને મળશે." આવું સમજાવી તેણે બેનું બળ એકઠું કર્યું. બંધેએ મળી દારાના લશ્કરને હરાવ્યું. તેઓએ પોતાના બાપ પાદશાહ શાહજહાંને કેદ કર્યો. આ પ્રમાણે કરીને ઔરંગઝેબ સને ૧૬૫૮માં પાદશાહ થયો.

સૂળતું બળ વધારે જોઇ તેણે દગાથી સૂળના દીકરા મહમ્મદને પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે મહમ્મદને પોતાની દીકરી સાથે પરાણાવવાની કબુલત આપી. આમ નબળો પડી ગયાથી સૂળ પણ હાર્યો. તેથી ઔરંગઝેબ એકલો હિંદુસ્તાનના પાદશાહ તરીકે રાજ કરવા લાગ્યો.

અકબર પાદશાહના વંશમાંજ એક એમ ચાલતી આવી હતી કે પાદશાહ ના શાહજહાં પોતે પાદશાહની સામે બળવો કરે. અકબરની સામે તેના શાહજહાં જહાંગીરે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. જહાંગીરનાં રાજ્યમાં પણ તેના શાહજહાં શાહજહાંએ ભારે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. તેજ મુજબ શાહજહાંના શાહજહાંએ પણ બળવો કર્યો અને બાપને કેદ કરી ઔરંગઝેબ પોતે પાદશાહ થઇ બેઠો.

પાદશાહ થતાંજ તેણે ભારે ઘાતકી કામો કર્યાં. તેણે પોતાના બે ભાઈઓ ને મારી નાખ્યા, અને તેના બાપ શાહજહાં બદીખાનામાં સપડીને સને ૧૬૬૬માં મરણ પામ્યો.

પણ તેના વખતમાં દખ્ખણમાં એક મરાઠા સિપાઈના શિવાજી નામનો બહાદૂર છોકરો લડાઈ, લૂંટ અને દગલખાણમાં પ્રવિણ નીકળ્યો. તેણે ઔરંગઝેબને ઘણી મહેનત આપી. ઔરંગઝેબની બૂલ ભરેલી રાજનીતિથી તે વધ્યો. ઔરંગઝેબે શિવાજીને ઉઝેડી નાખવાને જદલે દખ્ખણનાં મહમ્મદન રાજ્યોને પ્રથમ નબળાં કર્યાથી શિવાજી ક્ષવી ગયો.

ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં મરાઠાઓ વારંવાર સુરતમાં ધાડ પાડતા, લૂંટ ચલાવતા, અને ખીજી તરફથી સને ૧૬૮૭ પછી મુંબઈ સુરતના વેપાર ખેંચતું જતું હતું, તોપણ ખંજાતનું ખંદર દુટકાથી, ગુજરાતમાં લડાઈ કહ્યા બાદથી, અને મસ્કતના આરબોએ દીવ ખંદર તારાજ કર્યાથી આ રહેરને

રોજગાર વધતોજ ચાલ્યો. રોજગારની સાથે મકકે હજ કરવા જનારા મુસલમાનોનાં ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં. કેમકે ઔરંગઝેબ જાતે ધર્માંધ હોવાથી તેની મુસલમાન રૈયતમાં કેટલોક ભાગ વધારે ધર્માંધ બન્યો હતો.

“ સુરતને “ મક્કાનો દરવાજો ” એ ઐલકાબ આપીને પાદશાહે મુસલમાનોમાં ધર્મનું જે ઝંતુન વધાર્યું હતું, તે ઝંતુનને લીધે સુરત વધારે પ્રખ્યાત થઈ નીકળ્યું હતું. સુરતથી મકકે હજ કરવા જનારા લોકો જે વહાણોમાં જાય તેના પુખ્ત બંદીખસ્ત રાખ્યાને લીધે, મુસલમાન વેપારીઓ પાસેથી જકાતનો દર હલકો લેવામાં આવતો, તથા કેટલીક મુદત સુધીતો મુસલમાનોને જકાત માફ કર્યું હતું તેને લીધે, સુરત શહેર આખા દેશમાં જાણીતું થઈ પડ્યું. એ વખતે હિંદુઓ તથા મુસલમાનો વચ્ચે ધર્મનું વેર જોસભરે ઉભરી આવ્યું હતું, અને હિંદુઓને પકડી પકડીને જખરજસ્તીથી વટલાવવામાં આવતા, વેઠે પકડી જઈ કબરો ખોદાવવાને વળગાવી દેતા, તાઝીઆ ઉચકવાને રસ્તે જતા ગમેતેવા આજરદાર હિંદુને પકડતા; તે ખાંધ મારતા તો ઠીક, નહીં તો ટોલ, છક્કડ, લાત મુક્કી મારી તેની પાસે ખાંધ મરાવતા; તેની પાસે “ ચા હુસેન ” એ ઓલ વટીક ઓલાવતા.

મહમદનાપર આવી ખાશ મહેરબાનીને લીધે આખી દુનીઆમાં મહમદનામાં આ શહેર નામીયું થઈ પડ્યું હતું. અને તેનો ડંકો આખા હિંદ દેશમાં વાગી રહ્યો હતો.

સને ૧૬૫૯માં હિંદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે ભારે લડાઈ તથા કાપાકાપી ચાલેથી વાણિયા તથા નાણાવટીઓને ઘેરઘેરથી પકડી ગયા, તેમને બંધીખાને નાખ્યા, અને થોડીક મુદત લગી શહેર બહાર કાઢી મૂક્યા.

આ વખતે એખીસીનીઆથી આવેલા સીદી મુસલમાનો મુંબઈથી ૪૦ માઇલ દક્ષિણે જાજરામાં રહેતા, તે ખીજપોરના રાજાની તાબેદારી ઉઠાવતા. પણ શિવાજી સામે લડતાં એ સીદીઓએ દગો કીધો, એવો શિવાજીને શક આવવાથી તેણે સીદી સરદારને મારી નખાવ્યો, તેથી તેના વારસો એ

રંગજીનની દરીઆ ખાતાની ગોકરીમાં, વરસે બે લાખ રૂપીઆ લેવાની સં
સ્તથી, સુરત આવી રહ્યા.

સને ૧૬૬૪માં વલંદાનું જાર એટલું વધી પડ્યું હતું કે, તેમણે ઈ
ંગ્રેજોને ઠોકીને હલકા કર્યા, અને ખુદ પાદશાહનું એક હજ કરવા જવાનું વ
હાણુ પકડ્યું. ગવર્નરે અગાઉ લીધેલા ૩ ૫૦૦૦૦ વલંદાને પાછા ભર્યા.
વ્યારે તેઓએ તે વહાણુ છોડ્યું.

મરાઠાઓની ધાડ અને લૂંટ

શિવાજી નામના મરાઠાએ હવે સુરત તરફ મન ફેરવ્યું. તેણે ગહિરજી
નામનો એક જસુસ મોકલ્યો. તે શહેરની આગાદી જાઈ ગયો. શિવાજી
એ નાસક જવાને બહાને ૪૦૦૦ લાંટારા લેગા કર્યા અને સને ૧૬૬૪માં શિ
વાજીએ સુરતપર પહેલ વહેલી લૂંટ ચલાવી. તે એકએક ૪૦૦૦ ઘોડેસવાર લ
ઈ સુરત આવ્યો. ઉપર સમજાવ્યું તેમ તે વખતે સુરતને એકજ (શહેરપના
હ) શહેરનો કોટ હતો, તે પણ કાપ્યો હતો. પરાંની આસપાસ હાલ ફરતો કોટ
છે તેને ઠેકાણું માટીનો કોટ હતો. ગવર્નર સામે થયા વગર નહાસીને કિલ્લા
માં ભરાયો. લોકો જીવ જીવનગારો ભોંય ભંડાર કરી, કોઈ ઘરમાં ખીલી વાસી
ભરાઈ બેઠાં. ઘોઈ નહાસી ગયા. શિવાજીએ નિરાત જીવે આપ્યું શહેર લૂંટ
યું. કેટલાક ખડાદુર લોકો સામા થયા, પણ તેમાં તેઓના જનમાલની ખરા
ખી થઈ. ઈંગ્રેજ અને વલંદા સામા થયા, અને તેઓએ પોતાના લોકના જન
માલનું રક્ષણ કર્યું. એટલુંજ નહીં, પણ ઈંગ્રેજ કંપનીના અસલદારોએ
સુરતની પ્રજાને પણ ખચાવ કર્યો, તેથી નવાબે ધનામમાં આ ટકા જકાત
હતું તેને ખદલે ૧ ટકો કર્યું. આ લૂંટ ઉઘાડા ચાલી. તેમાં એક કરોડ રૂપી
આ શિવાજી પુતે લઈ ગયો. આગલી લૂંટથી લાલચ લાગવાથી પાંચ વરસ
રહીને તે પાછો આવ્યો. સને ૧૬૭૦, ૧૬૭૧, ૧૬૭૪, ૧૬૭૫માં તેણે શહે

૧ લાંટયું તથા સળગાવી દીધું. તેણે એ પ્રમાણે લોકોને પાંચામાલ કર્યા. જે ખાર ધંધો ભાંગી પડ્યો, લોકો નાસભાગ કરી પરદેશ ગયા. લડાઈ તથા કાપા કાપીથી વસ્તી ઘટતી ગઈ, અને સુરતનો દહાડો ખરગસ્તે બેઠો. પહેલી લાંટ શ્રી ખીન રાહરના બચાવ માટે રાહરપનાહ કોટ બાંધવા માંડેલો. તે સને ૧૬૮૧માં બાંધાઈ રહ્યાથી રાહરના લોકને લગાર નિરાંત મળી.

એ કોટ બાંધાયા પછી પહેલેલાં ગાસ્તીપુરા, બેગમપુરા તથા સલાબતપુરામાં લોકો સારી, સારી ધંધામારત્ત ઊઠાવી વસવા લાગ્યાં. ખીન પરં વ્યાર પછી વસ્ત્યાં. પણ તપાર પછી શિવાજી પોતે આવ્યો નહીં. તે સને ૧૬૬૦માં મરાઠા પાંચો. લોકો આ સાંભળી ખુશી થયાં. લાંટના વેરમાં ઐરંગઝે શિવાજીનાં રાજ્યપર ચઢાઈ કરી તેના દીકરા શંભાજીને પકડી કેદ કીધો, અને શંભાજીએ પેગંબર હુઝરત મહમદને ગાળ દીધેલી તે માટે જવતાં જવત તેની જલ તોડાવી નાખી, તેની આંખોમાં લોઢાનો ઢગઢગતો સળીઆ ઘોચાવી તેના રી રચેદ કર્યો. શંભાજીના મરાઠાથી તેના દીકરો શાહુ, રાજા થયો. તે વખતે તે ૬ વરસનો હતો, તોપણ તેને પકડી ઐરંગઝે ૧૭૦૭ લગી કેદ રાખ્યો.

સને ૧૬૭૯, ૮૦, અને ૮૪ માં રાહર બચ્યું. માત્ર પરાં લાંટયાં.

શિવાજી અગાઉથી ફરીને વેરો એકલો રાહરમાં ફરતો અને તાલેવાન લોકો ક્યાં ક્યાં વસે છે, તે સઘળું નજરમાં રાખતો. સને ૧૭૦૩માં મરાઠાનું લશ્કર પાછું ચઢી આવ્યું, બધાં પરાંઓ સળગાવી દીધાં, રાહરને ઘેરો નાખ્યો, અને સુરતની ઉપજની ચોથ કપુલ કરે ત્યાં સુધી તેણે ઘેરો ઉઠાવવાની ના પાડી. ફરીથી સને ૧૭૦૬માં મરાઠા લાંટારા ચઢી આવ્યા, તેઓ આ લમપનાહ કોટની બહાર પડી રહ્યા, કેટલાંક અઠવાડીઆં લડાઈ ચાલી, અને આખરે ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા. આ ઘેરાથી સઘળી બાંધખોળાકીના ભાવ એકના ત્રણ ગણા થઈ ગયા હતા. લોકોમાં બખ્ખમરો ચાલ્યો. રાહરની અવસ્થા માહા બાંડી થઈ પડી.

દેશીઓને સુઝેલી વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

શિવાજીના લશ્કરના છોકરો, જંગલી મરાઠાઓ લૂંટતા; લૂંટ નહીં જાળી તે ઘરમાં મારફાડ કરતા; ઉંઘા લટકાવતા, લટકાવી ખળતું કરતા, આંખે મરચાંના પાટા બાંધતા, અને સાથી વધારે ત્રાસદાયક એ. હાતુ કે સ્ત્રીઓ ને હાથમાં આવે તેને ઘોળે દિવસે, છડેઓક ઘરઘાણીના દંપત્ય પકડતા, જાન જસ્તી ગુજારતા અને તેથી ન ધરાતાં વખતે ઉંચકી પાણુ લઇ જતા. શિવાજીનું નામ સાંભળી ગુજરાતના લોકો ડરડર કંપતા, અને હેબકી જતા. એ પ્રમાણે દંપત્યના દેશીઓએ ગુજરાતના દેશીઓને અને આપ્તાં સુરત શહેરને પાયા માલ કર્યું. તે લૂંટ લઇ જતો, અને તે પોતાના જાતભાઈઓને આપી દેતો. તે લૂંટમાંથી ખપ જોડું રાખી બ્રાહ્મણોને “દાન” કરતો. ઔરંગઝેબ હિંદુઓનો પેસો મુસલમાનોને આપતો. શિવાજી મુસલમાનો તથા હિંદુઓનો પેસો પોતાના દંપત્યના દેશીઓને આપતો. એવી રીતે એવડે મારે સુરત શહેર મરવા પડ્યું. તે વખતથી સુરતની મજા મુંબઈ તરફ નહોતી લાગી, એટલું જ નહીં પણ ઈંગ્લેન્ડ જેવા લડકેયા લોકો પણ કંટાળીને સુરતથી મુખ્ય મથક કાઢી નાખી મુંબઈને પ્રમુખ મથક કરી બેઠા.

ઔરંગઝેબ પાદશાહ જાને મહમદન અને ધર્મીય હોવાથી શહેરમાં ઉતરતા વર્ગના મહમદન લોકો, લોકોને વટલાવવાનો, મારફાડ કરવાનો, અને લૂંટ ચલાવવાનો ધંધો લઇ બેઠા હતા. તેઓ હિંદુઓને વટલાવતા. પારસીઓની સાથે મહમદનો સારી રીતે ચાલતા.

તોપણ ઔરંગઝેબ પાદશાહ હિંદુ તથા પારસીઓ પાસેથી વેરા તથા જકાત લેતો. તે વેરા તથા જકાતની મહમદનો માફી હતી. સારાંશ એકે હિંદુઓને લૂંટી મહમદન લોકોને સુખી કરતો. પ્રજા પર આ પ્રમાણે એવડો બૂલમ હતો. મુસ્લિમો દયાળુ છતાં પાદશાહ આગળ તેમનું ચાલતું નહોતું.

ઉપજ, કર તથા જલ્લઆવેરો.

ઝૌરંગજેખની રાજમાં સુરત તથા તેને તાબેના મુલકોની પેદારા વરસે ૧૩ લાખ રૂપીઆની હતી. તે જકાત લેતો, તે જકાત એક સરખે ધોરણે રાખેલું નહોતું. મુસલમાનો પાસેથી સેંકડે ૨ ટકા, ખ્રિસ્તિ પાસેથી ૩ ટકા અને હિંદુઓ પાસેથી સેંકડે ૫ ટકા જકાત લેતો. એ જકાત સિવાય ખીજ કર હતા. ખેતી માટે રોકડ લેવામાં આવતું નહોતું. જટલો ચાક થાય, તેમાંથી ૩ ભાગ સરકારના અને એક ભાગ ખેડૂતના એવા ભાગ પડતા. તે ઉપરાંત જલ્લઆવેરો હતા. જલ્લઆ મુસલમાન ન હોય, તે દરેક માણસ પાસેથી માથાંદીઠ દર વરસ ૩ પાં લેવામાં આવતા. આ પ્રમાણે હિંદુઓપર એ નવો બોજ હતો.

આપણે જોયું કે દરેક માણસ દીઠ ૩૦ પા ના તો ફક્ત જલ્લઆવેરો હતા, તે ઉપરાંત રાહર અને ટંકરાળની પેદારા ફક્ત ૩૦૦ લાખ રૂપીઆની ના ધાયતી છે.

મુંબઈની સને ૧૬૬૧માં હાલત.

મુંબઈમાં એ વખતે થોડા માછીઓનાં ઝુપડાં હતાં. એ ટાપુમાં કશી વસ્તી કે કશી આદમી નહોતી. તે પોરટયુગીઝ લોકોના હાથમાં હતું. પણ ઇ.સ. ૧૬૬૧માં પોરટયુગલના રાજની દીકરી ઇંગલાંદના રાજ સાથે પરણી, તે વખતે પહેરામણીમાં એ ટાપુ ઈંગ્રેજને મળ્યો. રાજએ વરસે ૩ ૧૦૦ લેવાનો કરાવ કરી સને ૧૬૬૮માં કંમનિ સરકારને આપ્યો. એ ટાપુ પર લંડનના સહેલાઈથી હમલો કરી ન શકે એવો હોવાથી કંપનિએ સને ૧૬૮૭માં સુરતથી વડુ મથક કાઢી નાંખી, એ ટાપુમાં કર્યું. એવી રીતે મરાઠા

ના વારંવારના કંઠાળાથી ઈંગ્રેજો મુંબઈમાં વડું મથક કર્યું.

પણ, ઐરંગઝેબે શિવાજીના વારંસોને ઉપર લખ્યા મુજબ સંખત રીજા કરી. તેવાજ બીજા સંખત ઉપાય લીધા. શહેરપનાહ કાઢ પાડો ના ધાવ્યો. આલમપનાહ બાંધવાનો હુકમ કર્યો. અને હાકેમો સારા સારા નીમ તો ગયો.

એના રાજ્યમાં નીચે મુજબ હાકેમો થયા:—

સને ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭ લગીના મુતસદીઓ.

મુતસદીનું નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સને.

ઇનાયત ખાન.	૧૬૫૮.
રૈયનખાન.	૧૬૬૪.
મહમદબેગખાન.	૧૬૬૬.
ગયાસુદીનખાન.	૧૬૬૭.
ઝીમુલાબુદીનખાન.	૧૬૬૮.
મુખ્તયારખાન.	૧૬૭૧.
મોતઅમનીરદખાન.	૧૬૭૩.
એતમેલખાન.	૧૬૭૫.
કરતલાખખાન.	૧૬૭૭.
અબ્દુલ્લારખાન.	૧૬૮૦.
શહામતખાન.	૧૬૮૩.
મીરજાં શોખઅલ્લા.	૧૬૮૫.
સલાબત મહમદ.	૧૬૮૭.
નયાબતખાન.	૧૬૯૦.
દેલાવરખાન.	૧૬૯૩.
નીયાતખાન.	૧૭૦૧-૧૭૦૭.

ઉપજની વીગત.

ઝોરગજખના રાજ્યમાં સને ૧૯૬૬માં ફક્ત તરીના માલ ઉપરનું જ કુલ કુરબામાં ૩ ૧૨૦૦૦૦૦ ઉપજનું હતું. જો એ આંકડા ખરા હોય તો એ સદીની આખરમાં સુરતની ઉપજ દાણી ઘટી ગયલી હોવી જોઈએ, કેમકે વ્યારે મહેસુલ જકાત કરે જળ્યાવેરો (માણસ વેરો, માણસદીઠ ૩ રા.) એ સ છ મલીન ૧૩ લાખ ઉપજના જણવ્યામાં આવે છે. એ સરલાખની પેદાશ દરેક પ્રાણવાર નીચે આપી છે. એ માંથી માલમ પડે છે. કે કુલ ૪૯૪૬૩૬૬૨ દામની પેદાશ હતી. ૪૦ દામના એક રૂપીઆ થાય છે.

નામ.	ઉપજ-દામ.
શહેર તથા ટંકશાળ	૧૫૦૦૦૦૦૦
ચોરાસી	૪૧૬૭૫૫૦
શંદેર	૨૬૫૦૦૦
અમરોલી	૧૫૪૦૦૦૦
વલસાડ	૩૫૭૭૦૦૦
ચીખલી	૧૬૦૦૦૦૦
મારસર(?)	૬૭૦૦૦૦
ખારનાલી તથા મોમલા	૫૦૦૦૦૦
(ખારદેલી તથા મોતા)	
ગંદવી	૨૩૦૦૦૦૦
હાનોસર(?)	૧૦૦૦૦૦
મંલુર (વાલોડ).	૩૯૪૮૯૩
ધકક(?)	૧૪૦૬૧૭
સાહસર(?)	૧૬૦૦૦૦

નામ.	રૂપા-દામ.
મલવાડા (વલવાડા)	૧૯૮૨૮૮
અનાવલ	૫૦૨૦૦
લુહારી (બુહારી)	૧૦૦૦૦૦
બનીઆ (?)	૧૫૪૪૦૦૦
સરભોન	૧૨૨૫૪૦૦
ખરોદ (કડોદ)	૬૯૨૦૦૦
સોસા (સુપા)	૧૬૪૦૦૦૦
મોવા (મહુવા)	૭૫૦૩૨૦
બીઆદ્રા (વીઆરા)	૮૩૬૩૨૫
કામ (?)	૧૨૦૩૨૦
પારબોલ (પારબોલ ?)	૫૩૭૭૩૭૧
તલારી (તેલારી)	૪૯૬૦૦૦
કામરેજ	૧૯૩૫૦૦૦
નહિસારી (નવસારી)	૬૦૩૨૦૦
તલેખર (તડકેખર)	૩૪૮૦૨૭૯

કુલે દામ ૪૯૪૬૩૬૬૨

રાજ વહીવટ, લોકોની હાલત, વગેરે.

ઐરંગઝેબનાં રાજમાં ઐગમવાડી નામનો સૌથી મોટો ખાગ હતો, અને બીજા નાના નાના ખાગો હતા. અહિંસાનપુરી ભાગળ આગળ છેક સને ૧૬૨૬થી હિંદુઓ લોકોએ ખાગ બનાવ્યા હતા, તેમાં જવા આવવાને અકાઈદાર રસ્તા બાંધી લીધા હતા, અને રસ્તાની બંધે હારે મધૂર ફૂલનાં ઝાડો રોપેલાં હતાં, તેથી તે ફૂલવાડી જેવી બની રહી હતી. ભાગળ આગળ કંપનિની ૩૪ દુકાનો, ધો

કાની પાયઘા રાખવાને તબેલા, એક હવાખાવાનો ખંગલો અને ખીલ પાકી ધૂં મારેનો હતી. જ્યારે શહેરપનાહ ટોટ પાકો પાંધ્યો, ત્યારે તે સઘળું ઉંખડી નાખવામાં આવ્યું હતું.

શહેરમાં આ વખતે કેટલાંક ઘર મોટાં મોટાં અને કિમતી હતાં. એ ઘરો સઘળાં મુસલમાનોનાં હતાં. એક ઘણું મોટું મકાન પારસીનું હતું. તે પાંચમના રાજાનો દલાલ હતો. મોટો ભાગ કામઠાં ટટાનાં હતાં. ઈંટ તથા છાં ઘણી મોઢી હોવાથી લોકો કમણથી લકડ અને વાંસ આણતા. હિંદુઓ નાનાં નાનાં (cottages) સુપડામાં રહેતા. એવાં ઘર ખાંધવાની મતલબ એ હતી. એક એકે કસર કરતી; અને ખીલ એકે રખે મુગલાં ઘૂંકમની નગર ખગડે.

શહેરમાં સફાઈ સોજજાઈ ખીલકૂલ નહોતી. મોલ્લાઓમાં નરકખાનાની એટલી ગંદકી હતી કે, જાંબર નામનો મુસ્તાફર ૧૬૮૩માં અજબ થઈને લખે છે કે “આ નરકખાના છતાં, રોગ ઉભરી નથી નીકળતો એ અજબ જ છે.” વરસ નહીં ગયું, એટલામાં શહેરમાં મરકી ફાટી નીકળી, તે લાંબી મુદત સુધી ચાલુ રહી. એ મરકી ૧૬૮૪માં ફાટી નીકળી તે એ વરસ ચાલી. તેમાં દરરોજ ૩૦૦ મરણ થયાં.

એ વખતે શહેરના હાકેમપાસે ૧૫૦૦ માણસ રહેતાં. તે હાકેમ મુસ્તફી લખાતો. તેના હાથ નીચે ઇનસાફ કરનાર જડજ હતો, તે કાળી કહેવાતો. કાળી પછી વાકનવીસ નામનો અમલદાર રહેતો. તેના તાળામાં દફતરખાનું રહેતું. જકાતખાતાના ઉપરીને શાહજાદરને નામે ઓળખતા. શહેરના ખંદો ખસ્તમાટે ઉપરી હતો, તે કોટવાલને નામે ઓળખાતો. શહેર ખહારના ખંદો ખસ્તમાટે ફીજદારો રાખ્યા હતા. ફીજદારી સઘળી કોટવાલને સ્વાધીન હતી. એ કોટવાલ રાતના દસી ૩ વાગા લગી આખા શહેરમાં ‘રોન’ કરતો અને શહેરની પાસખાની રાખતો. ગુનાહ એટલા ઓછા હતા કે સને ૧૬૭૦થી સને ૧૬૯૦ લગીમાં શહેરના લોકોમાં માંદો માંદો કોઈનું ખુન થયું નથી.

કેમકે કાયદો ઘણો સખત હતો. લગારપણ વાંકમાં આવેલા ગુનેહગારને ગં ઘડે બેસાડી મોઢલે મોઢલે ફરવી ખાંધી મારતા.

આ વખતે શહેરમાં વેપાર ખડોળો હતો. વેપારીઓ લક્ષાધીપતિ હતા. એક વેપારી પાસે લગભગ કરોડ રૂપીઆ હતા. બીજા એક પાસે ટૂંટલી દો લાખ હતી, તેના વિચાર એટલાથી આવરો કે, તેની પાસે રૂ. ૨૨ રતલના ખર્ચાં મોતીના હાર હતા. એ હાર શિવાજીના દીકરામાં આવ્યા હતા. પારસી અને મુસલમાનો ઘણા તવંગર વેપારી હતા, તેઓ મોટા દમામથી રહેતા હતા. ઈંગ્રેજ અને વંલદાના દલાલો પારસી હતા, તેઓ પાસે વીસથી ત્રીસ લાખની દાલત હતી. હિંદુઓમાં પણ ટૂંટલાક તવંગર વેપારી હતા. તેઓ કરકસરથી રહેતા અને પોતાનાં દાલત ટોચ નહીં જાણે તેમ છુપી રાખતા અથવા ભાંયમાં ડાઘી ચૂકતા. પારસીઓના હાથનીચે વાણિયાઓ દલાલ હતા, તેઓ પણ તવંગર હતા.

થોડા સિવાય બીજાઓથી મોટી હવેલી બંધાવાતી નહીં. ગાડી ઘોડે બેસી ફરતું નહીં. સારાં કપડાં પહેરી બહાર નીકળતું નહીં. બેસતા જોડા પહેરનારની કમખખતી થતી.

ઓરતો જવલેજ બહાર જાણતી. જવાન ખુબસુરત ઓરત એકલી કરી બહાર નીકળવાની હીંમત કરી શકતી નહોતી. ન છુટકે બહાર નીકળવું પડે તો પાણી ભરવા બહાર જવું પડે તો પાંચ પાંચ સાત સાત ઓરતોના ઘેળાં બહાર નીકળતાં.

એ વખતે વસ્તી ભારે હતી. ખાલી જગ્યા, ખાલી ખંડિયરો ન હોવાથી તેમજ શહેર માંહે અને શહેર બહાર વસ્તીના ફેલાવા ઘણો મોટો થઈ પડ્યાથી ખુદરતી હાજતે જવાની વટીક સ્ત્રીઓની ઘસડેલી વધી પડી. તેઓના ઘરની પાછળ જગ્યા નહીં કે તેઓ વાડામાં તેની સગવડ કરે; તેથી તેઓ ન પોતાનાં ઘરની અંદર ચા એટલાઓ ઉપર હાજતે જવાના જાજર્યા કરવાની જરૂર પડતી. એ રીત તેઓએ ફક્ત હોંશને કે કાયદાને ખાતર પકડી

નહોતી. ઔરતાથી દૂર લગી જઈ ન શકાય તેથી, ન છુટકે, નાચારીએ તેઓ, ને એવી રીતે ઘરમાં જાળવ્યા કરવાં પડ્યાં હતાં.

હિંદુઓ પૈસાદાર હતા, તે ઉપર કહી ગયા. તેઓ યૈરાં છોકરાંને પુષ્કળ ઘરેણું ગાંઠાં કરતા. તહેવારના દિવસોપર અને લગન તથા મરાણનાં જમાણાં વારામાં તે જોવામાં આવતું.

તે વખતના હિંદુઓવિશે એક લખનાર કહી ગયા છે કે તેઓ હિંસાખના કામમાં એવા ચંચળ હતા કે સૌથી ઝડપથી આંકડા ચૂકીને ગણનારાઓ કરતાં તેઓ માઠથી ખરો અને વધારે વહેલો જવાબ દેતા.

ઈંગ્લાંડના વણકરો.

૧૬૭૨ રહેતે સુરતી કમ્પક ઈંગ્લાંડમાં એટલું પસંદ પડ્યું કે ત્યાના વણકરો જાણે મરવા લાગ્યા તેથી સને ૧૬૭૪, ૧૬૮૦ અને ૧૬૮૭માં ઈંગ્લાંડના લોકોએ ફરિયાદ ઉઠાવી અને જીવપર આવી જઈને વાંધો લીધો કે, સુરતી કમ્પક ઈંગ્લાંડમાં ખીલકૂલ દાખલ કરવું નહીં. તેથી ૧૭૦૧માં ઈંગ્લાંડખાતે એક એવો કાયદો પસાર થયો કે ઈંગ્લાંડ દેશમાં કોઈએ પણ સુરતી લગડાં પહેરવાં નહીં !

સને ૧૬૮૭માં કંપનિના વેપારનું શ્રેષ્ઠ મથક સુરતથી મુંબઈ લઈ ગયા તે ઉપર લખી ગયા. એજ વરસમાં કેટલાંક વહાણ પકડવાને હુકમ ઈંગ્લેન્ડ આપ્યો છે, એવો શક ગયાથી સુરતના હાકેમે સુરતના ઈંગ્લેન્ડને કેદ કર્યા, તેથી ઈંગ્લેન્ડ તથા સુરતના હાકેમને લડાઈ થઈ. ઈંગ્લેન્ડનું દરીઆઈ લશ્કર તાપીના શ્રેષ્ઠ આગળ આવ્યું, તોએ હાકેમ ડર્યો નહીં, આખરે ઈંગ્લેન્ડને કાલાવાલા કરવાથી અને રૂપિયા દોઢ લાખના દંડ આપ્યાથી તે ઈંગ્લેન્ડને છોડ્યા; પણ હવે સુરતનો સેતારો બદલાવા લાગ્યો. આમ હરાન થયાથી તેઓનું દીલ સુરતપરથી ઉઠતું ગયું, તેથી તેઓ સુરતને બદલે કે

લીકટ વગેરેથી માલ યુરોપ મોકલવા લાગ્યા. જ્યારે આવું થયું ત્યા
રે ચૌરંગજીબ કર્યો. સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડનો માલ લાંટી લીધેલો તેના રૂ ૮૦૦૦૦
તેણે પાછા અપાવ્યા, અને ફાલાવાલા કરીને તેઓને સુરતમાં વેપાર કરવા રાખ્યા.

ઈંગ્લેન્ડની ખીલ કંપનિ.

સને ૧૭૦૦માં ખીલ કંપનિ આવી. પ્રથમતો એ બાંધેમાં કુસંપ આ
હ્યા. નવી કંપનિએ હાકેમના કાન ભરીને ખૂની કંપનિના અમલદારોને
તથા તેમની સ્ત્રીઓને કેદ કરાવ્યાં. હાકેમે સઘળાં મળી ૧૦૭ને કેદ કર્યાં. તે
સઘળાંઓને બે વરસ કેદ રાખ્યાં તેટલાં તેઓમાંથી ૮૫ માણસો મરી ગયાં.

જોડાયલી કંપનિ અને તેનો વહીવટ.

સને ૧૭૦૨માં બાંધે કંપનિ જોડાઈ ગઈ અને ત્યારથી કંપનિનું કા
મ સાફ ચાલ્યું. હવેથી એ કંપનિનું નામ “ યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ
એવું પડ્યું.”

આ કંપનિનો વડો પ્રેઝિડન્ટ કહેવાતો તેને વરસે રૂ ૫૦૦૦ મળ
તા. તેના હાથ નીચે એપલેનને વરસે રૂ ૧૦૦૦ અને દોક્ટરને વરસે રૂ ૪૦૦ મ
ળતા. ખીજાઓને વરસે રૂ ૭૨૦ થી ઉતરતામાં ઉતરતાને રૂ ૧૦૦ મળતા. આ
પગાર ચાખ્યા તેમની પાસે બચતો, કુમકે બાંધખોરાકીના સઘળો ખર્ચ
કંપનિને માથે હતો. તે વખતે નોકરોની ખુબ જાણવામાં આવતી. જેમ નાક
ર જૂનો થતો તેમ તેના પગાર વધ્યો જતો. નોકરીમાં ત્રણ ગ્રેડ બાંધેલા
હતા, જેમ જેમ ઉપલા ગ્રેડમાં જગા ખાલી પડતી તેમ તે નીચલા ગ્રેડવાળા
ને મળતી, અને છેલ્લી જગ્યા હોય ઉમેદવારને મળતી. ફેટલાક દેશી ના
કરો પણ કંપનિએ રાખ્યા હતા. એક માસ્તર, એક વૈદ, અને એક રસોધારી.
એ સિવાય કાશાફ, કુંભાર, ચાકર, મળીને ૪૦ માણસો હતાં. કંપનિ સઘળો

માલ દલાલની મારફતે ખરીદતી. તેઓ ગામે ગામ ફરતા, 'કપ્પડ ખરીદતા, અને ખપ એટલો બહોળો હોતો કે વણકર લોકોને ઘેરબેઠાં અગાઉથી, રૂપીઆ ધંમધાકાર આપતા.

પોરટયુગીઝ.

પોરટયુગીઝ' લોકોનેા ધંધો સને ૧૬૭૦ લગી સારો ચાલ્યો. એ વરસ લગી તેઓએ વહાણને પરવાના આપ્યા, અને એ વરસમાં જકાત ઘટાડી ૨ ટકા કરવાથી ઈંગ્રેજોની સાથે હરીફાઈમાં ફાળ્યા, તેથી સને ૧૬૮૪માં તેઓ તેમના ધાસ્તી ભરેલા હરીફ થઈ પડ્યા. પણ તેમનો ધંધો ખુલ્લો પડી ભા ગતો ગયો, તેથી તેઓ સમારે ૧૭૦૦ના સાલમાં જતા રહ્યા.

ફ્રાંસના વણકરો.

આપણે ઉપર કહી ગયા કે ફ્રેંચ લોક સુરત આવ્યા હતા. ફ્રાંસના લોકે પણ ઈંગ્લાંદના લોકની મારફતે સુરતી કપ્પડ વાપરવા ના પાડયાથી તેઓનેા વે માર ઘટી ગયો, અને સુરતના વણકરોનેા ધંધો નબળો પડી ગયો. તેથી સને ૧૭૧૬માં ફ્રેંચ લોકો શહેરમાં થયલું દેવું આપ્યા વગર સુરતથી નીકળી નાઠા.

ઝોરંગજેખના રાજના પાછલા ભાગમાં હાલત.

સેતરમી સદીના પાછળા ભાગમાં એ શહેરમાં ૨ લાખ માણસની વસ્તી ના અડસઠો નીકળ્યો હતો. એ વખતમાં ૩ પરાં નવાં વસ્યાં. કેટલીક મોટી મ સજીદો બંધાઈ. ઇલગા સને ૧૬૮૭માં બંધાઈ. એમાની બે મોટી મસજીદો સને ૧૭૮૨માં દંટદર વખતે (તોફાનથી) પડી ગઈ.

સને ૧૬૯૫માં શહેર આબાદીમાં ઘણું વધી ગયું. એ હિંદુસ્તાનનું ૨

અથ બંદર હટું. કુંડનીઆની સઘળી પ્રજા અહીં વેપારને માટે આસતી. હિંદી મહાસાગરમાં ફરનાર ઠાઠ પાણુ વહાણ એવું ન હોતું, કે જ્યાં સુરત બંદરના માલ ન હોય. એ વખતે દાનચોરી વધી પડયથી યુરોપીઅન પ્રજાનો માલ શું હાલી આગળ અને દેશીઓનો માલ બારાં આગળ ઉતરના. જકાત વ્યાંજ લેવામાં આવતું. વેલાતની મોટી મનવારો વ્યાંજ ખંગરાતી અને તથાથી પગર સ્તે માલ લાવવાને બદલે પકાડ અને બતેલાઓમાં ભરીને સુરત આણતા. એ વખતે શહેરમાં દરેક ચીજના વેપાર હતો. તેમાં યુરોપીઅન ચીનના મોટા હોતો. હીરા, માણિક, મોતી અને સઘળી જાતનું ઝવાહેર અહીં ખપતું. અખર, કરતુરી, હીરાખોલ, લોખાન, માના, સુરમો, પારો, લાખ, ગળી, સઘળી જાતનાં તેજના, સઘળી જાતના રંગ, અને સઘળી જાતનું રેશમી તથા સુતર કાપડ અહીં મળતું અને ખપતું હતું.

લોકોનું પ્રમાણિકપણું.

વેપારીઓમાં પ્રમાણિકપણું મોટું હતું. રૂપીઆની બાંધીન સીલ કરેલી થેલીઓ એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે વગર ગણવે અને વગર પરખવે વરસનાં વરસ આપ લે કરવામાં આવતી, એવી તે વખતે સાદું દાનત હતી. તેને તે થેલીઓ એક બીજાને વ્યાં આપ લે થતી.

એ વખતે ઈંગલાંધી વેપારને માટે માત્ર સીસું, તાર, તલવાર, છરી, ચસા, આરસી, હુકા, અને ગુલાબજળ એટલું આણતા. ભેટ સોગાદને માટે સાંખી તથા પિત્તળની બંદુકા, કાચની ટાંકીઓ, તથા સરદે, કીરમજી તથા લીસું તરેહ તરેહનાં ફૂલવાળું કાપડ લાવતા.

વેપારમાં બરકત-નફા.

ચીનના વેપારીઓને સેંકડે સો રૂપીઆના નફા મળતો, અને રૂપું એ કક્ષીને સોનું મંગાવનારને સત્તાઈ થતી. હરેક વેપારમાં ભાર નફા હતો.

વલદાઓ મસાલાના બેટખાતેથી તેજના લાવતા. તેઓને ૧૦૦ રૂપી આના માલપર ૫૨૦ રૂપીઆ નફા મળતો. સને ૧૬૮૮ થી ૧૬૯૮ સુધી માંતો સેંકડે ૮૫૦ ટકાનો નફા રહ્યો હતો. ખીજી જાતના માલમાં સેંકડે ૬૦ ટકા નફા હતા. તેઓને ૧૬૮૮ થી ૧૬૯૮ લગી દર વરસ સરાસરી ૩૦ ૬૯૫૮૧૦ના નફા રહ્યો હતો. દરોહીઓને પણ એવીજ બરકત હતી. લવેંગ પ થી ૨૫ રૂપીએ શેર વલદા વેચતા. તે વખતથી “લવેંગની વખારે ગયા છે”, “એસા બનીઆ ભોલા, કે લવેંગમાં પેસા તોલા” એ કહેવતો પડીછે.

૨. એ વખતનાં જાણીતાં કુટુંબો.

સત્તરમી સદીમાં આરબ, આરમીનિયન, મુગલ, મીરજા અને દુરકસ્તા નના રહેવારી ચલખીના નામથી ઓળખાતા ઘણાએક સોદાગરો હતા. સૈયદ એદ્રસ, કાઝી, શેખ વગેરે કુટુંબોના ગ્રહસ્થો વળી એલમમાં પ્રવિણ હતા.

બક્ષી વિશે આગળ ઘણું વાંચવામાં આવશે, તેઓ નવાબના કુટુંબના છે. તેમનો અધીકાર ઘણો મોટો હતો. સુરતમાં બક્ષીઓ આ પ્રમાણે થયા છે:—

મીર અમીરુદ્દીન, નાયરનીદીન, નીઝામુદ્દીન, સદરુદ્દીન, મોહીવુદ્દીન, કાતમા બીલ નીશાબેગમ, મીર અન્સુદ્દીનખાન કમરુદ્દીનખાન. બ્રિટિશ સરકારે સુરત લીધું ત્યારથી એ અમીરોને મહીને રૂપી આ ૨૦૦૦૦૦ પેનશન મળે છે.

સુરતના કાઝીનું કુટુંબ આ દેશમાં કદીમવખતનું અને નામાંકિત છે. એ કુટુંબના પુરુરોગો નીચે પ્રમાણે થઈ ગયા છે:—

મરણ હીંચ સને.

મરણ હીંચ સને

ખાજે મહમદ પડદપોશ. ...

ખાજે ફજલ હુસેન. ૧૧૫૧

ખાજે મહમદ જમાલુદ્દીન ૧૦૧૬

કાઝી મીર સરકુદ્દીનખાન. ૧૧૫૫

ખાજે અબલ હુસેન. ૧૦૫૪

કાઝી મીર અબલ હુસેનખાન. ...

ખાજે સૈયદ મહમદ. ૧૦૭૭

કાઝી મીર મહમદ હુસેનખાન. ૧૨૩૫

ખાજે નુરલ હુસેન. ૧૧૩૩

કાઝી મીર મહમદ અખીખાન. ૧૨૬૩

એ કુટુંબના ગ્રહસ્થો સૈયદ ખાનદાનના છે. તેઓનો વંશ પેઢીખરના વંશમાં પહોંચતો જણાવવામાં આવે છે. એ કુટુંબ આરખસ્તાનનું રહેવાશી છે. પાછળથી તે બેખારા જઈ વસેલું. ત્યાંથી ખાજે મહમદ પડખોરા આ દેશ આવ્યા પછી તેમના વંશના ખાજે સૈયદ જમાલુદ્દીન અકબરના વખતમાં સુરત આવ્યા. તેઓ પાદશાહના સલાહકાર અને મહમદન લોકોના આગેવાન હતા. તેઓની કાબેલવતથી મહમદન લોકો તેમને પીર તથા ગુરૂ માનતા અને હુકમને તાબે રહેતા. એમના બેટા ખાજે અબલ હુસેનને જહાંગીરશાહ પાદશાહ હેવરવાડા ગામ તથા બા ઉદના ગામ બંધીસમાં આપ્યાં. ત્યાર પછી વેગામંજ ગીરીમાં મળ્યું. ખાજે દીવાન સાહેબના રાજા ખાજે અબલ હુસેનને બંધાવ્યા. તેમાં આરસુ થાય છે અને માનતા ચાલે છે. ખાજે ફજલ હુસેનને દિલ્હીના પાદશાહ મહમદશાહે "ખાન" ના બેતાબ વંશખંપરા આપ્યા. તેમના બેટા કાઝીમીર અબલ હુસેનને નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અતરેના વડાએ નીચે પ્રમાણે લેખ આપ્યો છે:—

This is to Certify to all whom it may concern that Caji Mir Adul Huson having always behaved himself in an upright Good manner towards the subjects of the Honble Company, and Readily attended to any affairs entrusted to him, By the English Chief, and Governor of the Moguls Castle, I Thomas Day Esqre. Chief for all affairs of British Nation & Governor of the Moguls Castle & Fleet at Surat, do hereby at the Request of the said Caji Mir Abul Huson take him with his sons, Family & Servants into the Honble Company's Protection, and have caused his Name to be entered in the Honble Company's Latty agreeable to the Custom that whatever subject should be entrusted him he shall do by talking with the Chief. Beside this no body of other Sircar can Injure & Molest him till the Honble Company's Flag & affairs are here he is to go on with his affairs. Given under my Hands, and sealed with the seal of the aforesaid Hon'ble Company in Surat this Third day of March 1785.

સુરતમાં નવાબ, બંધી તથા કાઝી એ ત્રણે કુટુંબના એકઠા મળી રાજ કરતા. નવાબ વડા, બંધી તેઓના દીવાન અને સરકરના સેન્યાધિપતિ તથા કાઝીને હાથ તમામ ઇનસાફતું કામ હતું. એ કુટુંબનો અમલ ધણી વધ્યો હતો. એઓએ ખાજે દીવાનમાં મુનારો બંધાવ્યો [તે ૧૭૮૨ના ૬૮૧

* બંધીને ત્યાં દીવાન તરીકે ફોદ ફીરોજશા શાપુરજ કેમ્સરીયતવાળા—અને ત્યારપછી હુમણી મિન હોરમજશાહ ફીરોજશાહ છે (મિન ફીરોજશાહના બાપ ફોદ સાપુરજ ફરકુનજને બ્રિટિશ સરકારે નીમહલલાહી બરફી નોકરીના બદલામાં આદ આપ્યો હતો.)

વખતે પડી ગયેલા તે મીર ગુલામખાખાખાને પાછો નવેશરથી ખંધવેલા હાલ જોવામાં આવે છે] તેમના ન બીરા કાઝો મીર મહમદ અખી હતા. એમને ૨ પુત્ર છે. વડા સંઘયદ મીર જુઝાલુદીનખાન અને નાના મીર ગુલામખાખાખાન છે તેમનો જન્મ ૧૮૩૪માં થયો. તેઓ એલમમાં પ્રવિણ થયા પછી તેમની શાદી મીર અફઝલુદીનખાનના પોત્રી મરનાર રહીમુનનીશા બેગમ સાથે ૧૮૬૦માં થઈ. મીર ગુલામખાખાખાનને* નામદાર સરકારે “ વકીલદારી ” ની સતદ, ખાન બહાદુરને ખેતાખ અને બીજા ઉમરાવાને મળતા હોયે કમાવેલા છે. તેઓ છેક ૧૮૬૩થી મ્યુનિસિપલ કમીશનર હતા, અને ૧૮૮૮માં મ્યુનિસિપલ કોમિટીના પ્રેસિડેન્ટ નીમાયા હતા. તેણે તેમણે રાજનાયું આપ્યું હતું. તેમને વાઈસરોયે દિલ્હી દરબાર વખતે ઈજન મોકલ્યું હતું. નામદાર સરકાર તેમને પરવરસી સારૂ હાલ દર વરસ ૧૦ હજાર રૂપિયાનું પોલિટિકલ પેન્શન આપે છે અને એમની આલાદને માટે પરોવિદેનશિયમ ફંદ કરેલું છે. એમણે ધી ગુલામખાખા સ્પિનિંગકાંડી છે, તેના જીંદગી લગીના ચેરમેન છે- એએએ દરેક આગ, રેલ, વગેરેની આકૃતમાં, સરકારી પ્રદર્શનોમાં, બહુર ખાગમાં વગેરેમાં સખાવતો કરી છે. એમને બે પુત્ર નામે મીર મુજ્જર હુસેનખાન તથા મીર જફરઅલીખાન અને ૩ પુત્રી છે. ખંધ પુત્રની શાદી બેલાના નવાખ મીર આલમખાનની બેટીઆસાથે, અને બેટીઆ માહિલી એકની શાદી મીર ગુલામખાખાખાનના બીજા મીર માસુમઅલીખાન સાથે, બીજીની શાદી રાંદેરવાળા અમીર મીર અબદુલ રસુલખાન સાથે અને ત્રીજી પુત્રીની શાદી નવાખ મીર અબદુલ રસુલ આલમખાન સાથે થયેલી છે.

રોખ અહમીદ રોખ અબદુલ નામનો સોદાગર હીં સને ૧૦૫૦માં અમદાવાદથી સુરત આવ્યો હતો. તેને ત્યાં ૭ જાડ તથા ૨૦ હજાર પુસ્તકોનું દેતાખખાનું હતું. રોખ અહમીદને પાદશાહ શાહજહાંએ ઉમેદ-દલ-પુઝા રના ખેતાખ આપ્યો. તેને વળી પાલખી, ઝંવેરાતનું ખંજર વગેરે ઇનામમાં આપ્યાં હતાં, અને એક લાખ રૂપિયાના જકાતની માફી આપી હતી. તેના કુટુંબમાં રોખ ફાજલના વખતમાં વેપાર વધ્યો. રોખ ફાજલ જવાનીમાં મરણ પામ્યો, તે વખતે તેના સગીર છોકરાના વાલી દાખલ સાલેહ ચલખી નામના સોદાગરને ઠરાવ્યાથી તેણે તેનો વેપાર જરી રાખ્યો. સાલેહ ચલખી એકએક મરણ પામ્યાથી સગીર છોકરા રોખ બહાદુરનો વેપાર નળજોપડ્યો. એ કુટુંબનો વડો રોખ અબદુલ લતીફ આરખસ્તાનના હીંદજાતના વડો કાઝી હતો. તે હીંજરી સન ૭૩૬માં સરખેજ આવ્યો. અમદાવાદ વચ્ચે પછી એ કુટુંબના ગ્રહસ્થો ત્યાંના પાદશાહના દેવાન થયા, અને ત્યાર પછી રોખ રાફી અમદાવાદમાં સુખો થયો. તેને “રોફ ખાન” ના ખેતાખ મળ્યો હતો. તેના છોકરો રોખ અમીન હીંજરી સને ૧૦૬૬માં સુરત ખાતે નવાખ થયો હતો.

* મીર ગુલામખાખાખાનના સેક્રેટરી રાવ સાહેબ અનુપામ દીરપારામ દાજલાઈ વકીલવાળો છે.

† નવાખ મીર આલમખાનની શાદી મીર જફરઅલીખાનની વડી બેટી બેગમ જાહાંગીરબાશા લાડ લી બેગમ સાથે થઈ હતી. એ નવાખના બે પુત્ર નવાખ મીર અબદુલ રસુલખાન તથા નવાખ મીર મહમુદ આલમખાન છે.

આ સદીમાં નામાંકિત પારસીઓ નીચે મુજબ હતા.

સેઠ નાનાભાઈ તથા બમનજી પુલ્યાલ અકબર તથા જહાંગીર પાદ શાહના વખતમાં હતા. તેઓ તવંગર, એલમવાળા તથા દીનદાર અને દિલ્હી દરબારમાં વગવાળા ગ્રહસ્થો હતા. તેઓની અટક ઈંત્રેજી કોઠી આવ્યા પછી મોદીની થાલે છે. એ કુટુંબના સેઠ કુંવરજી નાનાભાઈએ પોતાના વસીલાથી નવસારીવાળા ૧૨ મોએદાને ૧૬૮૬માં ખુનના તોહમતમાંથી છોડાવ્યા હતા. કંપનિ સરકારના અગલદારે દુશ્મનાના ઘેરામાં પડ્યા હતા, તેવા ખારીક હીં ગામમાં એ કુટુંબના વડાએ પોતાના પૈસા તથા વગને ભૂરે તેમને દાણો વગેરે પહોંચાડી છુપી મદદ કરેલી. તેઓ ઈંત્રેજના મદદગાર તરીકે જાણાયથી સીદી સરદારે તેમના બે નખીરાઓને કાપી નાખ્યા એ સંવત્સુ આગલ વાંચ વામાં આવશે.

સુરતમાં આ સદીમાં નામાંકિત પારસી વેપારીઓ થઇ ગયા છે. તેઓ મોટા ધનવાન અને પરગજુ હતા. ઈંત્રેજની કોઠીખાતે સેઠ રસ્તમજી માણિકજી વડા દલાલ તરીકે મખ્યાત છે. ઈંત્રેજની તરફ તેઓ નીમકડલાલીથી વરવ્યા છે. સને ૧૬૬૦માં ઈંત્રેજી કોઠીને માટે કેટલાક હુકો મેળવવાને તેઓ કોઠીના વડા સાથે ચાર ગળેખ પાદશાહ આગળ દિલ્હી ગયા હતા. તેમને પાદશાહે જકાતની માફી આપી હતી. તેમણે દલાલના કામમાં ભારે દાલત મેલવી હતી. તેઓ એ ઈંત્રેજી કંપનિને રૂ ૧૪૦૦૦૦ તથા બીજી કંપનિવાળાઓને સ્કમારે પાંચ લાખ રૂપીઆ ધીરયા હતા. (હાલ મુંબઈમાં શેઠ ખાનદાનના ઘણા ગ્રહસ્થો અને સુરતમાં મિઝ પેસ્ટનજી ઉકડજી છે.) બીજાં પણ જાણીતાં કુટુંબો હતાં.

સતરમો સદીમાં હીરજી વાઘા મેરી, ખુરશેદ આદરજી, માણિકજી નેરોહોશિંગ, લીમજી રસ્તમજી, એલજી નસરવાનજી, હીરજી નસરવાનજી, લીમજી ખુરશેદ, કુંવરજી કાવશ, આદરવાન સોહરાબજી, બહુમન રસ્તમજી, નાનાભાઈ ફરામજી, ખુરશેદ લીમજી, પેસનતજી અસપંદીઆરજી ગાંધી, રસ્તમજી બહુમનજી, માણિકજી બહેરામ રસ્તમ, આદર મહેરજી, નાનાભાઈ નરસિંગજી, ધનજી પદમ, જમશેદ માણિક, માણિકજી નાનાભાઈ, કુંવરજી બેરામજી, માણિકજી એલજી દલાલ વગેરે પારસીઓ, થોડા મોઝેદો અને દસ્તુરદાર (૬૦ નોશરવાનજી કેખુશરો, ડોકટર કેખુશરોનરીમાન વીગેરે એ કુટુંબના)એ કુટુંબો હતાં.

એ વખતની પરદેશની બીનાં.

૧૬૩૨માં એમબોયનામાં વલંદાઓએ ઈંગરેજોની કતલ કરેથી બાકીના હિંદમાં નાસી આવ્યા. ૧૬૬૫માં વલંદાએ ઈંગ્લાંદ પર ચઢાઈ કરી. ૧૬૬૬માં લંડનમાં મરકીથી ૧ લાખ માણસ મરી ગયાં. ૧૬૯૭માં લંડનમાં અગ્નિ કોપ થયો, તેમાં ૧૩૦૦૦ ઘરો બળી ગયાં - એ આગ ૩૦૦ માઈલ દુરથી જલાઈ હતી. એ આગ પછી લંડનમાં રસ્તા પહોળા થયા. મુંબઈમાં એ સદીમાં પારસીની વસ્તી ઘટી.

પ્રકરણ સાતમું.

ઐરંગજેબ પછીના પાદશાહો.

ઐરંગજેબ સેને ૧૭૦૭માં મરાણ પાગ્યો. એના પછી નીચે પ્રમાણે દિલ્હીમાં પાદશાહ થયા:—

નામ.	ગાદીએ બેઠાનો સન.
જોહાદૂર શાહ (મિઆબમ)	૧૭૦૭
જાહાંગીર શાહ	૧૭૧૨
ફરોખશીર	૧૭૧૨
મહમદશાહ	૧૭૧૯
અહમદશાહ	૧૭૪૮
આલમગીર	૧૭૫૪

આલમગીરપછી હિંદુસ્તાનમાં મુગલાઈ રાજની સમાપ્તી થઈ.

એ સમયે પાદશાહ નબળા હોવાથી હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં થયું તેમ તેઓના કાબુ સુરત પર પણ નામનાજ રહ્યો. વખતે પાદશાહ કોઈને મુત્સદ્દી નીમતો, વખતે કોઈ બીજા હરીફ તેને ઉઠાડી ચૂકી પોતે નવાજ થતો. નવાબો પાદશાહને દર વરસ ૧ લાખ રૂપીઆ રોકડ તથા ઘોડા અને રેશમી કપ્પડની ભેટ મોકલતા તે સમયે બંધ પડી ગયું.

આવી રીતે માથે બાણી નહીં હોવાથી, તથા પેશ્વા, મરાઠા, દેંગેજ, વલ્હા વગેરેની ચોતરફ વધેલી સત્તાને લીધે અને નવાજ નવાબ વચ્ચે કૂસંપ જારી થવાથી રાહરમાં ગાદીને માટે લડાઈ ટંટા વધી પડ્યા, અને તેથી કોઈ એક વ

રસ, તો કોઈ બે, અને ઘણાંમાં ઘણાં પાંચ છ વરસ નવાખી ટકાવી રાક્યા.

મરાઠ્ઠોએ કેકત સુરત પાદશાહના તાબામાં રહેવા દીધું. શહેરના કોટ બહાર તમામ રાજ મરાઠ્ઠાનું થયું, તેથી સુરતની આમદની ઘટી ગઈ.

ઉપર કહ્યા મુજબ પાદશાહની અને તે ઉપરથી તેણે નીમેલા મુસ્લિમ દીઓની સત્તા નબળી પડી ગયાથી સુરતના દોલતવાન વેપારીઓ તેમાં મુખ્ય રૂએ કરીને પારસી તથા મહમદન વેપારીઓનું અને યુરોપીયન કોઠીના અમલદાર લોકોનું ચલાવું વધ્યું. તેઓ શહેરની તવારીખમાં આગેવાનીભરેલા ભાગ લેતા થયા.

નવાખના હાથ નીચે દીવાનના તથા તેથી ઉતરતા ઓઢાઓપર હિંદુઓ દાખલ થતા ગાંઠા. મહમદન લોકો ધીમે ધીમે એ કામમાંથી ઓછા થતા ગયા.

આરંગઝેબ પછીના પાદશાહોના સુરતમાં મુસ્લિમોપર હાથ નામના જ હતો. તેઓ હુમણાથી ધીમેધીમે નવાખના એલકાબથી ઓળખાતા થયા હતા. સને ૧૭૦૭ થી ૧૭૩૩ લગીના વ્યારે અડધા તાબેદાર અને અડધા સ્વતંત્ર હતા. તેઓને મુસ્લિમી કરતાં નવાખથી વધારે ઓળખાતામાં આવતા. એ મુદતમાં જ નવાખો થયા, તેઓનાં નામ તથા તેઓ ગાદીએ કયા વરસ માં બેઠા તેના સન નીચે આપ્યા છે:—

સને ૧૭૦૭ થી ૧૭૩૩ લગીના નવાખો.

નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સન.

અમાનતખાન.	૧૭૦૭.
દીઆનતખાન.	૧૭૧૩.
ખાજાઅબ્દુલહુમીદખાન.	૧૭૧૪.
મહુતારીમખાન.	૧૭૧૪.
મોમીનખાન.	૧૭૧૫.
સૈયદ અસાલતખાન.	૧૭૧૬.

હેઠરકુલીનખાન.

૧૭૧૭.

તહવારખાન.

૧૭૧૯.

રસ્તમઅલીખાન.

૧૭૨૩.

સોહરાબખાન.

૧૭૨૫.

નવાબ મોમીનખાન, સૈયદ અસાલતખાન, હાઈદર કુલીખાન તથા તહવારખાન.

નવસારી પેશ્વાના હાથમાં ગયું, ત્યાં કામદારોના જૂલમ તથા મરાઠાઓની વારંવારની લૂંટથી પારસીઓ કંટાળી ગયા. તેથી એકી વખતે આસરે ૧૦૦૦—૨૦૦૦ પારસીઓ પોતાના કુટુંબ કબીલા સહીત સુરત આવ્યા. તેઓએ રસ્તમપુરા નામનું પર્વત પસાવ્યું અને રોઆનને કેટલાંક વરસ લગી નવસારીને દોષમે લઇ ગયા. આડે દહાડે તેમને એ કામમાં ઘૂસદેલી લાગતી નહીં હશે, પણ એમાસામાં કાદવ કીચલમાં તથા નદીઓ રેલપાણીથી ભરપૂર હોય, તેવા વખતમાં તેમને હેરાનગતી અતિશય પડતી, તેથી રસ્તમપુરાની પારસી અનજ્ઞમનના તે વખતના પટેલ અસપંદીઆરજી સોરાબજી એ નવાબ મીર મોમીનખાન પાસે પીપલોદ તથા ભરથાણાના સીમાકાપર જમીન લઈ ઉધરાણું કરી પીળા પથ્થરનું એક દોષમું બાંધાવ્યું. એ જમીન રસ્તમપુરાના સઘળા પારસીઓને માટે વકફ તરીકે માફીમાં વંશમંપરા આપ્યા બાગતનું નવાબ સાહેબે મહોર સાથનું ફરમાન આપ્યું.

ઐરંગજેખના મરાણ પછી તેના ઉત્તારા ઘિકારીઓના રાજ્યમાં સુરતખા તે બીજાં મોટું કામ એ થયું કે ઐરંગજેખે બાંધવા ધારેલો આલમખનાહ કેટલો નવાબ હાહમર કુલીખાનનું વખતમાં (૧૭૧૭—૧૭૧૯)માં બાંધવા માંડ્યો, તે સને ૧૭૨૦માં તહવારખાનના વખતમાં બુધ્ધ રહ્યો.

મુદ્દાનાં અખદુલ જાફર.

અખદુલ જાફર પ્રથમ પાટણનો રહેવાશી હતો. તેને વિશે કહે છે કે, તે સને ૧૬૮૮માં પાટણથી ગરીબી હાલતમાં સુરત આવ્યો હતો. તેણે પ્રથમ નિશાળ કાઢી, વ્યારથી તે મુદ્દાનાં કહેવાવા લાગ્યો. (મિમિદટન કહે છે કે તે શીલાપંથનો વહોરો હશે, તેથી તે મુદ્દાનાંના ઐલકાળથી આલખાતો હતો.) તે પછી વેપારમાં પડ્યો, તેમાં તેણે દોલત મેલવી. દંતકથા એવી છે કે, તેની પાસે મોજેજૂત હતા. તેનાં વહાણમાંહેલો ખજૂર તથા માખણ દરીઆનાં પાણી લાગ્યાથી જગડી ગયાં તે તેણે લેવા નાપાડી. તોપણ તેને માથે તે પડ્યાં. તેથી તેણે તે અલ્લગ રહેવા દીધું અને થોડેવારે જુએ છે તો તેમાંથી હીરા માણિક નીકળ્યાં. ખીજ કાહાણી એવી ચાલે છે કે, તેને એક ફકીરે ૧૯ નાળીયર આપ્યાં, એટલે કે તે ૧૯ વહાણનો ધણી થશે.

ગમે તે હો, પણ તે મોઠો વેપારી હતો. તેને ત્યાં ૨૦ વહાણો હતાં. તે ૧૭૧૭માં મરાણ પાગ્યો ત્યારે ૮૫ લાખ રૂપીઆની દોલત મૂકી ગયો. એ દોલત નવાખ હાઇદર કુલીખાને જપત કીધી.

નવાખ રસ્તમઅલીખાન.

સને ૧૭૨૩માં રસ્તમઅલી નામના એક જહાઝૂર સિપાહને નવાખ કરી બેસાડ્યો. તે મરાઠાઓને પૂરો પડ્યો. તેમના હાથમાંથી તેણે રાહુર જહાઝનાં પરગણાં પાછાં જીતી લીધાં. તે પોતાના ભાઈના પુત્રનું વેર લેવા મરાઠાઓ સામે લડવા અમદાવાદ ગયો, ત્યાં તે માર્યો ગયો.

નવાખ સોહરાખખાન.

ફરતંમ અલીખાન પછી તેના બેટા સોહરાખખાન નવાખ થયો, તેને માટે કહે છે કે, તેણે જૂલમ કરવા માંડ્યો, તેથી વેપારીઓ તથા યુરોપી અન કોઈવાલાઓ, તેના દુશ્મન થઈ પડ્યા. તેના વખતમાં લડાઈ ટંટા શરૂ થયા. તે છેક સને ૧૭૩૩ લગી ચાલ્યા.

એ ટંટાનું શ્રેણ એક ચોક્કસ મુસ્લાં મહમદઅલી હતો. એ પાટણવાળા અખદુલ જાફરનો પૌત્ર હતો. અખદુલ જાફર વગર વારસે મરી ગયો, એવું ધારી તેની દોલત હાઇદર કુલીખાન સને ૧૭૧૭માં જપ્ત કરી હતી. તે દોલ તપર મુસ્લાં મહમદઅલીએ ધવો કર્યો. નવાબે તેની અરજ નામંજૂર કરી, તેથી તે દિલ્હી પાદશાહ આગળ ફરીઆદ ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનો હક સાબેત કર્યો. પાદશાહે તેને કિમતી ખસેસો આપી, અને તેણે સુરત આવી ૧૭૧૯ માં નવાખ પાસેથી તે દોલત પાછી મેળવી.

એ મુસ્લાં મહમદઅલીએ વેપારમાં દશ વરસ કાઢ્યાં. તેણે સને ૧૭૨૯માં નવાખ થઈ બેસવાની તદખીરે રચી. તેણે ઘોઘા આગળ પીરમની ટેકડીપર જઈ વસવાનો વિચાર કર્યો, તે ફેકટ ગયા પછી તેણે અઠવા ગામમાં રહેણાણ કર્યું. એ ગામ સુરતથી ૩ માઈલપર નદી કીનારે છે. ત્યાં તેણે એક કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો. સોહરાખખાન તે વખતે સુરતનો હાકમ હતો. તેણે તેને કિલ્લો બાંધતાં અટકાવ્યો. આપરથી સોહરાખખાન સાથે ગુસ્સે થઈને, તેણે કિલ્લાના કમાનદંટ બેગલરખાનને ભારે ભારે ભેટો આપીને હાથમાં લીધો. તેણે એવી ગોઠવણ કરી કે બેગલરખાન નવાખના મહેલપર તોપનો મારો ચલાવે. જો તે એમ કરે તો મહમદઅલી પાદશાહપર જગ ચલાવીને બેગલરખાનના ભાઈ તેગખખતખાનને નવાખી અપાવે. આવી રીતે તોપનો મારો ચાલ્યો.

આથી સોહરાબખાન હટી ગયો. તેણે પાદશાહની પરવાનગી મળતાં જાગી, તેગબખતખાનને શહેરની હાકમી આપી, અને કિલ્લો ખાંધવાની પરવાનગીને માટે લખ્યું. એટલામાં મહમદઅલીએ કિલ્લો ખાંધવાનું પાછું શરૂ કરીધું. પણ નવા હાકેમ તેગબખતખાન તથા તેના ભાઈ બેગલરખાન તેને, પાદશાહની પરવાનગી મળતાં જાગી તે ખાંધતાં અટકાવ્યો.

સોહરાબખાનના લખવાથી દિલ્હીથી હુકમ આવ્યો કે, શહેરનો હાકેમ સોહરાબખાન રહે. આથી ગુચવાડો વધી પડ્યો. મહમદઅલી પાછો સોહરાબખાનસાથે મળી ગયો, અને તેગબખતખાનને ઉઘાડી ચૂક્યો.

મુલ્લાંને સોહરાબખાન કિલ્લો ખાંધવાની રજા આપી. જ્યારે અઠવામાં કિલ્લો તૈયાર થયો, ત્યારે ત્યાં જઈને તે રહ્યો, અને તેને લીધે અઠવા ગામના હાલતો દહાડો ફર્યો. ત્યાં વેપાર ચાલતો થયો. પણ સુરતને જકાતની આમદાનીમાં ઘોઠા લાગ્યાથી, સોહરાબખાન તેને સુરત પાછા ફરવાનો હુકમ કરીધો.

મુલ્લાં મહમદઅલી હવે વલંદા, ઈંગ્રેજ તથા બેગલરખાનસાથે મળી ગયા, તેથી સોહરાબખાન ઘોઘે નાસી ગયો.

મુલ્લાં મહમદઅલીએ ધારેલું કર્યું. તેણે અઠવામાં રહેલા શાખી, વેપાર જારી રાખ્યો, અને વલંદા તથા ઈંગ્રેજની મરજીથી તથા મહમદઅલીએ ટેકો આપવાનું વચન આપીને તેગબખતખાનને નવાખી આપી,

એક વરસ ગયું કે, વચન કોરે ચૂકીને મહમદઅલીએ ભારે ભારે નજરાણું પાદશાહપર ઓકલીને માંગણી કરી કે, નવાખી તેના હીકરાને આપવી. આવાતની તેગબખતખાનને ખજર પડેથી, મહમદઅલીને ખાવા બોલાવી ખંદીખાને નાખ્યો. ત્યાંજ તે સને ૧૭૩૪માં મરી ગયો. મુલ્લાંએ અઠવામાં ખાંધેલો કિલ્લો તેગબખતખાનને ખોદાવી નાખ્યો.

જ્યારે આ ટંટાની ખજર દિલ્હી પહોંચી, ત્યારે પાદશાહે સુરતમાં મુલ્લાંની દાખત ખાંધાતના મુલ્લાંની મોંઘીનખાનને નીચ્યો, અને તેગબખતખાનની

ખંખાત બદલી કરી. મોમીનખાને પોતાની વતી સૈબદ ગુરૂદ્વાને સુસ્ત મોકલ્યો. તેને તેગબખતખાને હરાવ્યો. બીજી તરફથી તેગબખતખાને દિલ્હીખાતે નજરાણાં મોકલી પોતાને માટે બહાલી મંગાવી તથા બહાદૂરને ખેતાજ માંગ્યો.

આ વખતે વસ્તીનો વધારો થતો રહ્યો હતો. આલમખનાહ કોટ ખંધા સહી જે સલામતી થઈ, તે સલામતીને લીધે વસ્તી ઘણી વધી. અઠવાના મેરંચા આગળ સરે ૧૭૨૫માં કાઝી મીર ફતુલાખાને મકદુમપુરા નામનું પૃથ્વિ વસાવ્યું.

સને ૧૭૨૬માં સુક્તમાં તાપી નદીમાંથી ભારે રેલ ચઢી આવી. તે રેલ શહેર અને પરાંઓમાં ફરી વળી. પાણી ચઢતાં ગયાં. લોકોના ઘરમાં માળ લગી, અને કુટુંબેક ઠેકાણે છાપડાં ઉપર લગી પાણી ફરી વળ્યાં, તેથી લોકોએ છાપડાંપર અને ઝાડ ઉપર આશરો લીધો. લોકોપર આથી ભારે આફત પડી. ગરીબ ગરબાં બ્રજે રજે મરે તેટલામાટે નવાબ સોહરાબખાને તે વખતે મોટી નામદારી કરી. તેણે હિંદુ તથા મહમદનાને જટલું જોઈએ તે ટલું ખાવાનું પૃથ્વિ પાડ્યું.

સને ૧૭૩૨માં બીજી આફત પડી. વરસાદ થયો નહીં અને ઘણો મોઘો થયો. તેથી ઘણાપર ભાવ ચઢી ગયો, અને લોકો બ્રજે મરવા લાગ્યા. આ આફત પણ ભારે હતી.

અહમદ ચલેખી.

આ વખતમાં અહમદ ચલેખી નામનો એક આરબ વેપારી હતો. તે ઘણો દોલતવાળો હતો. વેપારી મંડળ તથા રાજમકરણમાં તે મોટો ભાગ લેતો હતો. તે પોતાને મળેલાં માનથી એટલો ફૂલી ગયો હતો કે, તેણે પણ લશ્કર રાખી, નવાબસામે લડવાની જોગવાણી કરવા માંડી. તેણે થોડી ઘણી ગડબડ કરી, અને તે ઉઠલપાઠલ કરે, તે પહેલાં, તેના ટેકો આપનારા સઘળા ખસી

ગયા. તેને નવાખ્રૂં તેગખખતખાને તા૦ ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૭૩૬ને દિવસે તેના ઘરમાં જન્મી મારી નાખ્યો.

અહમદ ચલેખીનો સાલે ચલેખી નામે ભાઈ હતો; તેપણ તેવો દોલત વાળો અને વઝવાળો હતો.

પ્રકરણ આઠમું.

નવાખી રાજ.

સને ૧૭૩૩થી ખરેખર નવાખી રાજ્ય થયું. તેગખખતખાને મુસ્લમીનો ઉતરતો એલકાખ પડતો ત્રકી વાઈસરાએ એટલે નામદાર નવાખ એવો એલકાખ ધારણ કર્યો. આ વખતથી સદળા, નવાખો ગાણાવા લાગ્યા. તેઓનાં નામ તથા સને નીચે આપ્યા છે:—

સને ૧૭૩૩ થી ૧૭૫૯ લગી.

નવાખ.	ગાદીએ બેઠાનો સં.
તેગખખતખાન.	૧૭૩૩.
બેગલરખાન,	૧૭૪૬.
સફદરખાન.	૧૭૪૭.
મુઘનુદીનખાન (મીઆ અરચન).	૧૬૪૮.
અલીનવાઝખાન.	૧૭૫૮.
મીઆ અરચન (બીજવાર)	૧૭૫૮.

નવાખ તોગખખ્તાખાન.

સને ૧૭૩૩માં તોગખખ્તાખાન સ્વતંત્રપણે નવાખ થયો. કિલ્લાના કમાદંદનો અખુત્યાર પાણુ તેના હાથમાં રહ્યો. કેમકે તોગખખ્તાખાનના વખતમાં ઉપર કહેવા મુજબ મુસાલ પાદશાહનું જળ નરમ હતું, અને મરાઠા એકવાર ફરીથી સુરતનો થડ લગી આવ્યા હતા. આ અમલદારે પોતાના એક ભાઈ બેગલરખાનને કિલ્લાના કમાદંદ અને બીજા ભાઈ સફરખાનને પોલીસનો વડો બનાવ્યો.

આ વખતે આમદાની ઘટી ગઈ હતી. આપરથી તેણે શહેરમાં વેપાર પર નવા કર નાખ્યા.

સીદીઓને વરસે ૩ લાખ ૩૦ આપતા હતા તે બંધ કીધા, અને સુરતના તાખાની જે જમીન નવાખ સોરાખખાનના વખતમાં મરાઠાઓએ લઈ લીધેલા તેમાં મરાઠા સાથે ભાગ કીધો.

જાલરાના સીદીઓ સને ૧૬૬૧માં ઔરંગઝેબના વખતથી ફરીઆમાં બંદોબસ્ત રાખતા તેઓ ફરીઆ સામ્યવાને હવે અશક્ત થઈ પડ્યા હતા, તેથી ફરીઆમાં રક્ષણ કરવા માટે એકમિરલનું કામ ઈંગ્લેન્ડે માગ્યું. તે આપવાની તેની મરજ હતી ખરી પણ એ કામના ખદલામાં ૩૦ ૩૦૦૦૦૦ સીદીને આપતા તેમ તેઓને આપવા પડે, તેથી અને વળી રખે ઈંગ્લેન્ડ વધા ફે બળવાન થઈ પડે તેથી સીદી પાસેથી નવાખે ચાર્જ અપાવ્યો નહીં.

ફક્તખખાનના વખતમાં સુરતને તાબે જે જમીન હતી, તે સોરાખખાન પાસેથી મરાઠાઓએ પકાવી લીધેલી તે જાખત તકરાર ચલાવીને તેની ઉપજમાં તેણે મરાઠા સાથે ભાગ કર્યો. એવી રીતે કે ગાયકવાડ તે જમીન રાખે અને વરસે ૩૦ ૨૩૬૦૦૦ નવાખને આપે.

આવું થયાથી મરઠા સાથે તેને મિત્રાચારી વધી તેથી ઈંગ્લેન્ડને તેગમ ખતખાનસીથે ઘસાતી ચાલી. તેગમખતખાને ઈંગ્લેન્ડને હરેક જહાને હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ખારે જઈ સ્ટીમરમાં રહ્યા. વ્યાં જઈને તેઓએ વેપારીઓને ખારામાં આવતા અટકાવ્યા, તેથી શહેરમાં તમામ વેપારીઓ ગભરાયા. આવી રીતે ઘણા દહાડા ચાલ્યાથી શહેરમાં મોઘવારી થઈ. હરેક ચીજપર ૪૦ ટકા ભાવ ચઢ્યો.

પાણુ એટલામાં દામાજી ગાયકવાડે ઈંગ્લેન્ડને કહેણુ મોકલ્યું કે નવા જ સાથે લડવાને તે મદદ આપવા તૈયાર છે. તેમજ વેપારીઓ પાણુ નવા ખ સાથે નાખુશ થયલા જાણુયા. તેઓ ઈંગ્લેન્ડ અમલદાર પાસે જઈને કહે વાલાગ્યા કે વેપારીઓ સઘળા નવાખપર નાખુશ છે તથા સુરત છોડી ઈંગ્લેન્ડના રાજમાં મુંજઈ જવા રાજી છે. પાણુ ઈંગ્લેન્ડ કાચો નહોતો. તે સમજ તો હતો કે પોતાના ઘરગાર થકી વેપારીઓ ઈંગ્લેન્ડના તાગામાં દૂર જઈ વશે એમ ખનવાનું નથી, પાણુ વેપારીઓની એવી હીકમત જાણાઈ કે ઈંગ્લેન્ડ અડા કહેતો નવાખ ગભરાય, અને તે વેપારીઓની મરજી માફક ચાલે તો વેપારીઓ નવાખ આગળ મરજી પ્રમાણે ચાલે. લાંબી મુદતે અતે નવા એ છેક નાચારીએ ઈંગ્લેન્ડની માગણીઓ કબુલ કરી અને વેપારીઓને તેઓ સાથે વેપાર કરવાની રજત આપી.

કંપનિના અમલદારોનું અપ્રમાણિકપણું.

આ વખતે કંપનિની હાલત દાણી સારી હતી, પાણુ કંપનિના નોકરો ની જદદયાનત વધી પડી. કંપનિમાં ધુમ ચોરી ચાલતી. કેટલાક જુગારી તથા છાકટ હતા અને તેઓ દારૂમાટે પીકે પીકે રખડતા હતા. આ વાતની ખબર મુખ્યના અમલદારોને પડેથી તેઓએ એક અમલદારને હિસાબ તપાસવા મોકલ્યો. સુરત ખાનેના વડો તે વખતે લોહર નામે હતો. તેણે મુખ્યવાળા અ

મલદારને ગાળખેળ દઇને ઘોંઘાટ કરી ચૂક્યો. બીજા મેંમખરાએ પણ તેને કૂચી ખખર આપી નહીં. તેથી દેશી વેપારીઓથી તેણે સંઘળી ખાતમી મેળવી. આવું થયાથી લોહર તથા તેના સોખતીઓને મુગધ બોલાવ્યાં. મુખ્ય જ્ઞાને બંદેલે તેઓ ઈંગ્લાંદ નહાસી ગયા. આ ઉપરથી કંપનિએ લોહર, જેમ્સ હોપ, જોન રોગિન્સન, દેનિયન ઇન્સ, જેમ્સ રામ્સદન તથા દેનિયલ ટોદિનને ખરતરફ કર્યા. તોપણ પાછળથી બે સપ્તસો નામે હોપ અને ટોદિનને પાછા આવવાની રજા આપી. તે વખતથી લેમ્ટનને ચીફ બનાવ્યો. તે એવો સારુકાર નીકળ્યો. કે કંપનિની તીજોરીમાં ચૂકેલું ઝવેરાત (વેપારીનું ગીરવી રાખેલું હતું તે) સઘળું ઉચાપત કરી ગયો. તેથી તેને ૧૭૩૯માં ખરતરફ કર્યો, અને કંપનિએ એવો હરાવ કર્યો કે તીજોરીને ૩૦ જૂદાં જૂદાં તાળાં રહે, તેની ૭ અમલદારો પાસે કુચી રહે. અને દર મહીને આખી કા ઉનસીલનાં દેખતાં સીલક ગણે.

નવાખ તેગખખતખાન. (ચાલુ.)

સીદી લોદોને નવખા પડેલા જોઇને નવાબે તેમનું દરીઓ સાચવવાનું વરસાસણ બંધ પાડવાની કોશેશ કરી, પણ સીદી સાટે લડવાની તૈયારી કરી. તેણે કાફલો તૈયાર કરીને તાપીનદીના ત્રણ આગળ કેટલાંક વહાણ જ પત કર્યાં. આ ઉપરથી નવાખ ગભરાયો. તેણે તે કામના સમાધાનીથી નીવેડો લાવવા ઈંગ્લેન્ડને વચ્ચે નાખ્યા તથા ૩ ૨૪૦૦૦૦ ચઢેલા, અને ૩૫૦ ૧૫૦૦૦૦ ચાલતાં વરસને પેટે આપવા કબુલ્યા, પણ આપવાનું મન ન હોવાથી તેગખખતખાન પાછો ફરી બેઠો. તે ઉપરથી સાટ સીદીના એજન્ટ માશુદ સીદીએ ફરીથી વહાણ પકડ્યાં. તેથી નવાબે ફરીથી ઈંગ્લેન્ડને વચ્ચે પડી તે ટેલો પટાવવા કાલાવાલા કર્યા, પણ એક વારની ઠોકર ખાદેલી, તેથી તેઓ ફરીથી, વચ્ચે પડ્યા નહીં. વ્યારે તેગખખતખાન પોતેજ પટાવી વહા

ણ દોડવ્યાં.

નવાબે એ ઉપરાંત બીજા ફેટલાકએક કર નાખ્યા. ધંધાધાપા અને વે પારપર કર વધાર્યો. હિંદુ વેપારીઓ પાસેથી સેંકડે ૭ ટકા, મુસલમાન પાસેથી ૪૫ ટકા, આરમીનીયન પાસેથી ૩૫ અને યુરોપીયન પાસેથી ૨૫ ટકા જકાત લેવું એવો હુકમ કર્યો.

તેગળખતખાનના રાજના છેલ્લાં પાંચ વરસ લગાઈ ટાંટામાં ખહારના હુમલાનો ખચાવ કરવામાં તથા વેપારીઓ અને દુઃખી યુરોપીયનોની ફરી યાદ સાંભળવામાં ગયાં. જંગલી એબીસીનીયનોનાં ટોળાં સામે અને ખચાવ કરવો પડ્યો.

સને ૧૭૪૨માં નાસરજંગ સુરતપર ચઢી આવ્યો. લોકો પાછાં ભય ભીત થઈ નહાસલાગ કરવા, અને જીવ જીવનગારો ભોંયભડાર કરવા પડી ગયાં. નવાબ ગભરાયો. તેણે પરદેશીઓપાસે મદદ કરવાનું વચન લીધું, અને તેઓ રખે દુશ્મનો સાથે મળી જાય તથા ખડું હોંશિયાર રહ્યો. કાંટને એકદમ ગરામત કરી, તેને સારી હાલતમાં આણ્યો. કાંટની પેલીમેરની ઝાડી તથા ઝાડો કપાવી ખચાવમાટે તૈયારી કરી. ઈંગ્લેન્ડની કબરો પણ ખણાવી નાંખવાની તૈયારીમાં હતો, પણ ઈંગ્લેન્ડ સામે થયાથી તે કામ અટક્યું. પણ નાસરજંગતો ચાર માઇલ દૂરથી બીજો રસ્તો ગયો; કેમકે તેને ખબર મળી હતી કે ઈંગ્લેન્ડ નવાબની મદદમાં છે. તેવામાં વળી બીજી ખબર મળી કે નાસરજંગના લશ્કરની પછવાડે મરાઠાઓનો સરદાર ખંદેરાવ લાગ્યો છે. અને વીરાવલ આગળ મરાઠાઓએ મુસલમાનોના સરદાર અઝીઝખાન તથા ફતેહખાનને મારી નાખી મુસલમાની કૈન્યને હરાવી વીખેરી નાખ્યું છે. આ ખબર મળ્યા પછી લોકો નિરાંત થયા.

સને ૧૭૪૩માં તેગળખતખાન રાજકારભારની ચીંતાથી દૂર થયો અને તેના ભાઈ સફરખાનને કારભાર સોંપ્યો. આ ફરકારથી ઈંગ્લેન્ડને લાભ થયો નહીં. નવા નવાબે ઈંગ્લેન્ડના તાગાના એક દેશી વેપારીને પકડાવી મં

ગાંધી, અને ઈંગ્લેન્ડના કહેવાડયા છતાં તેને છોડ્યો નહીં. નવાળ તથા ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે કડવાસ એટલો વધ્યો હતો કે ૧૭૪૫માં ૩ ઈંગ્લેન્ડના ખહાર ફરતા હતા. તેઓમાના એકે એક ભયંકર કુતરા તરફ ગોળી ફેંકી, તે ગોળીથી તે કુતરા મુઓ નહીં, છતાં નવાળના ૩૦ માણસો નીકળી આવ્યાં, અને ઈંગ્લેન્ડને મરણતોલ માર માર્યો. આ કામ માટે ઈંગ્લેન્ડ ઘણીએ ફરીયાદ લખી મોકલી, પણ નવાળે તેને ગણકાવી નહીં. તા. ૨૮મી આગસ્ટ ૧૭૪૬ને દિવસે તેગણ ખતખાન અતેસારની મિત્રમતીથી મરણ પામ્યો.

એ નવાળે મળતી ઘણી મીત્રી મેળવી હતી. જો કે તે લોભી હતો તે પણ તેણે પૈસાદારો પાસેથી કઢાવેલો પૈસો ગરીબોમાં વાપર્યો, તેથી તે ખડું વહાલો થઈ પડ્યો હતો. તે પોતાના વારસો માટે પુષ્કળ દોલત મૂકી ગયા. એના સ્વભાવ ખુશ હતા એ જાતે દયાળુ અને સખી હતો. એણે ૫ લાખ રૂપિયા મહેલ અને જાગપર ખરચ્યા હતા. તેના ખરચાળુ સ્વભાવથી તે લાંબી મુદત સુધી વખણાવ્યો હતો.

સને ૧૭૧૯માં એસ્ટેન્ડ કંપની નામની આસિયન કંપની સુરતમાં વેપાર કરવા આવી. વલંદા અને ઈંગ્લેન્ડ તેમને એટલું દુઃખ દીધું કે તેઓ કંટાળી ગયા. સને ૧૭૨૭માં આસિયાના સેહેનશાહે તે કંપનિના ચાર્ટર રદ કર્યો તેથી તેઓ હિંદુસ્તાનથી જતા રહ્યા.

ઈંગ્લેન્ડના દલાલ રસ્તમ માણેક ૧૭૨૧માં મરણ પામ્યા પછી તેના વડા દીકરા ફરામજીને લોણદોણ ખાતે ઈંગ્લેન્ડ નવાળને કહીને કેદ કરાવ્યા. નવાળે રૂ. ૫૦૦૦૦ના દંડ લીધો. મરનારના જીજ્ઞા છોકરા ખમનજી મુંબઈ દાદ માં ગવા ગયા ત્યાં તેમને ઈંગ્લેન્ડ કેદ કર્યા, તેથી ત્રીજા છોકરા નવરોજી સને ૧૭૨૩માં સુરતથી ખહારો ખહાર ઈંગ્લાંદ ગયા. ત્યાના સત્તાવાળાઓએ ફરી આદ સાંભળી દાદ આપી. નવરોજી સને ૧૭૩૨માં મરણ પામ્યા.

ઉપર લખ્યું કે, ઈંગ્લેન્ડ દોહીમાં દલાલો પારસી હતા, અને પારસીઓના હાથ નીચે વાણિયા રહ્યા હતા. એ વાણિયાઓમાં જગન્નાઠ લાલદાસના

મનો એક હતો. તેને વિશે સરકારી દફતરે નીચે મુજબ નોંધ છે.

તે ધીમે ધીમે મોટો દલાલ થયો, ત્યાં લગી કંપનિનું તેના વિશે સારું મત હતું. પણ ધીમે ધીમે તેની ચાલ ચલાણ અમલદારોના જાણવા માં આવી અને તેઓએ તેને ઝાણખચો કે તે લુચ્ચો છે-તે પોતાના સગાબાપને પણ છેતરે એવો ખંધો છે. સને ૧૭૩૬માં તેણે કંપનિના ૪ લાખ રૂપીઆ ઘાટ્યા, તેથી કંપનિએ તેના જમીન માંગ્યો. ટાઇ માણસ તેને જમીન થયો નહીં, તેથી તેને તથા તેના ભાઈને કંપનિએ ખંદીખાને નાખ્યા. તેને ડેલી કરીને મુંગઈ લઈ ગયા, અને તેના ભાઈને ૩ વરસ લગી સુરતમાં ખંદીખાનામાં રાખ્યો. જગન્નાથે થોડે વરસે માંગી લીધું કે તેને જા સુરત જવા દેવામાં આવે તો તે કરજ આપવાનો ખંદોજસ્ત કરે. તેને મુંગઈ થી તાપીના ટ્રપ્પ લગી પહોંચાડી, ત્યાં ઉતાર્યો. પણ ચોક્કી મહેરા છતાં તે ત્યાં થી છટકી નાસી ગયો. તે ઈંગ્લેન્ડના હરડતા દૂરમન મરાઠાઓને જઈ મળ્યો. તેને તેઓએ નાકરીએ રાખ્યો. તેને લશ્કરમાં મોટો આદધો આપ્યો. તે આદધા પર પણ, વાણિયો છતાં, તેણે ગહાદૂરી ખતાવી. પણ ત્યાં તેને કરી કમાઈ થઈ નહીં, તેથી તે પાછો ત્યાં બેઠો બેઠો કંપનિ સાથે પત્ર વહેવાર ચલાવવા લાગ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ૪ લાખનાં ખાંધાં પાંચડાં થયાં. ૪ લાખ દેવા હતા, તેને બદલે રૂપીએ પાવલીએ પટાવ્યું, અને તે પણ રોકડા આપ્યા નહીં. દર વરસ રૂ ૧૨૫૦૦ હજાર લેખે, આઠ વરસે ૧ લાખ આપવા એમ કર્યું. તે પાછો ઈંગ્લેન્ડના આશરામાં આવ્યો અને લશ્કરી કામમાં માથું મારતો થયો. સને ૧૭૪૭માં તેણે ઈંગ્લેન્ડને ૩૦૦૦ માણસો ભેગાં કરી આપ્યાં, અને પાછો તે મોટો દલાલ થઈ પડ્યો. તે પોતાના મુરખી (કંપનિ સરકાર) કિલ્લાના માલિક થતાં લગી તેઓનો સલાહકાર હતો. તે સને ૧૭૬૧માં મરાણ પાગ્યો. તે ચાળાક તથા મજબુત મનનો માણસ હતો.

૧૭૩૩માં નવસારીમાં પીઠારાઓની ધાસ્તી હોવાથી સંજાણવાળા આત સખહેરામને બહેદીન ચાંગા આશાની મદદથી નવાસારીમાં લાવ્યા હતા તે

આતસખહેરામ સંજાણા મોખેદો રતોવાઇ ગુપચુપ સુરત લાખ્યા અને તે ત્રણ વરસ અધી સેઠ નાનાભાઈ ભીમજી મોદીની હવેલીમાં રાખ્યા હતા. સને ૧૭૩૬માં જ્યારે પીઠારાઓની લાંટની ધાસ્તી મટી ત્યારે સંજાણવાળા ઝો, પાછા નવસારી લઈ ગયા. એ આતસખહેરામને નવસારીખાતેથી તેઓ સને ૧૭૪૧માં વલસાડ લઈ ગયા. વલસાડ એક વરસ રાખ્યા પછી પટેલ દાદાજી બેરામજીએ પુણે જઈ આતસખહેરામને માટે પેશ્વા સરકાર તરફથી એક ફરમાન મેલ્યું. તે વખતથી આતસખહેરામને શ્રી ઉદવાડે લઈ ગયા. તે ફરમાનની રૂએ આતસખહેરામ માટે જમીન તથા ગામ મળ્યું.

પારસીઓમાં હમણાં કદમી તથા રક્મી, એવા બે વિભાગ છે. તે વિભાગ સને ૧૭૪૫થી રાફ થયા. એ બે વિભાગ થવાનું કારણ આ છે. કેટલાક પારસી માહા એક ગણે છે, તો બીજા તેની આગળના એક ગણે છે. જ્યો એક મહીના પાછળ છે, તેઓની દલીલ એ છે કે ધરાનથી નીકળ્યા પછી એ ક કવીસો (૩૬૫૫ દહાડાનું) વરસ એ મુજબ હિસાબ મેળવવા દર ૧૨૦ વરસે એક મહીના ઉમેરતા તે) કીધો છે. જ્યો આગળ છે, તેઓ કહી કીધો નથી; એવી તકરાર જોસભેર ઘણાં વરસ ચાલ્યા પછી અંતે સને ૧૬૪૫ માં કદમીઓએ એક મહીના આગમચથી મુકતાદ માંડવાં રાફ કીધાં. તે દિવસથી કદમી તથા રક્મી એવા બે વિભાગ થયા. એક મહીના આગળ રોજ માહ ભણવાની રીત અરમાનીના દલાલ સેઠ માણેકજી એદલજી અરમાની એ છેક સને ૧૭૨૨થી રાફ કરી હતી-એટલે તેઓ તેમ ભણતા હતા.

નવાખ બેગ્લરખાન (હજરતખાન).

તેગખખતખાન પછી તેનો ભાઈ બેગ્લરખાન સને ૧૭૪૬ માં નવાખની ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો. પણ તે ૮૦ વરસની ઉંમરનો હોવાથી બીજા વરસે

એટલે સને ૧૭૪૭ના ફેબ્રુઆરી મહીનામાં મરણ પામ્યો. તેના મરણથી તેના ભાઈ સફદરખાન નવાખ થયો. એણે તેગબખતખાનની હૈયાતીનાં ઇક્લાં ૩ વરસ નવાખી ચલાવી હતી.

નવાખ સફદરખાન.

સને ૧૭૪૬માં તેગબખતખાન મરણ પામ્યો, તેની અને સને ૧૭૫૮માં સુરત ઈંગ્લેન્ડ ધેરયું, તેની વચ્ચે આ વચ્ચે ખીના ખની—બેગલરખાનના મરણથી સફદરખાને નવાખી ચલાવી અને તેના છોકરો વખરખાં કમાંદર થયો—સને ૧૭૪૮માં તેગબખતખાનના જમાઈ મીઆ અચ્ચને સુરતની મહે સુલનો આપો ભાગ આપવાની સરતે ગાયકવાડ દામાજીની મદદથી સફદરખાં ન અને વખરખાનને હરાવ્યા—૧૭૫૧માં મીઆ અચ્ચનને હરાવી, સીદી મા સુદ કમાંદર હતો, તે નવાખ જેવો થઈ પડ્યો. થોડી મુદતમાં સફદરખાન પાછો નવાખ થયો. ૧૭૫૭માં ફરીરાખાન નવાખ થયો, તેને ૧૭૫૮માં મીઆ અચ્ચને હરાવ્યા.

નવાખીમાટે માંહે માંહે લડત.

નવાખીની લડત ચાલુ લડાઈ થઈ પડી. એ લડત એક મોક્ષની લડાઈ સરખી થતી—દરેક હરીફ પોતાના સગાં વહાલાં, અને થોડાક નોકરને હથિયાર આપી, ઊભા કરતા. તેઓ પોતાની વાડી અને મકાનોમાં એકઠા થતા, અને જગરો નખાને મારી હાવતો. આ વખતે સુરતના રહેવાસીઓ થાંડે કલેજે શહેરની ભાગળો બંધ કરી પોત પોતાનાં કામ કર્યા જતા—તેઓ એટલે સુધી નિરાંત રહેતા કે, એવી લડાઈમાં કાંઈ તુકશાન થયું તો તે તુકશાન જાખત નવાખ આગળ ફરિયાદ જતા અને તે તુકશાન

ખાખત બદલો પણ મળતો :

સને ૧૭૫૧માં પેશ્વા ઈંગ્રેજ સાથે મળી ગયો. તેઓની મતલબ સીદી તથા સફદરખાનને કાઢવાની હતી. ઈંગ્રેજ નદીને રસ્તે અને પેશ્વાએ રધુ નાહરાવની સ્તરદારી હેઠળ જગરસ્તે સુરતપર લશ્કર મોકલ્યું. પણ દખણમાં ઝંબડો ઉઠ્યાથી, મરાઠા પાછા જતા રહ્યા. ઈંગ્રેજને ખરાબ લાગ્યું તેથી ભરૂચ ના નવાબ નેકઆલમની મદદ માંગી. નેકઆલમે તે મદદ મોકલી નહીં તેથી ઈંગ્રેજને નાહારાવની મુખ્ય જગ્યા પડ્યું.

ભરૂચના નવાબ નેકઆલમની મદદ ન મળવાથી ઈંગ્રેજને કરો એ લાજ જણાયો નહીં, કેમકે હવેતો, પેશ્વા પણ ખસ્તો રહી ગયો. કારણ કે તેને સને ૧૭૫૨માં દમાણ ગાયકવાડે સુરતની ચોથમાંથી અડધો ભાગ આપવાનું કબુલ કીધું હતું. આવી રીતે ઈંગ્રેજ નજાણા પડી ગયા, તેથી તેમની વાહીઓ ઢોરઠાંક વગેરે સઘળું નવાબે લાંટી લીધું, અને જે ઈંગ્રેજો જણાયા તેમને બંધીખાને નાખ્યા. આવું થયાથી સુરત ખાતેથી નહાસી ગયલા માણસોમાંના વડા મીઠા લેખને સરકારે ઠપકો આપવાથી તેણે આપઘાત કર્યો. પણ બીજા વરસે એટલે ૧૭૫૫માં ઈંગ્રેજના હાથ પાછો ઉપર આવ્યો, તેથી એક કરાર એવો કર્યો કે, ઈંગ્રેજને થયેલાં તુકરાનને પેટે સફદરખાન બે લાખ રૂપીઆ આપે. પણ નવાબની તીજારી એવી ભરેલી રહેતી ન હતી. આટલા રૂપીઆ નવાબ પાસે ન હોવાથી, તેણે વગર ખખર આપવે હિંદુ અને થોડાક મુસલમાન વેપારીની ઉપર 'એકોતરા' નામનો સેંકડો એક ટકા લેખે કર નાખ્યો. જ્યારે એ દંડની રકમ સને ૧૭૫૮માં પૂરી થઈ ત્યારે એ કર બંધ પડ્યો. આવું હોવાથી ૪ વરસ લગીતો સીદી માસુદે રાહ રના રાજકરભારમાં પૂર અખત્યાર ચલાવ્યો. સીદી માસુદે સને ૧૭૫૬માં મરણ પામ્યો. એને પેટે અહમદખાન નામનો છોકરો હતો.

હવેથી વલંદ અને 'સીદી એક તરફ તથા ઈંગ્રેજ અને સફદરખાન બીજી તરફ એમ વઢવા લાગ્યા, તેથી અલી નવાબખાન, સફદરખાનના

વારસ તરીકે રહેલો તે વલંદ અને સીદીના પક્ષમાં લગવાથી, સફરખાને ફરીસખાનને વારસ તરીકે ગણી, તેની ઉપર મેહરખાની વધારી. આ ઉપરથી સફરખાને ઈંગ્લેન્ડને વચન આપ્યું કે જો તેઓ સીદીઓનો પગ કાઢે તો દરી આની સરદારી તેમને મળે. પણ ઈંગ્લેન્ડ તે માંગણી કબુલ કરી નહીં.

એટલામાં સને ૧૭૫૮માં સફરખાન મરાણ પામ્યો. એના વખતમાં ઘણો વખત લડાઈ ટંટામાંજ ગયો.

નવાખ અલી નવાઝખાન.

સને ૧૭૫૮માં સફરખાન મરાણ પામ્યો, તેથી અહમદખાં સીદીના વસીલાથી અલી નવાઝખાનને હાકમી મલી. તેથી કિલ્લાના કમાન્ડંટ તરીકે સીદી કાયમ રહ્યા. આવું થયાથી માજી નવાખના નવા વારસ ફરીસખાની ટોળીએ ઈંગ્લેન્ડને કહ્યું કે જો ફરીસખાન હાકમી અપાવે તો કિલ્લાના કમાન્ડંટ અને એદમીરલ ઈંગ્લેન્ડ થાય. તેને પેટે ફરીસખાન ઈંગ્લેન્ડને પાંચ વરસ સુધી દર વરસ બે લાખ રૂપીઆ આપે. આ વાત ઈંગ્લેન્ડ કબુલ કરી તેથી સને ૧૭૫૮માં એક કરાર થયો, તેમાં સરત એવી હતી કે:—

(૧) ફરીસખાને ઈંગ્લેન્ડ લોહો શેહરનો હાકમ બનાવે.

(૨) ઈંગ્લેન્ડ કિલ્લાના કમાન્ડંટ થાય અને શેહરના ત્રણ મોરચા તેઓ ના તાબામાં રહે.

(૩) લડાઈનો ખર્ચ ફરીસખાને માથે, અને ઈંગ્લેન્ડને લશ્કરના ખર્ચ ને માટે દર વરસ બે લાખ રૂ૦ મળે. આ તૈયાર થયું, પણ આથી મરાઠા લોહો હેડાય એવું ધારી મુખ્યથી એ કરાર પ્રમાણે ચાલવા ના લખ્યું.

એવી રીતે સીદીઓ સાથે ઝઘડો ચાલતો હતો, તે દરમ્યાનમાં સીદીના એક માણસે મોદીના બે ભત્રીજાઓનાં ખુન કર્યાં.

એટલામાં મીઆ અચ્ચને મુંગધથી આવી સીદીની મદદથી સને ૧૭૫૮માં અલીનવાજખાનને કાઢી, પોતે શહેરનો હાકેમ થયા.

એ વખતે મીઆ અચ્ચનને ચીમનાજી આપા તથા મરેઠાઓએ મદદ આપી હતી, તેથી મીઆ અચ્ચને સુરતની પેદારનો ચોથો ભાગ (ચોથ) આપવાના કરાર કર્યા. એ કરારની રૂએ મરાઠાઓએ શહેરનો બે દરવાજા પોતાના કબજામાં લીધા અને ત્યાં વેરો ઊંઘરાવવા ન પોતાના હાથમાં લીધું. એ ચોથ વરસપરા આપવાની સરત હતી. એ ચોથમાં પાંચા પેશવા તથા ગાયકવાડ એ બેનો ભાગ હતો.

પેશવાના એ ભાગ ઈંગ્લેન્ડ સરકારે સને ૧૮૦૨માં વસાઇના કરારથી પોતાને સ્વાધીન લીધો.

નવાબ મીઆ અચ્ચન.

મીઆ અચ્ચન શુદ્ધ મુગલ વંશનો હતો. તેના આપદાદ સત્તરમી સદીની સરઆતમાં બરાહનપોરથી આવી સુરતમાં રહ્યા હતા. તેને નવાબના ખાનદાનસાથે સગાઈ હતી, અને તે એક આગળા નવાબનો જમાઇ હતો.

નવાબ મીઆ અચ્ચનમાં ઝોઝો દમ ન હતો. સદાજો અખત્યાર સીદીનો હતો.

શહેરમાં વેપારીઓ સદાજા કંટાળી ગયાથી, તેઓએ ઈંગ્લેન્ડને અરજ કરી કે સીદીને કાઢી કિલાનો અને દરીઆઈ લશ્કરનો અખત્યાર ઈંગ્લેન્ડ લેવો.

આ વખતે ઈંગ્લાંદથી એદમિરલ પોકાકના હાથ નીચે મનવારોનો કંક લો મુંબઈ આવી પહોંતો હતો. તેના બળપર સુરતના વડા મી૦ સ્પેન્સરે સુરતમાં ચાલતી બધી બેઠાદી મુંબઈ લખી મોકલી. મુંબઈ સરકારે આ પરથી મરાઠાઓ સાથે પત્ર વહેવાર ચાલુ કરીધો, અને આખરે મરાઠા સાથે એવી સ

રત કરી કે:—

- (૧) સીંદીને સુરતથી કાઢી મુકવા.
- (૨) ઈંગ્રેજ લોકો કિલ્લાના માલેક અને ઉપરી થાય.
- (૩) સુરતના નવાબ નીમવાનો અખત્યાર ઈંગ્રેજને મળે.
- (૪) તનખાની ઉપજમાંથી ઈંગ્રેજ, પેશ્વા અને નવાબ વહેંચી લે.
- (૫) સુરતના ટંટામાં મરાઠા વચ્ચે પડે નહીં.

આવા કરાર મરાઠાઓ સાથે થયા કે સુરતના સદર્જી ઈંગ્રેજો રાહરમાં થી નીકળી બારે બધ પડ્યા. સુરતમાં એકલો મીઠ અરસ્તી રહ્યો; પાણી તે ના જન માટે ધાસ્તી રાખવાનું કરાણુ નહોતું. કેમકે મીઠા અચ્ચતના છાક રાતે સુરત ખાતેના ઈંગ્રેજોની સલામતીની જામીનગીરીમાં મુખ્ય ખાતે અટકાવી રાખ્યો હતો.

પ્રકરણ નવમું.

કિલ્લા માટે ઈંગ્રેજ તથા નવાબ વચ્ચે વિગ્રહ.

આવી ગોઠવણ કરીને મુખ્યથી ઈંગ્રેજ લશ્કર મોકલ્યું તે તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૫૯ને દિવસે બારામાં આવી પહોંચ્યું. એમાં ૮૦૦ યુરોપીઅન, ૧૫૦૦ દેશી પેદલ અને બાદશાહી તોપખાનાની એક ટુકડી એટલું હતું. પેદલ લશ્કરનો વડો કપટાન મેંટલેંડ, અને ફરીઆઘ લશ્કરનો વડો કપટાન વાટસન હતો. સુરતમાં કિલ્લાના કમાન્ડન્ટ સીંદી પાસે મુસલમાન હિંદુ, આરબ અને પઠાણ મળીને ૨૦૦૦ માણસ અને નવાબની પાસે ૪૦૦૦ એ પ્રમાણે નવાબપાસે ૬૦૦૦ લડવૈયા હતા.

ઈંગ્રેજનું લશ્કર ઢાંટીલારીમાં ઉતર્યું. એ ગામ સુરતથી ૬ માઈલપર છે. ઈંગ્રેજ લશ્કર લઈ આવ્યા છે, એ ખખર શહેરમાં પડતાંજ ગભરાત થઈ રહ્યો. નવાબે લડાઈની તૈયારી કરી અને ઈંગ્રેજ કિલ્લાપર આવે તે પહેલાં ફ્રેંચ ગારદનમાં જઈ સીદીના માણસો સામા ઊભા. એ ફ્રેંચ ગારદન અડવા ના મોરચા ખહાર લેનમાં છે. જ્યાં લશ્કર વ્યાં ભેગાં મળ્યાં. તેઓને ૪ કલાક લડાઈ ચાલી. તેમાં ઈંગ્રેજના ૨૦ માણસો માર્યા ગયાં. નવાબનાં માણસો ફેટલાં માર્યા ગયાં ~~તે~~ ચોક્કસ નથી. પછી ઈંગ્રેજ તોપખાનું ગોઠવીને ૪ દહાડા અધી ૩ તોપનો મોરચો નાનપરાના લતા તરફથી ચલાવ્યો. સીદીની ફોજ હટીને ખહારના ઢાંટની અંદર ભરાઈ અને હાલ જે જહન દોરડે છે, તે અગાઉ સીદીની વાડી હતી, તે વાડીમાં જઈ ઉભી. ઈંગ્રેજના વહાણો ઉપરથી, અને પેદલ લશ્કરે એકઠો હુમલો કર્યાથી સીદીઓ ગભરાઈને મુખઈ ભાગળની અંદર આવતા રહ્યા. અંદર આવીને ભાગળ બંધ કરી, તેથી ઈંગ્રેજનું લશ્કર પરાંઓમાં ફરી વળ્યું, અને પરાંઓના ધણી ઈંગ્રેજ થયા.

પણ તળ શહેર અને કિલ્લો હજી છતવાના બાકી હતાં. શહેરપનાહુ ઢાંટના મોરચા બંધ હતા, તેથી અત્યાર લગી શહેરપર લડાઈની અસર નહોતી.

આ કામ માટે કિલ્લાથી ૭૦૦ વાર દુર, અને અંદરના ઢાંટથી ૫૦૦ વાર દુર ઈંગ્રેજ નાનપુરામાં માત્ર ૩ તોપો ગોઠવીને સવારથી તોપો મારવી શરૂ કરી તે બીજે દિવસે ખામદાદ લગી જારી રહી. હવે શહેરના લોકોની ખાશખીનું પુછવું જ શું? શહેર માહેલા લોકો ગભરાઈ ગયાં. નવાબ સાહેબના કમાન્ડેટ સીદી સરદારથી એકપણ તોપ સામી મારી શકઈ નહીં. લોકો ગભરાયા. તેમજ નવાબ તથા સીદી પણ અકળાયા. અને સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. શહેરમાંથી પેગામ ઉપર પેગામ ઈંગ્રેજને મળતા. ફેટલાક કે હેતા કે લોકની મરણ મીઆ અચ્ચન ઉપર છે, અને ફેટલાક કહેતા કહેકે ફરીસખાન ઉપર છે. આખરે એવો કરાર થયો કે મીઆ અચ્ચન નવાબ, અ

ને ફરીશખાને તેના નાયબ બનાવવા. તથા ઈંગ્રેજ કિલ્લાના તથા ફલીટના ઉપરી થાય. મીઆ અચ્ચને આ કોલ કરાર થયા કે, પુરત મુખ્ય ભાગળનો દરવાજો ઉઘડાવ્યો. સીદીના માણસો તાબડતોબ કિલ્લામાંથી નીકળી આવ્યા, અને તા. ૦૪ થી માર્ચ ૧૭૫૯ને દિવસે ઈંગ્રેજ કિલ્લાના ધણી થયા.

આ લડાઈમાં ઈંગ્રેજના માણસો ૧૦૦ને સુમારે માર્યા ગયાં તથા ઘા હેલ થયાં.

ઈંગ્રેજે ફિલ્લો લઈ કરાર કર્યો તે કહી ગયા. આ છાલકરાર ફિલ્લાના પાદશાહે બાહુલ રાખ્યા, અને તા. ૦૪ થી સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૫૯ના એક ફરમાનમાં ઈંગ્રેજની કંપનિને કિલ્લાનું ઉપરીપણું, અને તેના ખર્ચના દર વરસે બે લાખ રૂપીઆ આપવા એવી મતલબનું પાદશાહ તરફથી ફરમાન આવ્યું.

ફિલ્લો ઈંગ્રેજના હાથમાં આવ્યો તે વખતે સુરતની હાલત.

સને ૧૭૫૯માં ઈંગ્રેજે કિલ્લાનો વહીવટ લીધો, તે વખતે સુરત પૂર આબાદીમાં હતું. એ શહેર આગળ તાપીનદી વહાણોથી ભરપૂર રહેતી. યુરોપ અને આફ્રિકાના મોટાં વહાણો ખારે લાંગર કરતાં. નદીતરફથી એનો દેખાવ ખડું રળીઆમણો લાગતો. કિલ્લાપર નવાબનો લાલ રંગનો વાવઠો ઉડતો. શહેરના કોટની અને પરાંના કોટની વચ્ચેની એટલે પરાંની જમીન તમામ નાના મોટા ઘર અને ખાગ ખગીઆથી સઘલી ઘેરાઈ ગયલી હતી.

આ વખતે સુરતમાં ૧૦ લાખ માણસની વસ્તીનો અંકસંઘો નીકળ્યો હતો. નીમખર નામના પરદેશી લખે છે કે ૭ લાખથી ઓછી વસ્તી તો હોયજ નહીં. એ અહરથ કહે છે કે “એ વખત પારસીઓની વસ્તી ઘણી હતી. પારસી લોકો અતુર વેપારી, ઊદ્યોગી હુન્નર કામ કરનારા અને ભલા નોકર

રો હતા. એ વખતે ૨૦ હજાર પારસી કુટુંબો સુરતમાં રહેતા હતાં. "

મરાઠાઓના હાથમાં અમદાવાદ આવ્યા પછી (સને ૧૭૫૭)માં કીરાબી વાણકરો, ક્રીકનદોરો, ઝવેરીઓ, હાથીદાંત, અખતુસ અને સુખકતુ દોતરકામ કરનારા સુરત વસવા આવ્યા. સુરત જીલ્લાના પરગણાં મરાઠાઓને હાથ ગયા થી જમ નવસારી વગેરેના લોકો નાસી આવ્યા હતા, તેમ હવે અમદાવાદમાં થયું. એજ વખતે ખાતા અને પુણાથી પણ લોકો આવ્યા હતા, તેથી વસ્તી વધી ગઈ હતી.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે, સુરતમાં પોરચુગીઝ, ઈંગ્રેજ, વક્ષદા, ઉપરાંત આસિયનો પણ વેપારને માટે આવ્યા હતા. આ લોકો ઉપરાંત જરમની ના, સ્પીદનના તથા દેનમારકના વેપારીઓ પણ સુરત આવ્યા હતા. તેમાંની કેટલીક કંપનિવાળા ખાસ અમલદારો ન મોકળતાં, ખીજ કંપનિના નોકરો ને કામ સોંપતા.

મુખ્ય વેપારી હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી હતા. તે ઉપરાંત, ધરાન, આરમસ્તાન, જ્યોસ્જ્યા, મલાકા, ચીન, એબીસીનીઆ, માહાગારાકર, મોઝામબીક, અને કામારો ટાપુ વેરથી વેપારીઓ આવતા હતા.

સને ૧૭૨૭માં આર્સ્ટેદ કંપનિ ભાંગ્યા પછી સ્પીદનની ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ ઉભી થઈ તે કંપનિના અમલદાર સુરતમાં વેપાર કરવા વહાણ ભરી લઈને આવ્યા અને સને ૧૭૫૯—૬૩ લગી રહ્યો. તે ત્રાંબુ અને લોહું ભરી લાવ્યો હતો, તે તેણે સારો નફાખાઈને વેચ્યું. નવાબે તેની પાસેથી લાખ રૂપીઆ માંગ્યા. એ લાખ રૂપીઆ આપવાની તે વહાણના કપટાને ના પાડ્યા થી નવાબે તેને કેદ કર્યો, અને આખરે ૩ ૨૦૦૦૦ના દંડ લઈને છોડ્યો.

આ વખતે મહમદન તથા પારસીઓનાં ઘણાએક મકાનો મોટાં અને કિમતી હતાં. તે તમામ મુગલાઈ ઢખનાં અને સદીઓ લગી ચાલે એવાં મજબુત હતાં. તે વખતે કેટલાએક ખાગ સુંદર અને રળીઆમણા હતા.

મીઠા માઈસને ખાગ વખાણવા લાયક હતો. ખીજો કુલપાડે ઈંગ્રેજના ફલાલ (રસ્તમ માણિક) નો, ત્રીજો વલંદઓનો હતો. પરંચામાં, એ ખાગ મખ્યાત હતા. મહમુદીખાગ સલામતપુરામાં હતો, તે તેગખખતખાંએ બાંધ્યા હતા. તેની આસપાસ ફરતા મકાનો હતાં, તેમાં નવાખની યેગમે જૂદી જૂદી રહેતી હતી. એમાં એ હોજ હતાં. એક ૧૫૦ ફીટ લાંબુ અને ૭૫ ફીટ પહોળું હતું. એમાં કુવારા ઉડતા હતા. ઝાડ દેરો દેરાના મંગાવી રોપેલાં હતાં. ફૂલના ઝાડ તરેહ તરેહનાં હતાં. તેમાં ગુલલાલા ખીલી રહેતી હતી, તથા તે એવી તદખીરથી રોપેલાં હતાં, કે જોનારની નજર ઠરી રહેતી, અને જોયા ઉમદા હું રકી ગાલીઓ હોય. એવો તે ક્યારનો દેખાવ રહેતો, એ મહમુદી ખાગપર દ લાખ રૂપીઆ ખરચ્યા હતા. એ ખાગ સને ૧૭૭૪ થી પડતી હાલતમાં આવતો જતો હતો.

ખીજી વાડી યેગમપરામાં યેગમવાડી નામે ઐરંગઝેબનો બેને સને ૧૭૦૦માં બનાવી હતી. તે ૧૫ એકર જમીનમાં હતી. એ પણ સને ૧૭૭૦ લ ગી ખીમ્માર હાલતમાં આવી પડી હતી.

નવાખની સવારી.

ઇંદને દિવસ સુની તથા સીહા એ બંધે પંથના મહમદનોમાં પવિત્ર દિવસ ગણાય છે. એવી ઇંદ વરસમાં એ વાર આવે છે. એ ઇંદને દહાડે નવાખ પોતાના કુટુંબ કબીલાના મરદો તથા પોતાના તાખાના અમીર, ઉમરાવો સાથે પોતાના મહેલમાંથી સવારના ફરા વાગે ઇંદગાહ જવા નીકળતા. તેને ઇંદની સવારીને નામે ઓળખવામાં આવે છે. ઇંદનેમાટે દર વખત દરેક જાતના પોષાક નવો સીવડાવવામાં આવતો, તે માટે ઘણી મુદત આગળથી તૈયારી કરવામાં આવતી. કિમતી કર્ચી તથા રેશ્મી વાઘાઓ, અને હીરા માતી તથા સોનાની જણસો પોતાના યેરા કુટુંબીઓને તથા નોકર ચાકરાને

માટે તૈયાર થતા. તે ઉપર ભારે ખર્ચ થતો. તેમાં સોંકડો માણસોને કમાઈ હતી. અને તે હજારોમાં વહેંચાઈ જતી હતી.

નવાખ સાહેબની સવારી નવાખનો મહેલ જે સહરાના મોરચા આગળ એગમપાડીમાં આવેલો છે, ત્યાંથી નીકળતી; તેટલામાટે તમામ ગરીબ ગરબાં તથા અમીર ઉમરાવો, અમલદાર લોકો સરવે ત્યાં ભેગા થતા. એ કામ માટે સવારથી તાકીદ રાખવામાં આવતી ત્યારે છેક ૯ વાગે સઘળા તૈયાર થઈ રહેતા.

સવારીમાં પહેલ વહેલા પાડા, ખલદ, ઘોડા, ઉંટ વગેરે પર તરેહ તરેહના વેશ લઈને બેઠેલા મહમદનો જૂદી જૂદી જતના ઢાંગ સોંગ અને કસરત ના ખેલ કરતા રમુજ ઉપજાવતા આવતા. તેઓની હાર એક પછી એક પૂરી થયા પછી કેટલાએક લોકો નાન અને પુરીઆનીથી ભરેલાં ગાડાઓમાં આવતા. તેઓ ફકીર તથા ગરીબ લોકોને આખે રસ્તે અન્નદાન કરતા ચાલતા. ત્યાર પછી ઘોડા તથા ઉંટ પર બેઠેલા કેટલાક સરજૈયા, કેટલાક ઢોલ તથા નગારાવાળા, વગેરે વગાડનારાની હાર એક પછી એક તરેહ તરેહના રાણુગારેલા ઉંટ તથા ઘોડા પર આવતી. તેમાં કકડે કકડે ઘોડે સવારો તથા પેદલ માણસો રહેતાં. બાદ નાચતા કુદતા, ગાતા ખજવતા સીદીઓના છેકરાઓ સંખ્યાબંધ દેખાતા. ત્યાર પછી તીર કમાન તથા ઢાલ તરવારવાળા ૨૦૦ માણસોની બંને બંને હારખંધ પલટણ ચાલતી. દરેક માણસના હાથમાં એક કમાન અને તીરના એક ભાથો ડાબી ખાંધે જાંધેલો તથા જમના હાથમાં તરવાર અને જમની ખાંધે ઢાલ લટકાવી, સરવે લશ્કરમાં જતા હોય તેમ હોંસ તથા હીમતથી આગળ વધતા. ત્યાર પછી પેદલ લશ્કર બંને બંને એ રીતે હારખંધ આવતું. એ લશ્કરમાં દરેકના હાથમાં એક ખંડુક તથા એક તરવાર રહેતી. તેની પાછળ વળી પાછા સરજૈયા, ઢોલી, નગારાં, તથા વાજાવાળા—એ મુજબ એ સઘળા—જેટલા રાહરમાં હોય એટલા બધા જ એકઠા થતા—એટલે તેની સંખ્યા સોંકડોની રહેતી. એ ગયા પછી કિમ

તી સાજથી સજેલા, શોભાયમાન, રંગબેરંગી જૂદા જૂદા દેશના, નાચતા કુ
 હતા, મસ્તી તોફાન કરતા—એવા તેજ ઘોડાઓ પર બેઠેલા લશ્કરી અમલદારો
 ચલકાટભરેલા પોશાકવાળા અને તેજદાર હથિયારો હાથમાં પકડી ઘોડા પર
 એક પછી એક જતા. લશ્કરી અમલદારોની પછવાડે એક હારમાં એ ઘણા
 કિમતી અને મોટા કદના હાથીઓ નવા સુનેરી, રૂપેરી, અને રેશમી સાજવા
 ળા, ધીમે ધીમે ડાલતા અને વાજીરના સરોદથી, ગોચ મધન થતા ચલ
 તા હોય તેમ, મધન થતા, ખુશ મીઠજમાં ચાલતા હતા. એ દરેક હાથી પર
 ઘણી સુંદર અમ્માડીઓ હતી. પણ તે ખાલી અમ્માડીઓ રહેતી, તે ઉપર
 કોઈ બેસતું નહોતું. એ બે હાથી પછી, તેથી મોટા અને સુંદર હાથી
 આવતા; તે પર ચઢતા અને કિમતી લાલ રંગની મખમલ તથા કસ્બી સાજથી
 સાજુગારેલા તથા હિંદ દેશના નામાંકીતમાં નામાંકીત કીસમી લોદોથી બના
 વેલા કિમતી હોદા પર બેઠેલા નામદાર નવાજ સાહેબ આવતા. ન
 વાખ સાહેબને જોઈ લોકો મધન મધન થતા અને સર્વ કોઈ નાના મોટા બ
 ધા એકદમ ઉઠી ઉભા થઈ નામદારને નમતા તથા માન આપતા. આખે
 રસ્તે એ સવારી જાવાને જે લાખો માણસો ભેગાં થતાં તે સરવેનો ઘોંઘાટ
 અને ખુશ ખુશાલીના પોકારો આખે રસ્તે થઈ રહેતા.

નવાખ સાહેબની આસપાસ મોટા અને ભરોસેદાર લશ્કરી અમલદાર
 રો નાગી તરવારથી ચેતરફ પૂર દમામથી તપાસ રાખતા ધીમે ધીમે ઘોડા
 ચલાવતા હતા. નવાખના હાથીની પુકે લગોલગ પાછા, પેલા આગળ જવા બે
 હાથી ચાલતા તેવા, એકજ ધગછગ તથા સાજુગારવાળા બે હાથીઓ ખા
 લી ચાલતા. એ ખાલી હાથી પર માવત સિવાય કોઈ બેસતા નહોતા. નવાખ
 સાહેબના ખાલી હાથીઓની પછવાડે નવાખના મોટા અમીર ઉમરાવો, અ
 મલદારો, બક્ષી, કાઝી, મુફ્તી વગેરે નામાંકિત અમલદારો દરેક એકેકી પા
 લખીમાં આવતા. એ પાલખીઓમાં સોનેરી રૂપેરી, હાથીદાંત અને કચ્છા
 ની પીઠના કિમતી નકસીદાર સાજુગારો કોતરેલા હતા. દરેક પાલખીમાં બે

દેલા અમલદારે તેવાજ શોભાયમાન અને લપકાદાર પોશાકમાં દમામધી બી રાજેલા હોવાથી તે પાલખીઓ શોભી રહેતી હતી. એટલુંજ નહીં પણ દરેક પાલખી ઉચ્ચનાર હમાલ તથા હાથીપરનો માવત મોટા તોર અને દમામમાં જણાતા હતા. પાલખીઓની પુકે પાછા ૨૦૦ તીરંદાજ અમલદારો હાથમાં ચાલતા હતા, તેની પાછળ પાછું પેદલ અને ઘોડેસવાર લશ્કર હાથમાં આવતું હતું.

એ સવારીમાં કોઠવાર ૬૦૦૦ લશ્કરી તથા પોલીસના તથા મુલકી સીપાહી, તે કોઠવાર ૩૦૦૦ માણસો કકડે કકડે ચાલતાં હતાં. દોઢ દોઢવાર સવારીમાં નવાજ સાહેબનું કિલ્લામાંહેલું તોપખાનું પણ સાથે રાખવામાં આવતું હતું; અને જ્યારે તોપખાનું નીકળવાની ખબર પ્રજાને પડતી હતી, ત્યારે બધાં બાલાં તથા ઘરડાં ખોખાઓને પણ તે સવારી જોવાનું મન થતું હતું, અને તેઓ સઘળા, આવી ભારે ઘડા ટ્રકી છતાં, ભારે ઉલટથી તમાસો જોવાને કલાકના કલાક ખોટી થતા.

ઈદગાહમાં ક્રિયા પુરી થયા પછી એ સવારી પાછી નવાજ સાહેબને મહેલ જવાને પાછી ફરતી. ત્યારે પણ આખી સવારી પાછી મહેલ લગી જતી. આખે રસ્તે નવાજ સાહેબ ખુશાલીમાં સોના રૂપાના ફૂલ તથા પાવલી બેઆની ટૂકે ટૂકે રસ્તાની બંધે જાણુએ ખિરાત તરીકે નાખ્યા આવ્યા જતા હતા. નવાજને મહેલે ગયા પછી ધારા પ્રમાણે મુલાકાતો કરી રજા લઈ અમલદારો તથા આખી કોમના ભેગા મલેલા મહમદન લોદો પોતપોતાને મકાને જતા હતા.

ઈદની મુબારકબાદી આપવાને શહેરના ખીજા કોમના નામાંકિત લોદો પણ જતા. તેઓ નવાજ સાહેબની આગળ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે એક બે ચાર કે પાંચ મહોર નજરો આપી કરતા. તે આગલા નવાજો સઘળા લેતા હતા. પાછળથી જેમજેમ અમલ ઘટતો ગયો, તેમ તેઓ દાનાઈ વાપરી તે મહોર કે રૂપીઆને ફક્ત હાથ લગાડતા, અને તે પાછી વાળતા હતા.

કિલ્લો ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો તે વખતે તે સુરતની હાલત (ચાલુ).

રાહર માંહેલાં ખજાનો ભાત ભાતનાં કિમતી માલથી ભરપૂર રહેતાં. મોંઘાઓ ખીચીખીચ ખાંધેલા હતા, અને રસ્તાઓ પર ઉમદા. કારીગરીથી ખનાવેલી શોભાયમાન ગાડીઓ તથા સુંદર પાલખીઓ મજાદારો અહીં તહીં દોડાદોડ કરતી હતી. વસ્તી બહોલી અને ઘર નાનાં હોવાને લીધે ઘર અડોઅડ આવેલાં હતાં. તેથી મુસાફરો લખે છે કે મોલાઓ સાંકડા અને ગલીય હતા. એ ક્રેટિલ દિ પેરો નમના ફ્રેચ મુસાફર લખે છે કે તે તા. ૨૦ મી જુન સ. ૧૭૬૦ ને દિવસે રાત્રે ફરવા નીકળ્યો હતો, ત્યારે તે સ્ત્રી ભુલી ગયા હતા, અને એક ઠેકાણે કાદવમાં ઘુટણપૂર ડટાઈ ગયા હતા.

પારસીઓ ખધાજ અમલમાં—સોળાંકી વંશી હિંદુ રાજાઓના, તે મજા અમદાવાદના મુસલમાન પાદશાહોના અને પાછળથી મુગલાઈ રાજા માં—સઘળી દોમ સાથે નિષ્કપટ અને પરગજુ દીલથી આદ્યા આવે છે. એ વું તવારીખમાં નોંધાયેલા છેક કદીમ જમાનાના પારસી અમીરો વિશે આ પુસ્તકમાં રાજઆતમાં આવી ગયું. તેઓને તેવાં રાજામાં પણ કદી કાઈ સાથે વાંધો પડ્યો નથી. આરંગજેખના રાજામાં પણ ઊંચ ખવારાના મહમદન લોકો પારસીઓ સાથે પોતાનીજ કામના હોય તેમ ભારે મહોબત અને દોસ્તીથી વરત્યા છે. ફક્ત થોડાં વરસ જ્યારે રાહરમાં છેક ગેરકારભાર આદ્યા, ત્યારે પાદશાહ કે નવાખ નહીં જાણે એવી રીતે, ઉતરતા લોકોએ દાર ચલાવ્યો, પણ તેના પણ એલાજ તે વખત પછીના પાદશાહના લખવાથી નવાખે તરત કર્યો. એ બાબત નીચે જોવામાં આવશે.

સ. ૧૭૧૦-૧૧ માં પારસી લોકોના લગન સાંઘી વગેરે પર સુરતના કાઠી તરફથી થોડાં વરસ થયાં લવાજમ લેવામાં આવ્યો, અને પારસીઓને

મહેનત પડતી. નવાખ તેના અટકાવ કરી રાક્યા નહીં તેથી તે ખાખિદ દિલ્હીના પા
કશાહ ફરોખશીરને જાહેર કરાયાથી તે પાદશાહે નીચેનું ફરમાન મોકલ્યું.
“ મોઢી હીરજી કુંવરજી, પારસી કોમના દાવર.

મુસ્લ્મી, તાલુકદાર અને ખીજા મુસલમાનોને ફરમાવવામાં આવે છે કે,
ધર્મની અદાવતથી પારસીઓ પાસે તેઓના ધર્મ વીરધ કામો કરાવે છે.
તેઓને પકડી જઈ કિલ્લાની અને કોઠની આસપાસની ખાહી તથા મુકદ્દાની કે
ખરને માટે ખાડા ખોદાવે છે, એ કામ તેઓના ધર્મ મુજબ અપવીત્ર છે ;
કાઠી લોકો પોતાના વજને જારે પારસીઓ પાસેથી લગન તથા નાતરાંની ફી
લેછે. તમારા વકીલે આવી, એ હકીકત જાહેરકરીને એવી અરજ કરી છે કે, સ
દરહુ કામો બંધ પાડવાને એક પાદશાહી ફરમાન નીકલવું જોઈએ; તે પરથી ફ
રમાવવામાં આવે છે કે, કોઈએ પણ પારસીઓની ધર્મની લાગણી દુખે એ
વાં કામ હવેથી કરવાં નહીં. સુરત રાહેરના કે અમદાવાદની સુબાગીરીને તાબેના
કોઈ પણ કાઠીએ લગન તથા નાતરાં પર વેરો લેવો નહીં, તથા તેઓએ પાર
સીકામ તથા તેના દાવરના સંબંધનાં ધર્મને લગતાં, સંસારી કે રેવાજ કામ
માં વચ્ચે આવવું નહીં. કોઈ સખસે કોઈ પણ રીતે પારસીઓને સતાવવા નહીં.
તા. ૦ ૨૯ મી જુલાઈ ૧૧૨૭ હીજરી.”

મોખેદ લોકો પોતાની પેદારામાટે માહો માંહે લઢતા. અને તેથી પાર
સીઓને પણ હેરાન થવું પડતું. તેથી સને ૧૭૪૨ માં નવાખ સફ્દરખાને
દરેક પંથકના મોખેદોને કામ કરવાની હદ બાંધી આપી; તથા એક નવો
પરવાનો આપી, તે બાબત નીકળેલા સઘળા જીના પરવાના રદ કર્યા.

આ વખતના પારસીઓની હાલત કેવી હતી, તે સુરતમાં તે અરસામાં
અથવા થોડાં વરસ પછી આવેલા નામીયા યુરોપીઅન પ્રસાદશોની નોંધથી
જાણાય છે. સ્ટેવેરિન્સ નામના દય અમલદાર લખે છે કે:—

“ તેઓની સંખ્યા વધતી જાય છે; તેઓ પરાં ને પરાં બાંધીને એકઠા વ
સે છે, તથા ધંધાને સર ફેટલાએક હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગ પર જાય છે. સુ

સ્તમાં ઘણાંએ માતખર પારસી વેપારીઓ છે. તેઓ હિંદુ લોક કરતાં ગોરા છે. તેઓની વ્યાગડીના રંગ સ્પેનિયર્ડ લોકોને મલતો છે. ઘણું કરીને તેઓની આંખો મોટી, નાક વાંકાં, અને ખાંધો સીધો છે. તેઓ એકથી વધારે ખાયડી એકી વખતે કરતા નથી, તેથી એ કામ સ્વચ્છ તથા ખીલ પ્રજ્વળના લોહી સાથે ભેલસેલ વગરની છે. હરામ ઇલતના હવસવાળા ઘણા પુરોથી 'મિ' સાંભળ્યું છે કે, ગમે એટલી મેહેનત તથા પૈશાના ખર્ચ કરી લલચાવ્યા છતાં, તેઓ કોઈખી પારસી આસ્તને કુસલાવી શક્યા નથી. તેમની કામમાં એવો પ્રખત જાદોજસ્ત છે કે, જો કોઈ એવાં કામમાં પેઠાચ જો તે માર્યાં જ્યાં વનારહે નહીં. તેઓ મોક્ષાઓમાં ફરફર કરે છે, અને એકથી થઇને કુવેથી પાણી લાવે છે. સ્ત્રીઓ એકલી કેકે જતી જણાતી નથી. મચ્ચેરજ સેક, ઘણાહ મંજીરાહ વગેરે તેમના વડા છે. તે ટંટા ચુકવે છે. તોપણ ખુન તથા ખીજ ગુનાહની તપાસ નવાજ કરે છે, કેમકે તે પારસીઓની મોટી મીખ્યા તથા જહાદુરીથી કરીને હિંદુ તથા મુસલમાન કરતાં તેમને વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવવા દેહે."

નામીઓ ત્રસાફર સર જેમ્સ નીચે મુજબ કહે છે:—

“પારસીઓના હાથમાં મોટી મોટી જગીરો તથા ખગીયાઓ છે. એ કામ અજ્ઞાએખરીતે વધી ગઇ છે. એક ચાળાક, જળવાન, સ્થાણી, અને ખાતી કામ તરીકે તેઓ કંપનિ સરકારની પ્રજ્વળો એક ઉમદા ભાગ છે, જ્યાં તેઓને પનાહ મળે છે, એટલુંજ નહીં પણ માન તથા ઉત્તેજન મળે છે. તેઓ કદી સરકારના કે પોલીસના કામની વચ્ચે આવતા નથી. પણ એકમારગી પણ દોલત તથા નફા મેળવે છે.”

‘કળવણી તથા કળા કૌશલ્ય.

જે કળવણીથી માણસ જ્ઞાતનું આ તથા પૈલી દુનીઆમાં સુખ વધે તે કળવણી તથા આ જમાનામાં થોડુંક ભાગું દુકું લખતાં વાંચતાં શીખ

વામાં આવે છે, તે કુળવાણી, એ બેમાં મોટો ફેર છે. પાછળ જાતની કુળવાણી, તે વખતે ખીલકુલ નહોતી. તે વખતે મહમદન લોકોની કુળવાણી માટે, તે પણ મહમદન ધરમની કુળવાણી માટે, સાધનો હતાં. તે સિવાય નિશાળો કે પાઠશાળાઓ નહોતી. મુસલમાન લોકો સરકારી ભાષા-ને ફારસી તે-ભાષામાં કુળવાયલા હતા. હિંદુ તથા પારસી કામમાં કુળવાણી નહોતી. તેઓમાં ઘણાજ થોડા થોડુંક જાણતા, તે “છીપા નામું” હતું. ફારસી ભાષા વાંચતાં તથા બોલતાં સૌખ્યું એજ તે વખતની નેમ હતી. તેથી જ્યો સહેજ ફારસી જાણે તેઓ કાબેલ ગણાતે હતા. નવાખના દીવાન પણ એવામાંથી બનતા હતા અને તેઓને ફારસી ભાષાનું કોટલું જ્ઞાન રહેતું, તે આગળ જતાં મુંબઈના ગવર્નરે પોતાની ખાનગી નોંધમાં દીવાનના ફારસી જ્ઞાન વિશે નોંધ કરી છે. તે ઉપરથી વાંચનારાને આપોઆપ સમજ પડશે. ઈંગ્લેન્ડ કંપનીના સમયમાં આખ્યાંથી કોઈ કોઈ પારસીઓ ઈંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા હતા, તે મોટી કુળવાણી ગણાતી હતી.

હવે, લખતા વાંચવાની કુળવાણીની એ અવસ્થા હતી, ત્યારે બીજી કુળવાણી જેને ખરી કુળવાણી ગણવામાં આવે તે ઘણી ચઢતી હતી. નીતિ કુળવાણી, સંસારી કુળવાણી, અને કીસખ કારીગીરીની કુળવાણીથી કાઢજ બેનરીખ હતા. દરેક માણસ હુબર અને કીસખમાં પછી તે હલકો હોય કે ભારે હોય, તે માં પ્રવિણ હતો. દરેક જણ ધંધા રોજગારની ખચપણથી તાલીમ લેતો હતો, અને ફક્ત થોડાક કામિય તથા નાગર લોકો નવાખની નોકરી કરતા હતા તે સિવાય બધી કામના લોકો નોકરીની દરકાર કરતા નહોતા. પારસીઓ સરકાર દરબારમાં, દિલ્હીના પાદશાહ આગળ વગ ધરાવતા હતા, તે પોતાની કુળવાણી, સખાવત, ચંચળાઈ તથા ચાલતા આવેલા વહીવટ અને કાબુને લીધે હતું.

દરેક માણસ ખાપઘડે ચાલતો આવેલો હુન્નર તથા ધંધો ખચપણથી શીખતો, તેથી મોટપણે જાતમાં પ્રવિણ રહેતો. વાણિયાના દીકરો વેપાર તથા હુકાનદારી કરતા. ખેડૂત ખેતી અને મજૂર મજૂરી કરતા. કીસખાનો દીકરો કીસ

ખ કરતો. આ પ્રમાણે ઘેરે ઘેર હુન્નરશાળા હતી.

તે વખતનાં નાગાંકિત કુટુંબો.

હિંદુઓ પૈસે ટકે સુખી હતા. તેઓમાં કેટલાક મોટા દલાલ, મોટા વેપારી તથા મોટા સરકાર હતા અને કાયમ કોમના વિદ્વાન લોકો. દીવાનગીરીમાં ઘણા પલ થયા હતા. નવાજ તેગખ્તખાનના વખતમાં નાગરખાંડમાણ મયારામ દયારામ દીવાન હતા. તે સને ૧૭૪૩ માં મરાણ પાચ્યા વ્યારે નવાખ તેગખખ્તખાને પોતાના લહેણા ખાખત તેના ઘર પર જપ્તી થકી તથા ઘર માંદેલી સઘળી મીલકત લઈ લીધી. તે વખતે મયારામની વિધવા પોતાના કિરપારામ નામના ૮ વરસની ઉમરના દીકરાને લઈ આરપાડ નાસી ગઈ. કિરપારામ આ સરે ૧૪ વરસનો થયો વ્યારે નવાખની નોકરીમાં રહ્યો, અને રહેતે રહેતે દીવાન થયો. તે સને ૧૭૩૫ માં જનમ્યો હતો, અને ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિએ નવાજ પાસેથી સને ૧૮૦૦ માં સુરત લીધું, વ્યારે કંપનિની સેવા ખજાણા માટે તેને વંશમંપરા રૂ ૩૦૦ તું વરસાસાણ કંપનિ સરકારે કરી આપ્યું. એ વિશે નવાજ તથા ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયેલા કોલકરાર આગળ આવશે, તેમાં વધારે જોવામાં આવશે.

હિંદુઓમાં એ વખતે સૌથી જુની પેઢી પરીાં વરજદાર વિઠલદારાની, નગરસેઠ લખમીદારાની, પરીાં આત્મારામ ભુખાણદારાની, ભણશાળીવાળાની લાલા ચુનીલાલની અને દુલાચંદજીની હતી. ખીજા નાના નાના વેપારીઓ હતા, અને તેઓ આ વખત પછી વધ્યા હતા.

મહમદન લોકોમાં નવાખ પછી ખક્ષી, કાઝી, સીદી, સૈયદ ઇદરસ વગેરે મોટા જાગીરદાર અને ઓધેદાર હતા.

મહમદન વેપારીઓમાં પાણુ કેટલાએક લક્ષાધિપતિ હતા. તેઓમાં આ

૨૫, મુગલ અને મુસલમાનો હતા. કેટલાએક મોટા વેપારી આર્થમીનીયન હતા. મુલાં અબદુલ જાફર, મુલાં અબદુલ ગની, ઉમેદ તુલ પુઝાર, અહમદ ચલેખી, સાલે ચલેખી અને તાહર ચલેખી એઓ મોટા સોદાગર હતા.

મહમદન લોકોની હાલત વધારે સારી હતી. તેઓ ભારે ખર્ચ રાખતા, અને ઘણા ભપકામાં રહેતા હતા.

પારસીઓમાં પણ લક્ષ્યાધિપતિ હતા. તેઓ પૈસે ટકે સુખી હતા. તેઓમાં મોઢીનું કુટુંબ, રસ્તમ માણિક સેઠનું કુટુંબ, સેઠ હીરજી વાઘનું કુટુંબ; શેઠ ઘંજીશાહ, શેઠ શાહ, શેઠ મચ્છરજી, શેઠ નેશાએતખાન વગેરેનાં કેટલાં એક તવંગર અને વગવાળાં કુટુંબો હતાં.

લોકોનો પોશાક.

આ વખતે લોકોનો પોશાક પણ સાદો હતો. તેઓ સઘળા હાથે વણેલાં તલબદ્ધ જાડાં લગડાં પહેરતા હતા.

હિંદુઓ હલકી પાઘડી અને દોતી તથા ખાડીના અંગરખા અને ઘોંટીયાં પહેરતા હતા. સ્ત્રીઓ ઘરેણાં ધોલતી તે પોશ્વળ અને લાખધી ભરેલાં હતાં. મોટો ભાગ રૂપાનાં હતાં, અને તવંગર લોકો સોનાનાં ઘરેણાં ધોલતા હતા.

પારસી લોકોમાં મોટો ભાગ છીટની સુતરાઉ, હાથે ખાંધેલી પાઘડી પહેરતા હતા. તેમાં કેટલાક લાલ કસુંબા પાઘડી પહેરતા હતા. અંગરખાને ઠેકાણે દોતીના જામા પહેડી પીંછોડી આંધ્યા વના બહાર નીકળતા નહીં. જોડા વગર ચાંચના, ભારી પહેરતા અને તેને વાઘરી આંધતા હતા. કેટલાક વરસનો મોટો ભાગ લાકડાના જોડા જેને પાવડી અથવા ખરાઉ કહે છે તે વડે કામ લેતા હતા. તેઓ, કોઈ મુસલમાનોની પેઠે ખોપડીપર ચોટલી રાખતા અને કોઈ હિંદુની પેઠે પછવાડે જીણી ચોટલી રાખતા હતા. મરદોમાં પણ કેટલાએક નાક કાન વીંધાવી બાલી પહેરતા હતા. રાતે કેટલાક પોટીયાં પહેડીને સુતા હતા.

પારસણો સુતરાઉ આડી, સુતરાઉ ઇન્નર અને કેટલીકતો ઘાઘડા તથા ચણીઆ પહેરતી હતી. સદરા તથા માયાબાનાં પણ જડાં દોતીનાં હતાં. તેઓ કાંચળી પહેરતી હતી, કપાળે ચાંદલો ચાઢતી અથવા તીલુ કરતી, અને ઘણી ખરીઓ ખહાર નીકળતી વખતે આંખ આંજીને નીકળતી હતી. હાથે પહોળા પટાના કાળાં લાકડાં, ધાતુ કે કાળા કાચના ચુડા પહેરતી હતી.

માત્ર કાંઈ કાંઈ મોઢે ઘેર રશ્મી પોરાક ધીમે ધીમે દાખલ થતો હતો.

પારસણોનાં ઘરેણાં પણ હિંદુ તથા મહમ્મદન લોકોનાં જેવાં હતાં. તેઓ માં મોઢે ભાગ રૂપાની જાણસો પહેરતી હતી. તાલેવાન લોકોને ઘેર સોનાની જાણસો દાખલ થઈ હતી. તે જાણસો હાથે, પગે, ડોકે, બાજુએ, કમરે, નાકે અને આંગળીએ પણ પહેરવામાં આવતી. ચલાણી રૂપાના સીકાઓને નાકાં પડાવી તે પણ જાણસ દાખલ પહેરવામાં આવતા હતા. છોકરીઓની માથે ક છોકરાઓને પણ હાથે પગે તથા નાકે કાને જાણસો પહેરવામાં આવતી હતી.

લોકોના ખોરાક.

સોંઘવારી ઘણી હતી. તેથી દરેક ચીજ તાજ તથા ચોખ્ખી મળતી હતી. તે પણ તે વખતે પૈસો ઘણો મોઘો હતો, અથવા ઘણો વહાલો હતો. તેથી નાણું ભેગું થતું હતું. આવક ખોળી અને ખર્ચ ઘણો કમી હતો.

હિંદુ લોકો ઘરમાં તેમજ લગન મરાણના વરામાં શું ખાતા? તેઓ ઘણું કરીને જડા ચોખ્ખાના ભાત, દાળ, કઢી તથા શાક ખાતા. ઉતરતા લોકો વાલ તથા શેટલા ખાતા. જે સખસ ગોળ તથા ઘઉંના લોટની ગોળપાપડી ખવાડતો તે તવંગર ગણાતો. ઘી, માખણ, દુધ સરવું છતાં તે ઘણું આછું વાપરવામાં આવતું. વરામાં ખાંડ જવલેજ વાપરવામાં આવતી.

પારસી લોકોના ખોરાક પણ સાદો હતો. તેઓ ઘરમાં ઘણું સાદું ખાણું ખાતા, તેમજ લગન તથા મરાણના વરામાં પણ તેવું જ હતું. જડા ચો

ખા. અને મગની કે વાળની ઘાળ. એ ઘાળને મોઢી ગાળી દાઢીના ઘાળને
 હેઠાણે કહોણું કે વેગાણની બુરીઆનીથી કામ લેતા. માંસને ખાશક તે વ
 ખતે વરામાં વપરાતો નહોતો. દારૂ તથા તાહી કદી વરામાં પાવામાં આવતું
 નહોતું. બઢના લોકો જરા વધારે સોફીઆણી ખાતા; પણ તેપણુ ઘણું રીતસ
 ર અને સાદું ખાણું હતું.

પ્રકરણ દશમું.

નવાખી તથા ઇંગ્લેન્ડ-ભેગું રાજ.

આ વખત પછી નવાખોને ગાદી પર બેસાડવાના અખત્યાર ઈંગ્લેન્ડ કંપ
 નિના હાથમાં આવ્યો.

સને ૧૭૫૯થી સને ૧૮૦૦ લગીનાં ૪૦ વરસમાં સુરતમાં ૪ નવાખ થ
 યા તે નીચે મુજબ:—

સને ૧૭૫૯ થી ૧૮૦૦ લગીના નવાખો.

નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સને.

મીઆ અચ્યન.

૧૭૫૯.

આફીમુદીનખાન.

૧૭૬૩.

નીઝામુદીનખાન.

૧૭૮૦.

નાસરુદીનખાન.

૧૭૮૯.

મીઆ અરુચન તા. ૦ ર૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૬૩ને દીવશે મરણ પામ્યો, વ્યારે તેનો છોકરો કુટુંબુદીન, દિલ્હીથી નીમત્કની રાહ જોવાને બદલે, મુંબઈ સરકારની પરવાનગીથી આફ્રીજીની નામે નવાબ થયો. આ દિવસથી પાછો રાહ સાથેના સાંગધ દુટયો. આફ્રીજીની સને ૧૭૯૦માં મરણ પામ્યો વ્યારે તેનો વડો દીકરો નીજામુદીન નવાબ થયો. એ નવાબનું મરણ તા. ૦ ૮મી જાનવારી સને ૧૭૯૯ને દિવસ થયું. એને પેટે બાલક છોકરો હતો, તે તરત એક મહીને મરણ પામ્યો, તેથી ખરનારુના ભાઈ નાસરુદીન સાથે ઈંગ્લેન્ડને ફોલકરાર થયા. અને સુરત શહેર તથા પરગણાં ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યાં. તે સઘળું આગળ વાંચવામાં આવશે.

સને ૧૭૫૯થી અડધું ઈંગ્લેન્ડ અને અડધું નવાબી રાજ રાજ થયું. તે સને ૧૮૦૦માં બંધ પડ્યું. સને ૧૮૦૦થી એકલું ઈંગ્લેન્ડ રાજ થયું.

સને ૧૭૭૧માં ઈંગ્લેન્ડે ભરૂચપર ચઢાઈ કરી પણ ગોઠવણ ખામી ભરેલી હોવાથી કાંઈ વળ્યું નહીં.

કારગામની ભાગળ બહાર સને ૧૭૭૫ માં આફ્રીજીની નવાબે અલ્લાખાગ નામનો ખાગ બનાવ્યો હતો. આ ખાગ શોભાયમાન અને કિંમતી હતો. તે વધારવાને આબુખાબુના મકાનો ઉખેડાવી નખાવ્યાં. તેથી લોકોએ તે અલ્લાખાગનું નામ “ જુલમીખાગ ” પાડ્યું. એમાં પણ ચીન, ઇરાન અને યુરોપ વેરથી ફૂલના ઝાડો મંગાવી રોપેલાં હતાં. એક ઝાડપર બે બે જાતનાં ફળો ઉગતાં હતાં, અને કેટલાંક એવાં હતાં, કે એક ડાંખળીપર એક ફળ તે બીજીપર જુદી જાતનું ફૂલ ઉગતું.

સને ૧૭૭૫માં રઘુનાઠરાવ અથવા રાધોખાની સાથે ઈંગ્લેન્ડ ખંખાત તરફ ફોજ મોકલી, પણ રાધોખા પાછો આવ્યો, અને કેટલીક મુદત લગી સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડના આશ્રયમાં રહ્યો. એ, પુણાના પેશ્વાનો કોકો હતો. તે સામાન્ય આવ્યો તે હકીકત નીચે આવશે.

૧૭૭૪માં રઘુનાઠરાવે પોતાના ભત્રીજા નારાયણરાવ પેશ્વાને મારી ના

પ્રચો, અને પોતે પેશ્વાઈ લેવા માંગતો હતો, પણ નાના ફકતવીશ, સપ્તારામ બાપુ વિગેરે સામા થયા, તેથી તેને નાહસીને ઉપર કહેવા મુજબ સુરત આવવું પડ્યું. તેને પુનાની ગાદી અપાવવાની મહેનત કરી, પણ પેશ્વાએ ઈંગ્લેન્ડને સજા સપ્તારામી સઘોબાનું કાંઈ વળ્યું નહીં.

સને ૧૭૮૦માં સુરતની આસપાસના પેશ્વાનાં મુલક મીઠ બોદામેલી ધા, અને તેજ વરસમાં તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ અમદાવાદ ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યું, તેને લગતા કરારની રૂએ ફતેહસીંગ ગાયકવાડે તાપીની દક્ષિણના પ્રલકા ઉપરનો પોતનો પોલીસો ઈંગ્લેન્ડને આપ્યો. એવામાં અફવા ચાલી કે સઘોબાને પકડવા સીંધીઆ આવે છે. તેથી શહેરમાં મોટી ધાસ્તી દાખલ થઈ. જોવાલિયરના રાજ સીંધીઆએ સુરતથી દક્ષિણનો બધો પ્રલકા ટી તારાજ કર્યો અને શહેરના દોઢ લગી આવી પહોંચ્યો. આવી રીતે મરાઠાઓ જ્યાં રવાર સુરતના લોકપર ધાસો કરતા, તેમને સ્વાદ દેખાડવાને ઈંગ્લેન્ડના રાવ કર્યો. તેમણે લેફ્ટેનન્ટ વેસ્ટની સરદારી નીચે એક ફોજ મોકલી, તેણે તે લંઠારાના સરદાર ગણેસપંડને મરણોત્તર ઘાલેલ કર્યો. લંઠારાને નસાડ્યા, અને તેનું તોપબાનું પકડ્યું. દક્ષિણ ભણી વધીને પારનેરા, બગવાડા અને ધનદેગરના કુંગરી કિલ્લાને તારાજ કીધા. પણ સુરતની દખાણનો મુળક ઈંગ્લેન્ડ પાસે લાંબી મુદત રહ્યો નહીં. કેમકે સને ૧૭૮૨માં સાલબાઈના કરારની રૂએ તે સઘણું પાછું આપવું પડ્યું.

તેથી સને ૧૭૮૨થી સને ૧૮૦૦ લગી સુરતની દક્ષિણના પ્રલકા પેશ્વા તથા ગાયકવાડના તાબામાં રહ્યા.

સને ૧૭૮૨માં એક એવું સખત તોફાન થયું કે, શહેરમાં અડધો અડધ મકાનો ઢુટી પડ્યાં, તેથી મોટી ખરાબી થઈ. એને 'દટંદર' કહેતા. સને ૧૭૯૦માં પાછો દુકાળ પડ્યો, તેથી લોકોનાં દુખનો પારરહ્યો નહીં. હવે નવાબે, ઈંગ્લેન્ડ દક્ષિણ કરશે એવું ધારી, ફોજ કાઢી નાખી, અને શહેર સાચવવાના માણસોજ રહેવા દીધાં.

સને ૧૯૬૨માં મુસલમાન અને હિંદુઓ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી ભારે લડાઈ થઈ, એ લડાઈ ઘણા દહાડા લગી જારી રહી, તોપણ તેટલી મારામારી નવાખથી ઊંચાડી શકાઈ નહીં.

ઈંગ્લેન્ડ ખજવાન થયા અગાઉ, વલંદા વેપારમાં અને દરીઆઈ ખજમાં પેહેલે નંગરે હતા, પણ સને ૧૭૬૨માં નવાખે વલંદાની કોઠી જપંત કરી અને ૩ ૬૦૦૦૦ના દંડ કર્યો, તેથી તેમણે તોપ મોકલાવી દીધી, અને શહેરની અંદર કિલ્લાની નજદીક નાની વલંદાવાડ હાલ કહેવાય છે, તેમાંથી નીકળી જઈને શહેર ગહાર નાહાનપુરામાં હાલ આલખાતી વલંદાવાડમાં જઈ રહ્યા. એ વલંદાવાડ તે વખત જહાંગીર આવાસને નામે આજખાતી. ત્યાં પુર દમામથી રહ્યા અને ત્યાં પોતાનો વાવટો ચઢાવ્યો. સૌથી સરસ હવાવાળી જગ્યા એ હતી. પણ ત્યાં તેઓ ઝાઝાં વરસ રહ્યા નહીં. તેઓએ સને ૧૭૮૮માં તોપખાનું અને લસ્કર કઢી નાખ્યું. મોઠા મોઠા હાથી અને ઘોડા, સોનેરી રૂપેરી સાજની પાલખી, અને ચારટો સઘળું વેચી નાખ્યું, અને સોના રૂપાનો સરસામાન સ્થમારે ૩ ૩૦૦૦૦નો હતો તે લઈને તેઓ જવામાં ગયેલીયા શહેર છે ત્યાં જવા ઉપડી ગયા.

સીદી સરદાર.

ઈંગ્લેન્ડ સરકારે કિલ્લો જીત્યો કે તરત સીદી સરદાર પોતાના માણસો સહીત કિલ્લામાંથી નીકળી ગયો, એવું ઉપર આવી ગયું. હવે એ સીદીએ, ઢાણ હતા, તથા તેના સરદારનું શું થયું, તે ક્યાં છે, તે જાણવાની કદાચ કાઈની ધ્રુષણ થશે.

એ સીદીએ પ્રથમ આફ્રિકાથી આવેલા, તેઓ અખિસિનિયાના હોય, સોમાલીકાંઠાના હોય કે કાઈ બીજા કોણના હોય, તે કશું આશંકા નથી. માણ જટલા આફ્રિકાના વતની તે સઘળાને હવેસી અથવા સીદી એ નામે આજ

ખવાંમાં આવે છે. એ ચોક્કસ છે.

તેઓનો એક સરદાર જે આલમગીર ચાને ઓરંગઝેબ પાદશાહની ના કરીમાં સુરતના કિલ્લેદાર તરીકે સને ૧૬૬૦માં રહ્યો હતો, તે સરદારના પં રાનો એ સરદાર હતો. ઈંગ્લેન્ડે કિલ્લો લીધા પછી તેઓ સદળા જાણરા તરફ ફીકળી ચાલ્યા. એ જાણરાના સરદાર વિશે સરકારી દફતરમાં નીચે મુજબ નોંધ જોવામાં આવે છે.

સચીનના નવાબ.

સચીનના નવાબ આફ્રિકાના વતનીની આલાદના છે. નવાબના પુત્ર રા જો હિંદુસ્તાનમાં ક્યા વરસમાં આવ્યા તે શકલ રેલું છે. પંદરમી સદીમાં કાકણમાં આવેલા ઘાંડા-રાજપૂર તથા જાણરાના સીદી એ નામથી તેઓ આલખતા અને તેઓ ખીજપુરના રાજાના (૧૪૮૯-૧૬૮૬) અને પછવાડે થી મુગલ સેનશાહના દરિયાઈ નાખુદા ઘખલ જાણાયલા છે. ખીજપુરના રાજામાં તેઓના વહાણનો કાફલો વેપારની પાશાગાની રાખતો તથા મકકે હ જ કરવા જનારા હાજીઓની સાથે રહેતો. પાછળથી સને ૧૬૬૦ માં સુ રતની આમદાનીમાંથી વરસે ૩ લાખ રૂપીઆ લેવાની સરતે તેઓ ઓરંગ ઝેબના દરિયાઈ નાખુદા થયા.

અઢારમી સદીમાં મુગલાઈ રાજની પડની દિશા થયાથી જાણરાના સી દીઓ સવળી પ્રજાનાં વહાણો લાંટવા લાગ્યા. ઈંગ્લેન્ડ સાથે મિત્રાચારી રા ખીને તેઓ તેમના વહાણો લાંટતા નહીં. અઢારમી સદીની સરઆતનાં વ રસોમાં તેઓને મરઠા સાથે વારંવાર લડાઈ થતી, પણ અગરજો પેશ્વાએ તે મના હાથમાંથી ચલક લઈ લીધો તોપણ જાણરાનો કીલ્લો તેનાથી છતાં ચા નહીં.

સને ૧૭૬૨માં હકદાર વારસ અખદલ રહીમને હાંકી કાઢીને સીદી ચા

કુતે જાણી લીધું. અખદુલ રહીમ હારીને નાસભાગ કરતો છતાં, તેણે મ
રાહબાની મદદ માંગી, અને તે એવો ભયંકર હરીફ થઈ પડ્યો કે સીદી યા
કુતે તેને કબુલત આપી કે તેના મરણ પછી જાણ અખદુલ રહીમને
મળે. આ ગોઠવણ મુજબ ૧૭૭૨થી તે ૧૭૮૨માં તે મરણ પામ્યો ત્યાં લગી
અખદુલ રહીમે રાજ કર્યું. અખદુલ રહીમ મરણ પામ્યાથી તેના છોકરા
યાકુતખાન ઉરફે બાલુ મીઆને કાઢી શ્રીકીને સીદી જોહાર નામના જા
રાના સરદારે જાણ લઈ લીધું. આવું થયાથી બાલુમીઆ પુત્રે નાંસી ગ
યો. નાના ફકતવીશ કોઠપણ મકારે જાણના અજીત લેવાને ટાંપી રહે
લો હતો, તેણે યાકુતખાનનો પક્ષ પકડ્યો. વ્યારે એ તકરારના નીવેડો લાવવા
સીદી જોહારે ઈંગ્રેજોને અરજ કરતાં જણાવ્યું કે જ્યાં લગી જાણનો ખડક ઊભો
છે અને તેના એક એક માણસ મરે ત્યાં લગી લડવા તે તૈયાર છે. તેથી લ
ડાઈ દૂર કરવાને કોશીશ કરી, યાકુતખાને જાણપરના હક પેશ્વાને આપી
દેવો, અને તેને બદલે યાકુતખાન યાને બાલુમીઆને સુરતની પાસે વસે
૩ વાલા લાખની આમદની જેટલી જમીન આપવી એવી ઈંગ્રેજ ગોઠવણ કરી.
આ ગોઠવણ મુજબ અખદુલ કરીમ યાકુતખાનને ચોરાસી પરગણામાં
૧૭ ગામ આપ્યાં. એ સત્તરગામની પેદાર ૧૦૦ લાખ નહીં જણાયાથી તેને
પારચોલમાં બીજાં ૩ ગામ આપ્યાં. પણ પેશ્વાથી જાણ લઈ શકાયું ન
હીં, તેથી વધું કશું આપ્યું નહીં.

સચીન સુરતની દક્ષિણે ૭ માઈલપર એક ગામ છે. એ ગામમાં એક
નાનો કિલ્લો છે.

બાલુમીઆ સુરત આવ્યો અને થોડી મુદત રહીને સચીનના નાના કિ
લ્લામાં રહેવા ગયો. થોડી મુદતમાં ગુજરાતના બીજા શાહ આલમને ભારે ન
જરાણું દીધાથી તેને નવાબનો ખેતાબ મળ્યો. બાલુમીઆ ૧૮૦૨માં મર
ણ પામ્યા પછી ઇબ્રાહમ યાકુતખાન નવાબ થયો. એ નવાબનાં નામ ની
એ મુજબ છે.

સચીતના નવાઓ.

નામ.	મરણનો સન.
૧ અખદુલ કરીમ યાકુતખાન (બાલુખીઆ)	૧૮૦૨
૨ હામીદીમ યાકુતખાન	૧૮૫૩
૩ અખદુલ કરીમ યાકુતખાન	૧૮૬૮
૪ હામીદીમ મહમદ યાકુતખાન	૧૮૭૩.
૫ અખદુલ કાદર યાકુતખાન	

ચઢતી પડતીનાં કારણો.

ઈંગ્લેન્ડ સને ૧૭૫૯માં લડાઈ કરીને પોતાનાં બળથી કિલ્લો લઈ સીધી આને હાંકી કાઢ્યા વ્યારથી તે સને ૧૮૦૦માં સુરતનો તમામ અખત્યાર પોતાના હાથમાં લીધો વ્યાર લગીનાં ૪૦ વરસમાં સુરતની હાલત ગુચવણ ભરેલી થઈ પડી.

પહેલાં ૨૦ વરસમાં શહેર આગાદ હતું; વસ્તી વધતી ગઈ, અને વેપાર ફલાતો ગયો. એ આબાદીનાં પ્રખ્ય કારણો એ હતાં કે, બંદોબસ્ત સારા નહોતો, અને ચીનખાતે રૂનો બહોળો ખપ જાગ્યો. એ રોજગાર સને ૧૭૭૦ માં પહેલવહેલો શરૂ થયો. એ વરસમાં ચીનમાં દાણાના ફકાળ પડેથી રોન શાહે ૩ પકવવાની મના કરી. તેથી વ્યાં ૩ ખીલકુલ પાક્યો નહી. આવું હોવાથી સુરતનો રૂનો વેપાર ખડું જાગ્યો. સને ૧૭૭૭માં તે એટલો વધી પડ્યો કે, દર વરસ ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ ટન લગીનાં ત્રીસ ત્રીસ વહાણો જવા લાગ્યાં. આવી રીતે થયાથી ભાવ ઘણો વધી ગયો, તેથી સુરતના વેપારીઓ પાછળથી રૂમાં ભેગ તથા દગો ફટકો કરવા લાગ્યા. તેટલાં સુરત તથા મુંબઈના હરીફ

જાનકે બંગાળા જામયુ, અને તેથી વહાણ જતાં ઓછાં થયાં. ઐટલામાંતે
ચાનમાં પાછી ૩ પકવવાની રજા મળી, તેથી સુરતી રેના ખપ બંધ પડી ગયો.

પાછલાં ૨૦ વરસમાં એક તરફથી એ નવો રાજગાર ભાંગી પડ્યો, અ
ને બીજી તરફથી બીજી જાફતો પડી:- નવાખના કુંડુંગના માણસોં નવાખી લે
વાને એક બીજા સાથે લડાઈ ટંટામાં અને મારામારીમાં પડ્યા. તેથી શહેર
માં બંદોબસ્ત રહ્યો નહીં, ઇરાન તથા આરબસ્તાનમાં અધિર રાજ થઈ પડ
યું, યુરોપમાં વારંવાર લડાઈ જાગી, સને ૧૭૮૨માં ભારે તોફાન થયું તે
થી પાયામાલી થઈ, સને ૧૭૯૦માં ભારે દુકાળ પડ્યો સને ૧૭૯૫માં હિંદુ યુ
સલમાનામાં ધરમની લડાઈઓ થઈ, સને ૧૭૯૯માં તમ્બુકુપર કર કરવાથી
હરતાલ પડી તથા હુલ્લડ થયું. આવાં આવાં કારણોથી, અને ઇરાન, આરબસ્તા
ન તથા યુરોપનો વેપાર નગજો પડ્યાથી પાછલાં ૨૦ વરસમાં સુરતની પડતી દિ
શા આવી.

પ્રકરણ અગિયારમું.

કિલ્લો લીધા પછી શહેર લેતાં લગીનાં ૪૦
વરસમાં સુરતની હાલત.

શહેરમાં ઇંગ્રેજોનું અગણ.

જો કે કિલ્લો લીધા પછી રાજ નવાખનું હતું, અને તે વખતે મોઆ
અબ્દ્યન નવાખ હતો, તોપણ તે નામનાજ નવાખ હતો. તે ગાદીએ બેઠો ત્યાં

સગી નવાખની નીમતુકની ગહાલી દિહડીના પાદસાહચી આવતી. પણ મીઆ અચ્ચત વખતે બહાલી આવી નહીં. વળી તેના દીકરાં નવાખ થયો ત્યા રેતો ગહાલી આવવાની રાહ જોવામાં આવી નહીં, પણ સને ૧૭૬૦માં ની ઝામુદીનનો નવાખી વખતે ગહાલી મંગાવી, પણ તે બે વરસ સગી આવી નહીં. તેથી ગવર્નર જનરલે તેને નવાખ બનાવ્યો. નીઝામુદીનના મરણ વખતે તેને બાળક પુત્ર હતો, પણ તે પોતાના બાપ પછી એક મહીને મરણ પામ્યો. તે વખતે ગાદીના નવાબરો એકથી વધુ હતા પણ મરનાર નવાખના ભાઈ નાસરુદીનખાનેને બ્રિટિશ સરકારે પેનશન બાંધી આપ્યું, અને આજે માટે ' નવાખ ' એ દરજ્જો કાયમ રાખવા નામની ગાદી આપી.

કિલ્લો લીધા પછી એ મુજબ પૂર ચલાણું ઈંગ્રેજનું હતું. નવાખનો અખ ત્યાર નામનોજ હતો. એક વલંદો મુસાફર તે માટે લખે છે કે ' ઈંગ્રેજ ' સંઘના કાયદા બાંધે છે; તેઓની મરણ વગર દેશી કે યુરોપીયનથી કશું થતું નથી. એ ગાયતમાં રહેરેતો હાકેમ ઉતરતામાં ઉતરતા રહેવાશીથી પણ ઉલટી રીતે ચાલી શકતા નથી. તેણે તેઓને તાબે રહેવું જોઈએ, એમ તે સમજતો. એ વખતથી રાજ એકબું નવાખનું નહોતું. પણ નવાખી તથા ઈંગ્રેજ એવું બેવડું રાજ હતું. જો વલંદો, ફીરંગી કે ફ્રેન્ચ કાંઈ ફરફાર કરે વા કહેતા, તો ઈંગ્રેજ જવાબ દેતો છે, નવાખ જાણે. પણ નવાખે કેવો જવાબ દેવો તે તેને કહેવાડવામાં આવતું, તેમ તે જવાબ દેતો. તે સંઘળાઓ એ " ફરસ " સમજતા. નીચર કહે છે કે ખરેખરા હાકેમતો ઈંગ્રેજજ હતો. એકવાર નવાખે ઈંગ્રેજને કહ્યું કે વલંદોઓના વડાને મારે મળવું છે, પણ ઈંગ્રેજ તે મુલાકાત લેવાની નાપાડી; તેમજ તે રહ્યો. ખીલ્તાર ફ્રેન્ચનો કેટલોક માલ નવાખની રજાથી ઉતારેલો. પણ ઈંગ્રેજની રજા લીધેલી નહીં, તે હાલ હાલ ઈંગ્રેજ પાછો વા હાણપાં ભરાવ્યો હતા. સને ૧૭૬૭માં રહેરમાં ઘોંઘાટ થયાથી નવાખનો એકલો હાથે ઇનસાફ કરવાનો અખત્યાર રદ કરી, તેની સાથે ઈંગ્રેજ તરફના બે અમલદારો રાખ્યા. તે ત્રણે મતીને વહીવટ કરવા લાગ્યા.

નવાળતું લશ્કર.

સને ૧૭૫૯માં નવાળ પાસે ફક્ત ૩૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું. તેમાંથી પણ ધીમે ધીમે ઘટાડીને ફક્ત ૭૫૦ માણસનું કરી નાખ્યું હતું. અને સને ૧૮૦૦માં સંઘર્ષ કાઢી નાખ્યું.

પોલીસ.

પોલીસખાતું શહેરમાં રહેતું હતું. એ ખાતું ફક્ત શહેર તથા પરાંઓના જાંદોબસ્ત માટે જવાબદાર હતું. શહેર ગહાર પરગણાઓના પોલીસના અખત્યાર છેક સને ૧૭૩૫થી તેગબખતખાને મરાઠાઓને આપેલો હતો. મરાઠાઓ જમીનનું મહેસુલ વસુલ કરતા, તેમાંથી એકસ ભાગ નવાખને મળે આપતા. નવાખ તેટલાથીજ સંતોષ પામતા હતા. દીવાની ફોજદારી સુધી મરાઠાઓના હાથમાં હતી. તેઓ મહાલો ધૂળરે આપતા. એ ધૂળરદારો મળપર ફેર વરસાવતા. તેઓ જૂલમગારને નામે ચોલખાતા. તે માટે સને ૧૭૩૫ની આગમચ પરગણાઓના જાંદોબસ્ત માટે ફોજદારો હતા, તે કાઢી નાખ્યા હતા. તેથી ગામડાંઓમાં રાજ તદન અંધેર હતું. સુરતથી નીકળી ભરૂચ કે નવસારી જવું હોય તો સાથે વળાવા લેવા પડતા, અને તે છતાં જ લાંઠાતા જ્યે તેઓને નસી ગવાન સમજવામાં આવતા હતા. લાંઠારાઓ ઠોતરોમાં કે ઝાંડપર થોડે થોડે છોટે ભરાઈ બેસતા. કાંઈ ફકીર કે ભીખારી ગળતા, તેઓ રસ્તાપર બેસી મુસાફરો કેટલા છે, એકલ ડોકળ છે કે પાંચ પચ્ચી શ છે, તેની ખબર ઢાતરમાં ભરાયલાઓને પહોંચાડતુ. જ્યારે તેઓ જાતાં કે એક બે છે, ત્યારે તેઓ જાણે ભીખ માંગવાને કાલાવાલાના બોલો બોલતા હોય તેમ બોલતા, અને વચ્ચે “ એકલ ડોકળકા અલ્લા બેલી, ” એવું બોલી

કુપાઈ બેઠેલાઓને બેતાવતા હતા. જો મુસાફરો ઘણા હોય અને લાંટી રાકા
ય નહીં એમ હોયતો બોલતા કે “સાત પાંચકા ભલા.” લાંટારાઓની આ
નીશાનીઓ લોકોને બાણીતી થઈ ગયલી હતી. તે સિવાય તેઓ સોંકડો
તદબ્ધીરોથી પોતાના ધંધો ચલાવતા. ગામડામાં એવી હાલહવાલી હતી કે,
એક સને ૧૭૮૮ના વરસ લગીતો એવી લાંટો નાધાયલી છે. હાવી નામના
મુસાફરને મુરતથી ભરૂચ જવું હતું, તેથી તેણે પોતાની સાથે ૧૬ થોડેસ્વા
ર રાખ્યા હતા. તે સહીત એખહાદૂર યુરોપીયન લાંટાચો વ્યારે સાધારણ મુ
સાફર કેમ ખચે? કીમ્ચોકી આગળ લાંટારાઓ દર વરસાવે છે, એવું સ
થળે બાણીતું છતાં કોઈ તરફથી તેના ખંદોખસ્ત કરી રાકાચો નહીં.

પણ પાદશાહી વખતથી તળ મુરત શહેરમાં પોલીસનો ખંદોખસ્ત સારો
હતો. એ ખાતાના થોડો “કોટવાલ” હતો. એ અમલદારની નીમતુક દિલ્હીના
પાદશાહની તરફથી થતી હતી, તેથી જેમ જેમ પાદશાહી રાજ નખળું પકડું
ગયું, તેમ કોટવાલના કાબુ ઘટતો ગયો. જ્યારે નવાખ પાદશાહથી સ્વતંત્ર
થયા વ્યારે તેઓએ કોટવાલને તાબામાં રાખવા, તેને માથે સને ૧૭૩૫માં
એક કમીશનર નીમ્યો. એ કમીશનરને અમીનને નામે આલખતા હતા. પણ
જ્યારે પાદશાહનો અમલ તદ્દન ઉઠી ગયો, વ્યારે કોટવાલ કાઠી નાખ્યો. પણ
જ્યારે સીદીએ સને ૧૭૫૧માં કિલ્લો લીધો વ્યારે શહેરમાં પોતાનો અખત્યા
ર રાખવાને તેણે એક નાયખ નવાખ ખતાવ્યો. જ્યારે ઈંગ્રેજે કિલ્લો લી
ધો વ્યારે એ અમલદાર આલુ રાખ્યો, પણ સને ૧૭૭૭ માં તે કાઠી ના
ખ્યો, અને તેના પગારનો વધારો નવાખને મળતો થયો. એથી પોલીસનો
ખંદોખસ્ત છેક નખલો પડી ગયો. પરાંઓને માટે જે ફીજદાર હતો, તે ફીજદા
ર કાયમ રાખ્યો. એ ફીજદારનો ચખુનો યાને થાણું ગોપીતણાવના દરવાજા
ને માથે, જ્યાં આજે સાંધનું ટકીઓ છે, વ્યાં હતો. એ ફીજદાર સદળાં પરાં
ઓના અને ચોરાસી પરગણાના ખંદોખસ્ત રાખતો. આવું હોવાથી અને શ
હેરમાં ઘણા થોડા સિપાઈઓ હોવાથી સને ૧૭૯૫માં હિંદુ તથા મુસલમા

ના વચ્ચે ધર્મને સગવડ હુંલડ થયું, તે હુંલડ ઘણી મુશ્કેલ ચાલ્યું; તે હુંલડ સરખું બેસાડી શકાયું નહીં.

અમીનના હાથનીચે ઘણા થોડા સિપાઈઓ હતા. પોલીસખાતાના નોકરોને પગાર મળતો નહોતો. તેઓ સગવડ, નાત્રાં, જનોઈ, તથા જમનવારપર વેરા લેતા. તે ઊપરાંત ગાડી ઘોડા, અને ઘાસ કડખ વગેરે પર કર લેતા, તે માંથી જે ઉપજે તે ઉપજ માંથી, તેઓને વહેંચી આપવામાં આવતું.

કંપનિ સરકારે સુરત સીધું વ્યારે તેણે અબુત્રાની, કોટવાલી કાઢી નાખી, ૧૦૦ સિપાઈઓની નીમતુક કરી. એ સિપાઈઓને મેલસ્ટ્રેટના તાબામાં રાખ્યા, અને તેઓના દર મહીને ૩૦ પ ના પગાર કર્યો.

ઈનસાફ.

પોલીસના કામ જેવુંજ ઈનસાફનું પણ હતું. તે ઠંગધડા વગરનું અને ઘોંટાળા ભરેલું હતું. કોઈ એકસ ન્યાયાધિસ નહોતો. જૂદે જૂદે હાથ, વગર ધોરણે ન્યાયનું કામ હતું.

મરાઠાઓ તથા સવળા યુરોપીયન કોઠીવાળાઓ પોતાના તાબાના માણસોના ઈનસાફ કરવાના અખત્યાર વાપરતા. પીઠાંવાળાઓ ઉતરતી વણના સોફોને માંગતાં લહેણામાટે પકડાવી મંગાવતા, તેઓને ખાંધી મારતા અને ક્રેદ કરતા. નવાખ સાહેબના હાથ નીચે બેવડા ન્યાયધીશ હતા, તેમની ઊપર વળી અપીલની કોરટ હતી, એક દરખાશી અદાલત હતી તેનો વડો, નવાખનો ભાઈ હતો. ખીજ નવાખ સાહેબની પોતાની અદાલત હતી. તેને 'કરાઈ હજુરી અદાલત' કહેતા. એ કોરટોના તાબામાં ખીજ દીવાની તથા ફાજદારી કોરટો હતી. રાજેરની પોલીસ કોરટ હતી, તે અબુત્રા, કોટવાલી, તથા અમીનીને નામે આપાતી. તે પાછળથી દીવાની ઈનસાફ પણ કરતી. એક ફાજદારી કચેરી હતી, તે ગોપીતળાવ આગળ હતી. તેને ચોરાસીનું ઘાણું

એ નામે પણ આગળજતા હતા. એ થાણાનો વડો પણ નવાખના ભાઈ હતો. મહેસુલખાતામાં કરાઈ સરકાર બક્ષી એ નામે અમલદાર હતો, તેના જુલમ થી લોકો ઠર ઠર ધુન્નતા હતા. એ ઉપરાંત મહેસુલ ખાતાનો વડો એક બીજો હતો, તેનું નામ ઝફીરદખાન હતું.

ઇનસાફ ઘણો મોઘો હતો. ડારટોનું પહેલું કામતો દાવા આવે તે ઉપર નાણું સઘ નાણું ભેગું કરવાનું હતું. ફોજદારી કામમાં ઘણીખરી દંડની જ વાત હતી. વરસે રૂ. ૪૦૦૦૦ દંડના ઉપજતા હતા. દીવાની કામમાં જેટલી રકમનો દાવો હોય તેથી અડધી રકમનો ખર્ચ હતો.

સને ૧૮૦૦માં સુરત કંપનિના હાથમાં ગયું ત્યારે એક અમલદાર ની માયો. તેનો દરજ્જો જડજ અને મેજસ્ટ્રેટનો હતો. સુરત રાંદેર તથા આસપાસના પરગણામાં જડજ તરીકે તે દીવાની કામ કરતો તથા મેજસ્ટ્રેટ દાખલ ફોજદારી કામ કરતો હતો.

મુસલમાન લોકોના ધર્મ સાંબંધી તથા સાંસારી મુકરદમાઓ ચુકવવાનું કામ એક જડજના હાથમાં હતું, તે કાજી કહેવાતો. તેજ અમલદાર સગન ની નાધ રાખતો, તથા દસ્તાવેજો રજીસ્ટર કરતો હતો.

એ ઉપરાંત એક બીજો નયાયાધિશ હતો. તે ઈંગ્લેજ કંપનિ હતી. વણકરો, કારીગરો, મજૂરો વગેરેનો ઇનસાફ કરવાનો અખત્યાર કંપનિનો હતો. તેઓની ફરીઆદ કંપનિ આગળજ થતી. પણ બીજા લોકો જેઓ નવાખના ઇનસાફથી અસંતોષી થયા હોય તેઓ ઈંગ્લેજના વડા આગળ જતા. તેઓ ઈંગ્લેજની પનાહ માંગતા. ઈંગ્લેજ તેઓને નવાખના અમલદારો પાસે મોકલતો. તેઓ જો દાદ આપે તો ફીક નહીં તો આખરનો હુકમ ઈંગ્લેજના ચાલતો. સને ૧૭૯૬માં એવું બન્યું કે, લોકોને ઈંગ્લેજ અમલદારપાસે દાદ માંગવા જતા અટકાવ્યા. જેઓ જાય તેઓને પકડવા માંડ્યા. તેથી ઈંગ્લેજ એક દોંડી પીટાવી કે ઈંગ્લેજ સરકાર કોઈ પણ વખતે કોઈપણ કુખીની ફરીઆદ સાંભલવા તૈયાર છે, અને જેઓ ફરી

આદ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને માટે ચીફના બંગલાની બહાર એક ઘંટ રાખ્યો છે. તે ઘંટ તેઓએ વગાડવો. તે સાંભળતાજ દુખીની ફરીઆદ સાંભળવામાં આવશે.

મુસલમાન કોમનો ઇતસાફ કરવાનું કામ જેમ કાઠીનું હતું. તેમ હિંદુ તથા પારસી કોમમાં જે ટંદો ઉઠે તેનો ઇતસાફ કરવાનું કામ એ દરેક કોમના વડાના હાથમાં હતું. હિંદુ કોમના ટંદાના ફરલા નગરસેઠ લુખમીદત્ત કરતા. અને પારસી કોમના ટંદાના ફરલા મોદી કરતા હતા.

ખેતી અને ખેડુત.

અઢારમી સદીના ખેડુતો વિશે રહેવારિનસ લખેછે કે તેઓ ઉદ્યોગી ખેડુત હતા. ખિડયા વગરની જમીન ક્વચિતજ નજરે પડતી હતી. તંબાકુ તથા ઘઉં ઘણા સારો થતો હતો. એ ઘઉં બેટીની આજતો હતો. પારસનસ લખેછે કે, તંબાકુ ઘણી સંભાળથી શકવવામાં આવતો; તે સફાઈદાર અને ખુશબોદાર હતો. એ તંબાકુ મોખા ખાતે જતો હતો.

સુરતની આસપાસની ખેતી ઘણી ઉત્તમ હતી. ખેતરોને વાડ કરતા, અને વાડેવાડ આંખા આમલીના શોભાપ્રમાણ ઝાડો આવી રહેલાં હતાં. તેમાં ભાત, ઘઉં, બાજરી અને બીજો દાણો થતો હતો. કપાસ, સાણ, તંબાકુ, આળનામના જૂદી જૂદી જાતના રંગવાના કામમાં આવતા છોડવા પુષ્કળ થતા હતા. તલ, દીવેલી વગેરે કકડે કકડે જણાતું હતું.

વાડી અને બાગ બગીચા શોભાને માટે કરવામાં આવેલાં હતાં, તેમાં કોખીચ, કાલીફલાવર, વટાણા, ટ્રેંચબીન, આરટીચોક, એસપેરેગસ વગેરે ભાતભાતની વેસાતી તરકારીઓ ઉપરાંત, પટેલ, ગાજર, મુળા, સાલીદ વગેરે ગાડેગાડાં થતું હતું. તે જોવું તેવું નહોતું. પરંતુ સંભાળથી અને કીસબથી સારી રીતે એ છોડવા ઉછેરવામાં આવતા હતા. શાક ભાત ભાતનાં થતાં હતાં.

“ ચોરયાસી ખંદરનો વાવટો. ”

આખા હિંદુસ્તાનમાં સુરત મોટું ખંદર હતું. પરદેશ જવાના માલ સ ધુળો એ રહેરની મારફતે જતો, તેથી હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગના માલ હિં થાં આવતો. તેથી આખા દેશનાં સઘળાં રહેરો સાથે વહીવટ હતો. સુરતને તરી ને રસ્તે ૮૪ ખંદરો સાથે વહેવાર હતો એવી લોકવાણી છે. એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા અને મહારાજગરમાં આવેલા બેઠા માંહેલાં ૮૪ ખંદરથી વે પારને માટે વેચારીઓ આવતા હતા. તાપી નદી જુદા જુદા દેશોનાં જુદી જુદી ધપધપના વહાણોથી ભરપૂર રહેતી તેથી “ચોરયાસી ખંદર” એ એક નામ હ તું. પણ ખંદરો જો ગણીએ તો ઓછાં વધતાં થાય. સુરતને ક્યાં ક્યાં ખંદરો સાથે વહીવટ હતો, તે ખંદરોનાં નામ નીચે આપ્યાં છે:—

નવસારી.	ગંદવી.	ખીલીમોરા.	વલસાડ.
દમણ.	માહીમ.	વસાધ.	મુંબધ.
રતનાગીરી.	ગોવા.	માંગલોર.	ટૂલીકટ.
કોચીન.	અલપાધ.	માહી.	તાલીચરી.
કોલબો.	ટીનવલી	તંજોર.	પોંદીરાગી.
મદરાસ.	મછલીપટમ.	ખાલસુર.	કલકત્તા.
રંગુન.	ખંતામ.	ખટેવીઆ.	અચીન.
મોહ્યુક્કસ.	ખંદા.	જેપાન.	ચીન.
સુંહાલી.	ભગવા.	ભરૂચ.	ખંખાત.
ધોધા.	ભાવનુગર.	દીવ.	માંગલોર.
વીરાવલ.	પોરખંદર.	દારકાં.	માંડવી.
કરાંચી.	મસ્કત.	ગોમખરૂન.	હોરમઝ.
ઈરાન.	સોકોત્રા.	જદા.	મક્કા.

મહીના.	મોખખા.	સ્કંદરન	અલેખો.
ખત્તા.	કરેમેનીઆ.	અધુધા.	મોરીસ.
મોહીલા.	મૈયોતા.	જોઆના.	મોર્જાંબીક.
મદેગેસ્કર.	સોમાલી.	એમિસીનીઆ.	જંગબાર.
વેનિસ.	ઇસ્ટબોલ.	આરમીનીઆ.	નેટલ.
કેપ.	ઈંગ્લાંદ.	શંસ	સ્પેન.
પોરટુગલ.	હોલંદ.	જર્મનિ	દેનમાર્ક.
સ્વિડન.	આસિયા.	રોમ.	ગ્રીસ.
લેગેહાર્ન.	જયોરજઆ.	ગિનિ.	મિસર.

વેપાર.

સુરતી કપડમાં કીનખાખ અનુપમ હતો. તે શોભાયમાન અને ટકાઉ હતો. તેની ભાત રેશમી રહેતી, તે ઉપર સોનરી તથા રૂપેરી કસબની કીનારી આ વણવામાં આવતી હતી. એમાં જૂદીજૂદી જાતનું સુતરાઉ કપડ ખનતું હતું, તે ઘણું ખર્ચે જતું હતું. જીણી મલમલ નવસારી અને ભર્યમાં ખનતી; તેવી કોઠા ઠેકાણે નહેતી. હરેક નવો નવો કીસખ સુરતમાં જોવામાં આવતો. એટલા કીસખી કારીગરો એમાં રહેતા તથા પોરાતા હતા કે છેક આરખ સ્તાનથી ગેંડાના ચામડાં આવતાં, તેને સાફ કરીને કાચખાની પીઠ જેવા કાણ લીસાં તથા સફાઈદાર બનાવતા. તેપર રૂપાના ભારે ભારે ખીલા મારી તેની ઢાલ બનાવતા. એ ખીલા માથેથી ૧ ઈંચ વ્યાસ જેટલા મોટા રહેતા. એ ઢાલ પાછી આરખસ્તાન જતી. વ્યાં દરેકના ૩૦ થી ૫૦ રૂપીઆ ઉપજતા. એ ઢાલનો ખપ તમામ આરખસ્તાનમાં હતો. દરેક શક્તિવાન આરખ પાસે એ જાતની એક પણ ઢાલ તો રહેતીજ.

હરાની અખાત તથા અરખસ્તાન તરફ ફરતાં વહાણોની કમાઈ સને

૧૭૯૬ લગી ઈંગ્રેજના હાથમાં હતી. તેઓ વેપારીઓ પાસેથી ભાડે રાખી, દરે ૬ ટન દીઠ નફો ખાતા. સન ૧૭૯૬માં એ પ્રમાણે એક હથુ વેપાર ઈંગ્રેજ ખં ધ્રુ કીધો. વ્યારથી એ લતાઓપર નવાખતું ૧, ઈંગ્રેજનાં ૬ અને વેપારીઓના ૧૦ વહાણ ફરવા લાગ્યાં.

સમુદ્ર એટલે તરીને રસ્તેના વેપાર સને ૧૭૯૬માં ઘણો ઓછો થઇ ગયો હતો. મુખ્ય વેપાર યુરોપના આયાત માલના હતો. તેમાં ઈંગ્રેજ, વલંદા તથા પોર્ટુગીઝના વેપાર બહોલો હતો. ત્રાંબુ, રેશમ, લાખ, ચાહ, ખાંડ, બીલોરકામ, અને તેજનાં એ માલ ખંગાલા, ચીન તથા વલંદાના સંસ્થાના ખાતેથી આવતો હતો. હાથીદાંત આફ્રિકા ખંડથી પોર્ટુગીઝ સૌદો લાવતા હતા. નગદી, કોફી, ખારેક, વગેરે આરબસ્તાન તથા ધરાનથી આણતા હતા. નિકાસ માલમાં ઉંચી જાતનું રેશમી તથા સુતરાઉ કપડ અને ગળી આરબસ્તાન તથા ધરાન દેશ લઇ જતા; ૩, ગળી અને કાપડ આફ્રિકા લઇ જતા; મદ્રાસખાતે ૩ જતા; ચીનખાતે ૩, કરિઆણું કાપડ અને કાશ્મીરી શાલ જાપાન ખાતે મોકલતા, અને મોરીશ્વસ તથા યુરોપ ખાતે થોડોઘણો ૩ જતા હતા.

યુરોપથી થતી આયાતમાં પરવાળાં, કસ્તુરી, કાચના મણકા, ત્રાંબુ, લોહું, ત્રાંખાનાં પત્રાં, સોય, આરસી, અને ભાત ભાતનાં નાનાં મોટાં શોભાયમાન રમકડાં હતાં. એમાના ઘણાખરો માલ વેનિસ થઇને આવતો હતો. વેનિસથી સ્કેનદેશન, અલેક્ષો અને ખત્રામાં આવતો. ખત્રાથી સુરત આવતો હતો.

નગદીમાં સોના રૂપાની પાટ અને સિક્કા આવતા હતા. સિક્કાઓમાં વેનિસના સિક્કેવજ આવતા, તે દરેક રૂપીઆ ૪ નો હતો. જરમનિના દાલર ૩ ૪)નો, ટરકી ખાતેથી ૩ ૩ ના સોનાના સિક્કા, અને ધરાનથી રૂપાના આવતા હતા.

નિકાસમાં મુખ્ય વેપાર કાપડનો હતો. એ કાપડ સુતરાઉ હતું. તે તરે હ તરેહતું, જડું, છાણું, છાપેલું, રંગેલું, અને ભાત ભાતનું રંગબેરંગી વણાટનું હતું.

કાશ્મીરની શાલ ખારીકમાં ખારીક ઊનની કીમતી અને અમીર ઊંમરાવોના ખરની ખતતી તે સુસ્ત આવતી હતી. હિયાંના વેપારીઓ તે દેસાવર ચઢાવતા હતા.

રેશમી કાપડ ફેટલુંક તદ્દન રેશમનું અને ફેટલુંક રેશમ અને સુતરનું ખતનું હતું. પહેલે નાખરે દોટી હતી. તે ઇરાન, આરબસ્તાન, એ બિસીનેયા તથા આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કાંઠાપર જતી. આસમાની રંગનું સણનું કાપડ ઈંગ્રેજ તથા વલંદાઓ ખરીદીને ગિર્નિખતે મોકલતા. ખંખાતના આસમાની તથા સર્ફેદ રંગના ચેકરેલ નામના કાપડના આરબસ્તાન તથા દુરકસ્તાનમાં ઝેંભા ખતતા, તે તમામ કાપડ તે દેશો ખાતે જતું. તે ફક્ત રેશમનું નહીં, પણ તેમાં કસબ વણવામાં આવતો. ભરચનું ઘોળું કાપડ જેને દોટી તથા ખાસ્તાને નામે ઓળખતા તે કાંઠાની પાત્રી જેવું ખારીક થતું, તે ઇરાન તથા દુરકસ્તાનમાં અમીર ઊમરાવો ઉનાળાના પોશાકમાટે વાપરતા. પાઘડીના કામ માટે એક જાતની ખારીક મલમલ થતી તેને ખાંધે છેડે કસબી છેડા રાખતા.

અમદાવાદની છીટ તથા છાપેલું જેવું કાપડ ચકચકિત અને ટકાઉ ખતનું, તેવું ફોરોમોન્દલ કાંઠા સિવાય આખી દુનીઆમાં ખતનું ન હોતું. તે ઇરાન ટરકિ અને યુરોપખતે જતું. એ છીટના જવા, સુમાત્રા તથા મલાક્કાના બેટોના દ્રવ્યવાન લોકો ફેંટા ખાંધતા. ખરહાનપુરની ગાજ આસમાની રંગની થતી, તે ઇરાન તથા દુરકસ્તાનમાં ગરીબ ગરબાંઓ અને સાલ રંગની તવંગર લોકો વાપરતા. દુરકસ્તાનના સુલતાન ચાહુદી લોકોને સર્ફેદ કસબ પહેરવા દેતો નથી. તેથી ચાહુદી લોકો એ ગાજની પાઘડીઓ પહેરતા.

સુરતી ગજી છતારી, અબેઓ, વગેરે માલ એવી સૂક્ષ્મથી હાથના વણેલો ખતવામાં આવતો કે તેની સૂક્ષ્મ ચળકાટ અને ઘટ કુમાસથી યુરોપના તાલેવાન લોકો, તે ગમે એવું મોઘું છતાં તે ઉપર મોહી પડતાં તેના રંગ પાકો ને પાકો અને ખડુંજ ભપકાદાર રહેતો હતો. ગમે એટલા ઘો પડે તો લગકું

કાઠે પાણુ રંગ ખસતો, કે લગારે ફીકકો પડતો નહોતો. તેમાં જાત જાતના રંગબેરંગી કસબી ફૂલો પાડવામાં આવતાં હતાં. એ ફૂલવાળું કપ્પડ ટરકિના સુ લતાનના અને ધરાનના શાહના દરબારમાં વપરાતું હતું. કાશ્મીરની શાલ ના જેવી શાલ સુરતમાં પાણુ બનતી હતી; પાણુ ઉર્ન મોઘું પડ્યાને લીધે તે નો ભાવ પોષાતો નહોતો. સુરત ખાતેથી જૂદા જૂદા રંગની બેળમાં દણી જ હલકી પ્રાણ ઉંકળી અને સુઆળી શાલસાથે તેવીજ ઉર્નની પાઘડીઓ ધરાન તથા ગુરકસ્તાન જતી. ઉંચી પાઘડી એક હજાર કાઉન એટલે અડી અડી હજાર રૂપિયાની થતી.

એ પ્રમાણે દરેક શહેર અને પ્રાંતખસતેના માલ સુરતને ખંદરેથી દેશાવર જતો. નીબર નામનો મુસાફર સને ૧૭૬૩ માં લખે છે કે સુરત આખા હિંદુસ્તાનની સૌથી કીમતી પેદાશોની વપ્પાર હતું. એવી રીતે સને ૧૭૭૭ લગી આવ્યું, અને પછી દુટવા માંડ્યું હતું. કર્કમના જકાતની ઉપજ ઊપરથી એ ઘણું સાફ જણાઈ આવે છે. સને ૧૭૫૯ માં જકાતના રૂ. ૨૫૬૫૦૦ ઉપજ્યા હતા, ત્યારે સને ૧૭૯૮માં ઘટીને છેક રૂ. ૩૩૯૦૦૦ પર આવી ગયા હતા.

સને ૧૮૦૦ના સાલમાં સુરત ઈંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું ત્યારે આયાત તથા નિકાસ મળી રૂ. ૩૫૬૫૮૪૧ના વેપાર રહ્યો હતો. તેની વીગત :—

જે જાણસોપર કર્કમના વેરા લેવાતો તે	રૂ. ૮૬૯૩૭૭.
“ સરવિફ્રિકેટ ટેક્સ ”	૧૫૦૦૪૭૯.
“ કર્કમ તથા મુકાત ”	૩૮૩૮૬૩.
“ સરવિફ્રિકેટ ટેક્સ તથા મુકાત ”	૮૧૨૧૨૨.

જે જાણસોપર એકલ્લી મુકાત લેવાતી, તે જાણસોનો હીસાબ ગણ્યો નથી, તેથી તે ઉપજ જૂદી છે.

તે વરસમાં વેપારની મુખ્ય જાણસો આયાત તથા નિકાસમાં ૨૮ જાત

ની હતી. તે નીચે મુજબ:—

વેપારની જાણ.

રૂપીઆ ૧ લાખથી ઊપરની કીંમત.

૩૦

હાથીદાંત	૩૨૨૨૮૦.
સુતર	૨૧૬૧૩૦.
ખાંડ	૧૮૨૦૮૦.
ત્રાંચુ	૧૭૦૧૮૦.
ફાલર	૧૬૪૨૦૦.
ચાદર	૧૨૮૫૬૦.
કીરમજ	૧૧૦૫૧૦.

રૂપીઆ ૫૦ હજારથી ૧ લાખ સુધીની.

શાલ	૯૫૨૬૦.
ખાફતા નામનું ઝીણું કાપડ	૯૩૩૧૦.
રેશમ	૯૩૨૫૦.
ખાંડ	૯૧૫૫૦.
ઘોતી	૮૨૭૮૦.
સોપારી	૮૧૦૮૦.
કંઠનિસ.	૭૨૧૦૦.
પાલનપુરી (કાપડ)	૬૨૫૪૦.
અલેચો	૬૦૮૬૦.

રૂપીઆ ૨૫ હજારથી ૫૦ હજાર સુધીની.

કુપતા	૪૮૩૭૦.
જેલી (તેલ)	૪૭૦૮૦.

સોહું	૪૬૨૫૦.
તળ, તમાલપત્ર	૪૪૩૦૦.
ખારેક	૪૧૨૦૦.
સિંદુર	૩૯૫૦૦.
લવેંગ	૩૨૨૮૦.
પાન	૨૮૨૬૦.

રૂપીઆ ૧૫ હજારથી ૨૫ હજાર સુધીની.

કાપડ	૨૪૬ ૫૦.
સુરંગી	૨૪૫૦૦.
લુંગી	૨૨૬૫૦.
છીટ	૨૨૪૫૦.
મરી	૨૧૫૬૦.
શાકેર	૨૦૩૬૦.
કાચાનાં આમડાં	૨૦૩૧૦.
પાઘડી	૧૮૬૫૦.
દીવેલ	૧૮૫૬૦.
ધી	૧૮૦૭૦.
પટોળી (રેશ્મી કપડું)	૧૫૯૬૦.
સાંઘા	૧૫૭૬૦.
ખજુર	૧૫૬૭૦.
મરુલ	૧૫૫૧૦.

ઉપજ.

સને ૧૭૫૯માં સરકારી આમદાની ઘટી ગઈ હતી. એ વખતે ૩ લાગ

પડતા. નવાખને ભાગે રૂ ૬૭૦૧૩૦, મરાઠાને ભાગે રૂ ૧૨૭૫૦૦, અને ઈંગ્રેજોને ભાગે રૂ ૬૭૦૦૦ આવ્યા હતા. રાહેરની ઉપજ આટલી મોટી હતી, તે છતાં નવાખ પાસે સીલક રહેતી નહોતી. મરાઠાઓ ખખડતા હતા, અને વગ આવે વ્યારે પોતાનો ભાગ વધરાવતા હતા.

સને ૧૮૦૦માં રાહેર લીધું, તે વરસમાં ઉપજ રૂ ૮૦૬૩૫૦ની અને ખરચ રૂ ૬૪૫૬૬૦નો હતો.

ઈંગ્રેજોને કિલ્લાનો તથા દરીઆઈ લશ્કરને ખરચ, આવિક કરતાં વધારે હતો. ઈંગ્રેજ સને ૧૭૫૬માં કિલ્લો લીધો વ્યારથી તે સને ૧૭૯૬ લગીનાં ૩૭ વરસમાં તેને ઉપજ ઉપરાંત રૂ ૬૬૯૮૨૫૦નો ખરચ વધારે થયો હતો.

જમીનનું ગહેસુલ.

જમીનનું ગણોત પરભારયું નવાખ સાહેબને મળતું નહોતું. પૈશ્વા અથવા ગાયકવાડ તે વચ્ચલ કરતા, અને હિસાબ મુજબ નવાખને ક્ષણે મળતો. જગીરદાર લોકોને ગણોતીઆ દુખી કરતા. બક્ષી સરખાના ગણોતીઆ તેને ગાંઠતા નહોતા. મરાઠા રાજ હોય તો તે મળતું નહીંતો રખડી જતું. ઉમરા ગામમાં બક્ષીની જગીર હતી, તેના ગણોતીઆ હથીરખંધ માણસોની ટુકડી જતી વ્યારેજ ગણોત આવતા.

મુકાત.

ખીજ ઉપજ મુકાતની હતી. એ મુકાત નવાખ તેગબખતખાને સને ૧૭૩૫માં નવી દાખલ કરી હતી. રાહેરમાં ખુસ્કી મારગે જે વેપારની જાણસો આવે તે ઉપર મારચે મારચે જે જે વેરો લેવામાં આવતા તેને મુકાત કહેતા હતા. એ મુકાત ગુજરાતથી આવેલા બે સખસોએ પહેલાં રાખી. તે સખસો

તે મંગલજી અને વસન ભાટીઓ હતા. મુકાતમાંથી સને ૧૭૭૮ના હીસાબ મુજબ રૂ ૪૨૬૨૩૦ ઉપજતા હતા. મુકાતદારોના જૂલમના કાંઠો નહોતો. તેમ સુર્યા વેપારીઓ મુકાત બચાવવાને હજારો રીને દગો ફટકા કરતા હતા. જકાત એકજૂતરે હતું નહોતું. ફેટલીક જાણપર એકજૂ વેરો હતા, અને ફેટલી કપર બે તથા ફેટલીકપર ત્રણ હતા. મુકાત જકાત અને સરટેફિકેટ ટેક્ષ, એવા ૩ વેરો હતા.

મુકાત જે મોરચે લેવાતું. તે દરેક જાતના અનાજ, કળ કકોલ, ઘી, મા ખાણ, ખાંડ, તંગાડિ, વગેરેપર હતું.

ખુસ્કી જકાત અનાજપર સેંકડે ૫ ટકા લગી લેવામાં આવતું તે જુવું અનાજ તેમ ટકા ૧ થી ૫ લગી લેવાતું. ઘીપર ૧૦.૫૫ ટકા, ખરેપર ૧૧.૭૫ ટકા, અને તંબાકુપર ૩૦.૧૦ ટકા લેવામાં આવતું હતું.

ખુસ્કી જકાત ઊપજાવાને જે ધનના આપતા, તે મુકાત કહેવાતી, અને ધનદારને મુકાતદાર કહેતા.

જકાત.

ત્રીજો વેરો કસ્ટમનો હતો, તે જકાત ગણાતું. ખુસ્કી જકાત જૂઠું અને કસ્ટમનું જકાત જૂઠું આપવું પડતું.

કસ્ટમનું જકાત ૧૦૧ જાણસોપર લેવામાં આવતું. તેમાં મુખ્ય, રંગ, ફળફળાદી, અને બનાવટની વસ્તુઓ હતી. એના ઉપર એક સરખું રા! ટકા જકાત હતું, તે ઉપર કહેલી ખુસ્કી જકાત ઉપરાંત નવું આપવું પડતું. ફેટલી ક વસ્તુઓપર કસ્ટમનું જકાત ભારે હતું. હીંગપર ૮.૩૩, હરડાંપર ૮.૮૨, મીણપર ૧૦.૬૭, ઘીપર ૧૧.૮૭, અને લાખપર ૩૦.૬૮ ટકા હતું.

સરટિક્ષિટ ટેકા.

આથો વેરો સરટિક્ષિટ ટેકા હતો. દેટલીક જાણસપર ઉપલા એ વેરા આ પ્યા ઊપરાંત આ ત્રીજો પાણી આપવો પડતો.

એ વર્ગમાં ૧૧૫ જાણસપર જકાત હતું. એ જકાત સરટિક્ષિટ અથવા માફી જકાત કહેવાતું. ઈંગ્લેન્ડના પરવાનાથી લામેલા માલપર ૧૧૧ થી ૩ ટકા (પણ દાડેમ તથા લુખાનપર ૫ ટકા, હીંગપર ૯ ટકા, અને લાખપર ૪૬-૬૩ ટકા). એ સવળો-લાટીનો માલ કહેવાતો.

નવાખની માફીમાં આવતો, તેપર ૦૧૧ ટકા લેવાતો. એ-કુરજનો માલ કહેવાતો હતો.

“ આમડી ” મુજબ કર.

આડુ કુરજનો વેરો વેપારીઓપાસેથી નાતજતનો તકાવટ રાખીને લેવામાં આવતો હતો. નવાખ સાહેબ મુસલમાનો પાસેથી સોંકડે ૨૧ ટકા આરમીનીયન પાસેથી સોંકડે ૩૧ ટકા અને હિંદુઓ પાસેથી સોંકડે ૫ ટકા લેતા હતા. એક ખાસ વેરો હતો, તે તેગખખતખાએ ૧૭૪૬માં નાખ્યો હતો, અને એકોટરો કહેતા, કેમકે લડધના ખરચ માટે થોડાં વરસ સોંકડે ૧ ટકા કર નાખ્યો હતો. એ એકોટરો ઈંગ્લેન્ડ સને ૧૭૫૯ની લડધના ખરચ વસૂલ કરવા ફરીથી નાખ્યો હતો. મુસલમાન તથા હિંદુ તરફના પહેલા વેરાની ઉપજ આખી નવાખને મળતી. આરમીનીયન તેમજ હિંદુ અને મુસલમાનો ઊપરના ખીજ વેરાની ઉપજ ઈંગ્લેન્ડને મળતી. તેમાજે જૂઠા જૂઠા વેપારી વર્ગના લોકો જે એકંદર આપતા તે આ પ્રમાણે હતા. મુસલમાન-૪૧ ટકા અને હિંદુઓ-૭ ટકા.

નાતજાતનો તફાવટ રાખ્યા વગર કર લેવાડવાની
ઈંગ્રેજની ઢાંચેશ.

ઉપર જોતાં માલમ પડે છે કે હિંદુઓપર જોજો ભારે હતો. તે જો
જો જોછો કરવાને અને સોને સરખા ગણવાને ઈંગ્રેજ બહુ દોરીશ કરતો. સ
ને ૧૭૬૩માં મીડી હોદ્દાસની મહેનતથી હિંદુઓપરથી ૧ ટકા ઘટાડી. ૬ કર
મા, તે પ્રમાણે સને ૧૭૬૨ લગી આદ્યું.

ઈંગ્રેજ પોતે ૪૨ ટકા લેતા ?.

ઈંગ્રેજો પોતાના તાબાના વેપારીઓપર નાતજાતનો તફાવટ રાખ્યા વ
ના ૪ ટકા લેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧ ટકા એકેડર કરના, અને એક બીજો
' કનવોય ડયુટિનો ' મલી જે. જુમલે ૬ ટકા લેતા હતા. સને ૧૭૬૪માં ઈંગ્લાં
દથી લૂકમ આવ્ય થી તે ઘટાડીને ૨૦ ટકા કર્યા. તે મુજબ નવાબ પાસે પણ
કરાવ્યું. પણ સને ૧૭૬૬માં માલમ પડ્યું કે આવક ઘટી ગયાથી ખરચ
પૂરો થતો નથી, તેથી પાછો વધાર્યો.

પરદેશી ઢાંચીવાળાઓ.

ક્રેંચ, વલંદા તથા ફીરંગી, ફરમાનનાં લખાણ મુજબ, ૨૦ ટકા નકાત
આપતા હતા. તેજ કાયમ હતું.

પરદેશી ઢાંચીવાળાઓની હાલત.

અઠારમી સદી પૂરી થયાં પહેલાં વલંદાઓના વેપાર સુરતમાં ઘણાખરો

પડી ભાંગ્યો હતો. સને ૧૭૯૬માં તેઓની કોઠી ઈંગ્લેન્ડ લઈ લીધી હતી. પણ ૧૮૧૫માં જો કે. તે પાછી આપી, તોપણ વેપાર કરો તેમના હાથમાં રહ્યો ન હતો. તેઓની કોઠી ૧૮૨૫માં તદ્દન ખાલી હતી, અને વલંદઓના વડે તે ખાલી કરી ઈંગ્લેન્ડને આપી દેવાના હુકમ હોલંદથી આવવાની રાહ જોતા બેઠો હતો.

ફ્રેંચ લોકોની કોઠી પણ સને ૧૭૯૬માં ઈંગ્લેન્ડે જપ્ત કરી હતી. પણ એ કોઠીપણ ૧૮૧૫માં લઠાઈ બંધ પડેથી પાછી આપી. એ કોઠીના ગવર્નર મરણ પામ્યો તથા બીજા અમલદારો એક પછી એક મરણ પામ્યાથી ખાકીનાઓ મોરીશ્વસ જતા રહ્યા. ફ્રેંચ લોકોની માત્ર એક નિરાતન સુસ્તમાં છે, અને તે અઠવાના મોરચા બહાર બેલેર અથવા ફ્રેંચ ગાર્દનને નામે જાળખાય છે.

પણ એ સઘી પૂરી થતાં લગી પોરટયુગીઝ લોકોની કોઠી હતી, પણ તે પણ ઘણી આબાદ હાલતમાં નહોતી.

નવાબી રાજ્યના છેલ્લા દિવસો.

સને ૧૭૯૬માં જાનેવારી મહીનામાં નવાબ મીર નીઝામુદ્દીનખાન મરી ગયા, અને તેઓની પાછળ એક મહીને તેઓના બાળક શાહજહાદો મરણ પામ્યો. તે વખતે મરનાર નવાબના લાઈ મીર નાસરુદ્દીનખાન અને નવાબના કુટુંબના બીજો દાવાદાર સુરતની નવાબીમાટે હરીફાઈ કરવા લાગ્યા. તેઓમાના એકેને ઈંગ્લેન્ડે ગાદી આપી નહીં.

આ વખતે હિંદુસ્તાન દેશમાં બ્રિટિશ રાજ બળવાન થયું હતું. ચોતરફ ઈંગ્લેન્ડના વાવટો ઉડતો હતો. પ્લાસીના યુદ્ધથી બંગાલા ઈંગ્લેન્ડના તાબામાં આવ્યું હતું. એ યુદ્ધમાં ઈંગ્લેન્ડના ફક્ત ૩૦૦૦ માણસો હતાં અને બંગાલાના નવાબ સીરાજુદ્દૌલા પાસે ૫૦૦૦૦ હતાં, તે છતાં એક દિવસમાં તે હાર્યો હતો. એ અતુલવ પછી તાજો અતુલવ સને ૧૭૯૬માં ઈંગ્લેન્ડને માઈસોર ખાતે મળ્યો હતો. દીપુ સુલતાનને હરાવી, તેણે રાજ લીધું હતું. ફ્રેંચ કે વલંદ

એ તરફની ઈંગ્લેન્ડને કરી બીક રહી ન હોતી. બીક માત્ર પેશ્વા તથા મરાઠા એની હતી. તેઓને પણ નબળા કર્યા હતા.

આ વખતે હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મોર્નિંગટન નામનો બહાર પહેલવાન હતો. મુંબઈમાં ગવર્નર તરીકે, મિંટ ઇંકન અને સુરતમાં ચીફ તરીકે મિંટ સીટન નામના બહોલા અનુભવવાળા કામદારો હતા. મામલો આ વેળા હતો એવામાં નવાબે સને ૧૭૯૯ના દિસંબર માસમાં તંબાકુ પર કર નાખ્યાથી મહમદન લોકોએ હુલ્લ કર્યું.

સને ૧૭૯૯નું તંબાકુ ખામત હુલ્લડ.

મળને પણ વિનાશકાળે વિપ્રીત બુદ્ધિ સુઝી. નવાબની આમદાની સને ૧૭૯૯માં છંક થઈ હતી, તે કરજદાર થઈ ગયો હતો. નોકરોના પગાર છ છ મહીનાના ચઢી ગયા હતા, તેથી તંબાકુ અને અનાજની મુકાત આપી. આથી લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા. ઈંગ્લેન્ડના વડા અમલદાર મીંટ સીટન તા ૭મી જાનવારી ૧૮૦૦ને દિવસે, મુંબાઈના ગવર્નર જોનાઠન ઇંકન પર નીચે મુજબ કાગળમાં એ હુલ્લડ વિશે લખે છે.

“ ચારસે પાનસે મુસલમાનીઓ તા ૨૭મી દિસંબરે ચીફની વાડી મા આવી, અને તંબાકુ, દાણા વગેરેની અપાયલી મુકાત વીરૂધ્ધ ફરીઆદ કરી સવળીઓ તેને છુટે મહોડે ગાળો દેવા લાગી. તેણે તેમને જવાબ દીધો કે એ માફ કામ નથી. એવો નવાબસાહેબનું છે, માટે તેમને કહો. બક્ષીસાહેબ તે વખતે અસ્વારીમાં પાલખીમાં બેસી નીકળેલા હતા, તેઓની પાલખી પર એ વીખરેલી ઝોરતો ગાળબેલ દેતી ટુટી પડી. અને કહ્યું કે જો તમે દાદ નહીં સાંભળશો તો મુંબઈના ગવર્નર આગળ ફરીયાદ જશું. એવી રીતે કિલ્લાની સામે તેની પાલખી ૨ કલાક અટકાવી તેને રોકી રાખ્યા. બક્ષીએ તે પાત નવાબને કહી અને પુછ્યું કે આ બળવાનું કેમ કરવું ? નવાબે તેઓ

ને ૩૨૦ મોકલ્યા. તેઓએ તે લીધા નહીં; અને બક્ષીની અસ્વારી પાછી આવે તેની રાહ જોતી ઉભી. બક્ષીસાહેબ છાનામાના દરીઆમહેલમાં જતા રહ્યા. બીજે દહાડે બક્ષી આલીવ દરવાજે ગયા, પણ તે આરતોને લીધે કાતકની ભાગજેથી રાહરમાં દાખલ થયા. તે આરતોને ખબર પડી કે તે તો બીજે રસ્તે નાહો તેથી દોડતી જઈને અદરસ આગળ અસ્વારીને પકડી પાડી ને તે ઉપર હુમલો કર્યો. ઘણીએક ગાળએલ દંધને પુમપ્રસાદ પાડીને તેઓએ બંધીએ તેનાપર ઈંટ પથરા અને ધુલનો મઢો ચલાવ્યો. તેથી સુરતમાં એક મહોરો ખતાવ ખતરો એવું રૂપ થઈ પડ્યું. પણ પરમેશ્વરની મહેરબાની અને દુવાથી તે વાદલ ઊતરી ગયું.

પારસીઓ એકઠા થઈને મોઢીને ઘેર ગયા અને કહ્યું કે ધનસાક મળવા જોઈએ, નહીં તો અમને ગમશે તેમ કરીશું. મોઢીએ ૪ દિવસમાં એ વિશે ખંદોબસ્ત કરી જવાખ આપવાનું કબુલ કરીધું. આથી તેઓ રાજ થયા અને ઘર ગયા.

તા. ૭ ક. સુરતમાં મોઢી પારસી કોમના વડા છે."

આપરથી જાણાય છે કે, મળએ પોતાના રાજ કરતાના હાથ મજબુત કરવાને બદલે નબળા કર્યા હતા. તેઓને તેની સામે થયાં, અને તેઓએજ અપમાનો આપ્યાં. આ સઘળું ઈંગ્લેન્ડ નિરાંતે જોયા કર્યું. ધાર્યું કે હવે સુરત લેવાના લાગ સારો છે. એ હુલ્લડ થયા પછી ૪ મહીને સુરત ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ગયું.

પ્રકરણ બારમું.

નવામપાસેયી સુરત લેવાને હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જન
રસ તથા મુંબઈના ગવર્નર વચ્ચે પત્ર વહેવાર.

નાગદાર અલ્લ ઓફ મોરનીંગટન તરફથી,
નાગદાર બેનાઠન દાંકન ઉપર.

તા ૦ પમી ફેબ્રુઆરી ૧૭૯૯.

તમેએ વાપરેલી સમજથી હું તદ્દન સંતોષ પામ્યો છું. હું અરજ
કરું છું કે, એ ગામતના જે ભાગના કડચો કરી નાખવાની જરૂર હોય તેના ક
ડચો, મને પુઝ્યા વગર તમારે કરવો.

મુંબઈના ગવર્નરે ગવર્નર જનરલપર લેખેલો પત્ર.

મુંબઈ તા ૦ ૧૬મી અપ્રેલ ૧૭૯૯.

સુરતના કારભારમાં સુધારા દાખલ કરવા માટે આવતાં ઘણાં વરસ ક
રતાં હોવાના વખત ઘણો અનુકૂળ છે, તેથી તમે નામદારનાં મત તથા
મંજૂરચત્રો લાભ લીધા વગર ચોખું કરવાની અમારી મરજી નથી. તેટ
લાં હાલના જનચત્રોને સમજાવીને જે માગણી કરી છે, તે કબુલ કરાવવા
ને ઠકાપણથી જેટલું ખતરો, એટલું કરશું.

મુંબઈના ગવર્નર મી૦ જોનાઠન દંકન ઉપર
સુરતના ધીરૂ મી૦ સીટને લખેલો પત્ર.

તા૦ ૧લી અપ્રેલ સને ૧૭૯૯

મીર નાસરૂદીને કીરપારામની અથવા તેની આગલ વાછલ રહેતા કોઇ પણ સંખસની જાણવગર તમને મોકલેલો પત્ર ખરો છે તે બદલાઈ ગયેલો માણસ દેખાય છે. તે પ્રથમ નમનતાઈવાળો અને સઘળા દેખાવમાં તા બેદાર હતા, અને પોતાના દરજ્જાપર હક કરતાં તે આપણી મહેરબાનીથી મલ્યા છે એવું જાણવતો દેખાતો.

૩કો મલ્યા પછી મેં તેની ખાત્રી કરી આપી છે કે, મારાં મત પ્રમાણે તમે (ગવર્નર) ગુસ્સે થશો, અને મેં એટલે સુધી યાદ દેવાડી છે કે, સરકારની મરજી પ્રમાણે નહીં ચાલ્યાથી ભર્યના નવાખના છોકરાઓની હાલત કેવી થઈ છે તે તે છોકરાઓ સુરતમાં છે, તે દેખે છે.

મરહુમ નવાખના ભાઈ મીર નાસરૂદીનખાન તરફનો ૩કો.

વગર તારીખનો. પહેલ્ય તા૦ ૧૮ મારચ ૧૭૯૯.

મારા બપાવા, બાપ તથા ભાઈના મલી જે આસરે ૪૦૦ નોકરો છે તે સઘળાં કંપનીની આગાદીમાટે રાત દહાડો દુવા માગે છે. આપણે સઘળા ગોયા એક વહાણમાં બેઠા છીએ તેનો વડો નામદાર ઈંગ્લાંદનો રાજા છે, નામદાર કંપનિ અમારા પીતા, મુરખી તથા નહીં બદલાય એવા મીત્ર છે. ખાતાનો આગલો ગેરબંદોગસ્ત સુધારવાને મેં ઠરાવ કીધો છે, અને ગેરવાજગી ઉપજ કાઢી નાખનાર છું.

મીર નાસરૂદીનખાને મીંઠ જોનાડન હંકન પર લખેલો પત્ર.

તાં ૨૯મી મારચ ૧૭૯૯.

કુરજના વેપારીઓ એક મેજર તૈયાર કરતા હતા. તેઓ વગર કારણનું રમખાણ કરે છે. તેઓમાં એક પણ માણસ સારી આખરના નથી. જે ચંદા લો હુમેશાં સરકારનાં કામમાં હરકત નાંખે છે, તે ચંદાલોનું એ કામ છે. તેઓ સરકાર સામે તીરસકાર ભરેલી ભાષા પણ વાપરે છે. તેઓ મારી આગળ ફરીઆદ લાવ્યા, તેમને મેં એવું કહીને હાંકી કઢયા કે કોનવોણના ખરચ માટે ૨ ટકા નાખ્યા છે તે સંડેથી મધ્યમ છાપો છે.

દાલરની ખાતમાં એમ છે કે તેમને ૧૦૦ દાલરના ૨૦૮ રૂપિયા આ ગલા દર મુજબ મળતા. મારા મરહુમ ભાઈએ કેટલાક હક તથા વેરા કાઢી નાખ્યા અને ૧૦૦ દાલરના ૨૧૬ એટલે સેંકડે ઇતે નફા આપ્યો. એ સદળી મહેરખાની છતાં, જ્યાં લગી મરાઠાઓની ટંકશાળ શહેર ખડાર ચાલતી ત્યાં લગી શહેરમાંહેલી ટંકશાલમાં એકપણ દાલર તેઓએ મોકલ્યા નહીં.

મીંઠ દેનીયલ સીટને મીંઠ જોનાડન હંકનપર લખેલો પત્ર.

તાં ૧લી અપ્રેલ સને ૧૭૯૯.

તમે મને લખ્યું હતું કે સરકાર જો મીર નાસરૂદીનને ગાદી આપે તો તમે તેના ભાઈને જે કરાર મોકલ્યા હતા, તે કરાર તેને કબુલ છે કે નહીં તે વિશે મારે તેને કસી જોવો, તે ઉપરથી મારી તથા મીર નાસરૂદીનની વચ્ચે શી ખીના બને છે, તે મેં તમને વખતે વખતે લખી મોકલી છે.

મેં તે કરાર તથા અદાલત કાઢવાની વાત છેલ્લી મુલાકાતમાં કાઢી કરાર

વિશે તે મરજી પતાવે છે પણ નાચારીની વાત વચ્ચે આણે છે, અને કહે છે કે મારા અમલદારો સાથે મસલત કરીશ, અદાલત વિશે કહે છે કે તેથી મહેનત પડશે. તેણે મને કરગરીને કહ્યું કે, મારો હાથ પકડો અને ખરી દોસ્તીની ખાત્રી આપો, કેમકે તેણે કહ્યું કે મારાપર તેના ભરોસો છે. મેં તેને કબુલ ત આપી અને કહ્યું કે કરારમાં એક કલમ છે તે મુજબ સરકાર તમને તમામ મદદ આપશે. તેણે કહ્યું કે સુરતની ધન્ય તથા રૈયતનાં ભલાં માટે તે ખુશીથી મારીસાથે મળીને કામ કરશે.

મેં તેને જાણથી કહ્યું કે જતે ચોખો જવાખ લખીને આપો, કેમકે મેં કહ્યું કે, જો અગત હશે તે ગવર્નર હીઆં આવશે. થોડા દહાડા પર તેણે મને એક રકડો મોકલ્યો, તેમાં રકત એટલું કબુલ કરે છે કે નામદાર કંપનિ ને તે વરસે બે લાખ ૩૦ મહત આપવા તથ્યાર છે. આ જવાબથી મેં તેને બે લાખીને આશ્ચર્ય પાણું તથા નાઉમેદી બતાવી, અને તેને ઠકાણે લાવવાને ઉંચો નીચો કર્યો, પણ તેનો લાઇ જે બહાના તથા કારણ બતાવતો તેજ તે બી બતાવે છે.

મી૦ સીટનપર મીર નાસરુદીને મોકલેલો રકડો.

મારાથી કરાર કબુલ થાય નહીં, અને જુના નોકરોને તથા સીપાઇઓ ને કઠી મુકાય નહીં. પણ હું કંપનિને હુમેરા સધી એમને એમ દર વરસ બે લાખ ૩૦ની બક્ષીસ આપીશ.

મુંબઈના ગવર્નર મી૦ જાનાઠન ડંકને
ગીર નાસરદીનપર લખેલો પત્ર.

મુંબઈ તા૦ ૧૬મી અપરેલ સને ૧૭૯૯.

હાલની જરૂરીયતમાં અસંલ કરારમાં કબુલ્યા મુજબ નવાબની નેમનુક કરવાની પાણુજર છે, તેથી ને ગોઠવણુ તથા તમને નવાબી આપુવી. એ બધે કામ એકઠી વખતે થાય તો સારું એવું લાગે છે. તેથી જેવું મને માલમ પડશે કે એ જગાએ કાને ખેસાડવો, તેજ વખતે તે નેમનુક તમને લખી જણાવવામાં આવશે. કંપની સરકાર સાથના કરાર મુજબ એ નેમનુક કરવાનું કામ સરકારનું છે.

નાગદાર ગવર્નર જનરલ તરફથી મુંબઈના ગવર્નરપર પત્ર.
(છુપું ખાતું)

તમારો ગધ તા૦ ૧૬મી અપરેલ ૧૭૯૯નો દિસપેચ પહોંતો છે.

તમારો તા૦ ૬ ઠી નવેમ્બર ૧૭૯૮નો પત્ર સુરતના માછ નવાબના મરણની થોડી મુદત અગાઉ પહોંતો હતો. એ મરણને લીધે, તમારા દિસપાચમાં લખેલો બધો ઘાટ બદલાઈ ગયો.

એ બાબત વીરો મલેકહુમસાહેબ તમને હુકમો આપે છે કે, સને ૧૭૫૮માં નવાબ મચેનીદીનખાન સાથે જે કરાર થયા છે, તે કરાર ને અમલ તેમનાં મરણથી બંધ પડ્યો છે.

તે તેમનો એકલાનો કરાર હતો. તે તેના વારેસોને લાગુ પડતો નહોતો. સને ૧૭૬૩માં મચેનીદીનના મરણ વખતે, તથા સને ૧૭૯૦માં નવાબ કુટબુ

દીનના મરણ વખતે ચાલેલી તકશરથી સાબેત થાય છે કે તે કરારનો અમલ મચેનીદીનના મરણથી બંધ પડ્યો છે.

મુગલાઇ અમલ નુષ્ટ થયાથી, હવે તે બાબત શું કરવું, તે વિશે કંપનિની મરજીમાં આવશે તેમ કરશે.

નવાબની જગ્યાએ કોમે બેસાડવો તે હકની સાથે સુરતનાં કામમાં વાજી, હડાપણ ભરેલો અને પુખ્ત બંદોબસ્ત કરવાની ફરજ પણ જોડાયેલી છે. સુરતના લોકોના જનમાલની સલામતી માટે કંપનિ સિવાય બીજો દોષ નવાબદાર છે હકી.

તે માટે માણ નવાબ તથા તેના બાપ મીર કુટબુદ્દીન એવું ધારેલું સમજવું જોઈએ કે, સતે ૧૭૫૯ના કરારની રૂએ નહીં પણ સરકારની મહેરબાનીને લીધે તેમને નવાબી મળી હતી.

શહેરના માહેલા કારોબાર તરફ જોતાં, મહેસુલ વસુલ કરવામાં દગા ફટકા, જૂલમાત અને અંધેર ચાલે છે તે તરફ જોતાં, ધનસાફના કામમાં લાંચ રૂપત ચાલે છે તે તરફ જોતાં, પોલીસની ચોગ્યતા, મુખ્યત્વે કરીને ૧૭૯૫ માં ગતાવેલી અચોગ્યતા તરફ જોતાં, પુષ્કળ સાબેતીઓ મળે છે કે, નવાબ સાહેબો શહેરના માહેલા તેમજ બહારના બચાવના બંદોબસ્તના કામમાં અચોગ્ય હતા.

આ અગતની નેમો ફક્ત વ્યારેજ જલવાય. કે જ્યારે કંપનિ સરકાર સુરતનો તમામ વહીવટ પોતાના હાથમાં લે.

આ પત્રમાં, કરારની સરતો બીકેલી છે. તે મીર નાસરુદ્દીનને આપવી. નવાબની ગાદી કેવી સરતે તેમને મળશે, તે વિશે એકસ સરતો તેમાં લખેલી છે.

જો મીર નાસરુદ્દીન એ સરતો કબુલ કરે તો, તમારે તેને નવાબી આપવી. જો ના કહે તો, નવાબી આપવી નહીં, અને જાણે તેણે સરત કબુલ કરી હોય વ્યારે જેમ સુરતના તમામ રાજકાર્યદાર હોત તેમ તમામ રાજ,

શભાર લેવો.

મીર અમીરદીન બક્ષી વિશે ઘટતી ગોઠવણ કરવી જોઈશે. તેમજ મીર મુલકર ચાખ ખાન તથા માજી નવાખના તેવાજ, કોઈ બીજા અમલદાર માટે ગોઠવણ કરવી જોઈશે. આ ગોઠવણ નાણાની યા જમીન આપવાની ગ મે તેમ કરજો. સરકારી કારોબાર લેવાની વાત જાહેર કર્યા અવલ, તેઓને માટે કરેલી એ ગોઠવણો જાહેર કરજો.

લશ્કરની ફોજ વધારજો. યુરોપીયન તોપખાનાની એક તથા યુરોપીય ન પાયદળની બે ટુકડી તથા દેશી પાયદળની એક આખી ફોજ વધારજો.

બીજી દેશી રીજમીટ વધારવાને અમે તમને સત્તા આપીએ છીએ.

લશ્કરી અમલદારો. ચીફ સિવિલ સરવંટના તાબામાં ગણાય.

રાજ લેતાંજ નવેસરથી મુલકીખાતાની નેમતુક કરજો.

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તથા રેવિન્યુ કલેક્ટર, એ જૂદા જૂદા અમલદારો હોવા જોઈએ.

મોતની સીજા મુખ્ય સરકારની બહાલી મેલવ્યા પછી કરવી, તેમજ ભારે રકમની ખાખતની દીવાની અપીલ પણ મુખ્ય સરકારને થાય, એવી ગોઠવણ કરવી.

મુલકી વડો અમલદાર, કિલ્લાનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગણાય.

એ નામતમાં ધારા બાંધવા ઘટે તે બાંધવા.

નવાખના પડીને ખાનારા સીપાઇઓને વીઝેરી નાખવા, કે ખરચમાં હિગારો થશે.

કસ્ટમના દરમાં માફી આપવી.

ખંગાલાના માલપર સેંકડે રા ટકાનું જકાત લેવું, પણ પાછો નીકારા થાય તેવાપર માફી આપવી.

મરાઠાનો કુરજમાં ભાગ છે, તેથી તે જકાતની રકમ જૂડી રાખવી.

લડતપર જે કર લેવામાં આવે છે તે ભારે છે, તે કાઢી નાખી, ફરીયાદોપ

૨ ફી રાખવી.

મરાઠા તથા ગાયકવાડ ગોવીંદરાવને સરામરી કાઢીને તેમના કાલો આ પવામાં આવશે. તેઓએ રાખેલા ચોથીઆઓના હિસાબ ચોવાની છુટ છે. તા ૦ ૧૦મી મારચ ૧૮૦૦

(સહી) ગવર્નર જનરલ.

સુરતના કોલકરાર.

કંપનિ સરકાર તથા તેમનાં જાનશીનો તથા સુરતના નવાખ તથા તેમના વારસ તથા જાનશીનો વચ્ચે થયેલા કમરની સરતો.

સુરત શહેરના રક્ષણમાટે નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિને ભારે ખર્ચ કરવો પડે છે, લોકોના જનમાલની સલામતી માટે જોઈતો ખંદોખસ્ત નથી, અને હિંદુસ્તાનના પ્રિટિશ રાજના ગવર્નર જનરલ રાઇટ આનરેબલ અર્ધ આફ મોરનેંગટન તથા નવાખ સાહેબ નાસરદીન અરસપરસ એવા ધંધાતુર છે કે, શહેરના માહેલા ભાગમાં લોકોના જનમાલની સલામતીના તથા ખાહેરના ખ્યાવના ખંદોખસ્તો વધારે પુખ્ત રીતે કરવાની અગત છે, તેથી નીચેના કરારની સરતો કંપનિ સરકાર તરફથી મુખધંના ગવર્નર મી ૦ જો નાહન દંકને સદરહુ ગવર્નર જનરલની વતી પુર અખત્યારથી એક તરફ, તથા બીજી તરફ સુરતના નવાખ સાહેબ મીર નાસરદીનખાન તથા તેમના વારસો તથા જાનશીનો વચ્ચે થઈ છે.

પહેલી—નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ અને નવાખ સાહેબ મીર નાસરદીનખાન વગેરે વચ્ચે જે મિત્રાચારી છે, તે મજબુત થઈ છે, તથા મંજૂર રાખી છે, અને એક બીજાના હોસ્તને હોસ્ત તથા દુશ્મનને દુશ્મન ગણવા, બીજી—નવાખ નાસરદીન કબુલ કરે છે કે, સુરત શહેર તથા તેના તા

આના આસપાસના મુલકોમાં મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ, દીવાની, ફૅજ દારી તથા સઘળો મુલકી તથા લસ્કરી વહીવટ તમામ હમ્મશ લગી એકલી ના મદદર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને આપવામાં આવશે.

ત્રીજી—એવા કરાર થયા છે કે, નવાખ સાહેબના વડીલોને માન તથા મરતબો મળતો તે મુજબ તેમની સાથે સઘળે મસજી વર્તવામાં આવશે.

ચોથી—નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ સુરતના મહેસુલમાંથી નવાખ ના સરદારાનખાન તથા તેના વારેસોને દર વસ્તુ એક લાખ રૂપીઆ દર ત્રણ મહીને સરખે હીસ્સે આપશે. એ સાલિયાણુ સદરહુ મહેસુલમાંથી સહુથી પહેલું ઉપાડવામાં આવશે. કંપનિ સરકાર વળી ઉપલી રકમ ઉપરાંત નવાખ સાહેબને તથા તેમના વારેસોને ઉપજમાંથી ખરચ ખાદ ફરતે જે વધે તેના એક પાંચમાઉંશ આપે. એ ખરચમાં નવાખને આપવામાં આવે તે લાખ રૂ. ૩૦, મરાઠાને ચોથ અપાય છે તે, તથા મહેસુલ વસુલ કરવાના તમામ ખરચ ગણવામાં આવશે.

પાંચમી—સુરતના મહેસુલ ખાખત નવાખને પુર સંતોષ મળે માટે તે એા કોઈપણ વખતે હિસાબ તપાસવાને અથવા તપાસનાર વકીલ રાખવાને મુખત્યાર છે.

છઠી—ફૅજદારી તથા દીવાની ન્યાયને માટે જે કોરટો સ્થાપવામાં આવશે તે નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિની સત્તામાં રહેશે. તેમાં મુખ્યમાં ગવર્નર સાહેબ કાઉનસિલ સાથે મલીને જે અમલદારો નીમશે તે અમલદારોની તે કોરટો જનશે અને તે. દેશના કાયદા તથા રેવાજને અનુસરીને ખતાવેલા કાયદાથી ચલાવવામાં આવશે. એ ધારા સરકાર હર વખતે મગટ કરતી રહેશે.

સાતમી—ઇનસાફની અદાલતમાં જે ફરીઆદ એવી આવશે કે જેમાં અંધે પક્ષ નવાખના સગાં અથવા નાકરો હોય, તેઓને નવાખ સાહેબ પાસે અથવા તેઓ જેને ઇનસાફ કરવા નીમે તેની પાસે જવા કહેવામાં આવશે. જે ફરીઆદમાં બીજો પક્ષ ત્રાહેન સખસ હશે. તે ફરીઆદ વડા સિવિ

લ સરવંટને કરવામાં આવશે તે તપાસ કરી નવાખ પાસે મોકલશે. બધે પા ર
ટીની મરણ હશે તો લવાદને સોંપવામાં આવશે, તેઓ જે સિક્કા અથવા ઠ
રાવ કરશે તે નવાખે તરત અમલમાં ચકાવવો.

મુંબઈના ગવર્નરે સુરતના કરાર બાબત ગવર્નર જનરલને લખેલો પત્ર.

તમારો તા. ૧૦મી માર્ચના દિસપેચ પહોંતો.

અમારા પ્રમુખ સુરત યથા તથા તેઓએ તા. ૧૩મી મેએ જે કરાર
કર્યા તેને લક્ષ્ય રાખી કરેલો તેની નકલ આ સાથે મોકલી છે. અસલ ન
કલ ધલાકાની ત્રીજીમાં છે.

મુંબઈ તા. ૧ આગસ્ટ ૧૮૦૦.

દંકન.

જે. રીવેટ.

દપ્તર. પેન્.

નામદાર જોનાઝન દંકને સુરત લીધા બાબત કરેલી નોંધ.

હું અપરેલ માસની આખરીએ સુરત ગયો, અને ત્યાં તા. ૨૯ મેએ
પહોંતો. મારી સાથે નામદાર ગવર્નર જનરલે મોકલેલો પત્ર લઈ ગયો હતો,
તેમાં નાસરૂદીનને જે અધીકારી ગાદીએ બેસાડી રાકે તે અધીકારી ગાદી
આપે તે પહેલાં તેણે મુસ્તદીના ખિતાબ ધારણ કર્યો તે માટે ઇપકો લખે
લો હતો.

એ મુસ્તદીના ખિતાબ હાઈડરાબાદના નીઝામ મોકલેલો હતો.

નાસમાં પહોંચતાંજ મેં વહાણ પાછું મુંબઈ મોકલી દીધું, અને હું

શેઠની પર ગયો. કિલ્લામાં ખપ લાગે એટલા માણસો પણ તેમાં સાથે લીધા.

મેં નવાખ સાહેબને તે કાગળ તાઠ દહી મેઝે આપ્યો. ખીજે દહાડે બક્ષી મીર નાથરનીદીન સાથે વાતચીત થઈ. તેણે મારી મરજી પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી ને કહ્યું કે, મારા સગા મીર નાસરદીનખાન નવાખને પણ હું એમ સલાહ આપીશ.

એજરની નાસરદીનના આપદાદાથી ચાલતા આવેલા કીરપારામ નામના મુખ્ય નોકરને સમજવવાની કોશિશ કરવા પછી તાઠ દમીએ નવાખ તથા બક્ષીને જાતે બધી સમજ પડી અને ફરમીમાં લખવું કરારનામું આપ્યું. નવાખે એના નવાખ તાઠ ૧૨મીએ આપવાનું કહ્યું. બારમી પહેલાં કીરપારામ આવીને કહી ગયો કે નવાખ સાહેબ હા કહે છે. પણ મરી નાઉં મેઢી વચ્ચે તાઠ ૧૨મીએ તેઓ હાજર થઈને ના કહેવા લાગ્યા. કારણ એવું બતાવ્યું કે સુરત શહેર એ આખું હિંદુસ્તાનના લોકોને મકકે જવાનો રસ્તો હોવાથી એ શહેર મક્કાના દરવાજો ગણાય છે, તે જો તમને આપી દેવામાં આવે તો મહમદન ઊમની નવાખ પર મોટી ઘતરાજી થાય. બક્ષીએ પણ કહ્યું કે નવાખ સાહેબ ઊમરે પુગ્યા છે, તેથી શું કરવું તેના વિચાર કરવાને તેઓ મુખત્યાર જ. મેં ઊઝટપાલટ સમજાવ્યા. તેમને કહ્યું કે તમને રોકડ મળશે નહીં તો તમે માંગશો તો જાગીર મળશે, તોપણ સદગુણ પથર પર પાણી. જતાં જતાં નવાખે કહ્યું કે શહેરનું તમારી નજરમાં આવે તેમ કે શે. એમ કહી રજા લઇને ગયા. મેં કહ્યું કે શહેર કાલે લઈ લેવામાં આવશે, અને ખામદાદમાં સીંચાઈઓની પાસેથી તેમનો અધીકાર છોડાવી દેવામાં આવશે. મેં વધુ એ કહ્યું કે તમે જ્યારે માનતા નથી, તો જો ગોઠવણો કરી છે, તે ગોઠવણો હવે ભાગી પડેલી સમજવી, અને કાંઈપણ મલશે, એવો જરોશો રાખવો નહીં.

તેઓ ગયા પછી કીરપારામ મારી આગળ આવ્યો અને અજબ થઈને કહેવા લાગ્યો કે આ શું થયું ! તેઓએ સહી કરવાના દસ્તાવેજ પટીક ગજ

વામાં લીધા હતા, તેથી હું તો ધારતો હતો કે આજે સડી સાખ થઇ જશે. એનું કારણ શું છે, તે સમજાતું નથી. માટે એની બાતમી મેલતીને હું તમને સંઘળો રપોટ પહોંચાડીશ.

પણ તેના એ બેલવાનો મેં ભરેશો રાખ્યો નહીં. મેં લાગણું કરતાં દિગ્ગ આક્રિસ્ટ કરનલ જોસને કહેવાડ્યું છે, આવતી કાલે સવારમાં રહેરોના કારભાર હાથમાં લેવો છે. નવાબે સીપાઈઓના મે વધો લીધો હતો, તે દુર કરવાને મે કીરપારામને વાતચીતમાં ઘટ્ટારો કર્યો હતો કે આસરે ૧૦૦૦ સીપાઈઓના ૩૦ થી ૪૦ માસના પગારમાં અડધા પગાર ચઢી ગયલા છે, તે કંપનિ પૈસાં હાલતો સુકવી આપશે.

કીરપારામ પાછલે પંડારે કહેતા આવ્યો છે, નવાબને સારી પડે સમજાવ્યા અને હું તેમને ઠેકાણે લાવ્યો છું. તેઓ સડી કરવા રાજી છે.

તા. ૧૩મીએ સડવારમાં નવાબ સાહેબ આવ્યા, અને તેમની સીલ તથા બક્ષીની સીલ કરીને કરાર રજુ કર્યો. મેં કીરપારામ પાસે સાખ કરાવી, અને કંપનિની વતી મેં સડી કરી, કીરપારામ પાસે પણ કરાવી, તેજ રીતે બંધેપર સેક્રેટરી મી. જ. સ. આગસ્ટસ ગ્રાંટની સડી કરાવી, એક મેં રાખી, અને અસલ નવાબને આપી.

પાછળથી મિ. દી. સુઝાએ મને ખાત્રી કરી આપી છે, ઘેર ગયા પછી બક્ષીએ નવાબ સાહેબને સમજાવી કબુલ કરવાને સલાહ આપી હતી.

નાસરુદ્દીન રજા લઇને ગયા, અને કહ્યું કે કીરપારામ કેટલીક બાબત ખોલારો કરવાના છે. કીરપારામે નવાબની સીલ તથા સડી વગરનું એક લખાણ કાઢી વાંચ્યું, તે નીચે મુજબ:—

મીર નાસરુદ્દીનખાન સાહેબ નવાબની અરજ.

પડેલી.—નવાબ તથા બક્ષીની વાહીએથી ફળ ફલાદી તથા દાણો પા

છી શહેરમાં આવે, તે દરવાજે અટકાવવાનો દોષને હક નથી. એવો હકમ કરવો.

ખીજી.—મારા તથા મારા ભાઈ તથા આપદાદાના માંગનારાની ફરી આદ કંપનિએ સાંભળવી નહીં.

ત્રીજી.—જ્વંધાર, લુહાર, દરજી વગેરે વસ્ત્રવાયાઓની પાસે જેમ મજૂરી લેવામાં આવતી, તેમ નવાખ સાહેબ જીરી રાખે એવી છુટ મુકરી.

ચોથી —મારા નાકર ચંકરાના દાગોપાણી મોરચાપર અટકાવે નહીં.

પાંચમી.—વકત નગરીના ઓઢાની પેદારા વરશે રૂ ૧૨૦૦ની છે, તે સનદ સાથે મને મલેલી છે. તે મને મલ્યા કરવી જોઈએ.

છઠી—પરકાણની મુકાત વગેરેની જે સોલક ચઢેલી પાકી છે, તે તા. ૧૪મી મે ૧૮૦૦ લગી મને વસુલ આપવી.

એ અરજના કાગળપર મારી નજર કરીને મેં કહ્યું કે, એમાંથી જે ઘટવું હશે. તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે. પણ ત્રીજી માંગણી તો દેખીતી બે હુંદી છે. કંપનિ મજૂરી ખરચીને મજૂરી કરાવે છે, તેમ લોકોને પોતપોતાની મરજી માફક મહેનતણું મળવું જોઈએ. તેપરથી કીરપારામે કહ્યું કે કંપનિ પણ ઓછી મજૂરીથી કામ કરાવે છે. તે વાત પછવાડેથી ખરી કરી; માટે તે કામમાં મેં હકમ આપ્યો છે કે, એમ કરવું નહીં.

કીરપારામે પછી પોતાના વરસાસણની વાત છેડી. તેણે કહ્યું કે મને કંઈ જાગીર મળે તો સારું.

આ મુજબ કોલકરાર અમલમાં આવ્યુંની સાથેજ તા. ૧૪મી મે સને ૧૮૦૦ને દિવસે મીર નાસરદીનને મસનદ (ગાદી) પર બેસાડ્યા. તા. ૧૫મીએ મારા એકી કાંમિઝ વિલસન, કીરપારામ તથા નવાખ સાહેબના સીપાઇઓના બે મહા અમલદારોએ સાથે જઈને દરવાજે દરવાજેથી સીપાઇઓની પાસેથી કામ ચકાવીને મુખાઇથી આવેલા સરકારી સીપાઇ ઓને લાગલા ચકી દીધા, તથા તેને દહાડે લશ્કરી પહેરા દરેક દરવાજે

રાખ્યા.

આ સઘળું લગારે ફેસાદ યા ઉશ્કેરાણી વગર પસાર થયું. એમ છતાં નવાખ તથા બક્ષી એએન ગન્યા છે, એવી અફવાઓ ઉડી હતી.

સીપાઇલોકો નોકરી માંગતા આવ્યા હતા, પણ તેમના પગાર ચઢી ગયલા હોવાથી તેમને રાખ્યા નહીં. ફક્ત તેઓના વડો ગુલઝારખાન જે ઘણા ચોગ્ય છે, તેને રાખ્યો છે. તે ઉમરે તથા આગર ધન્યતામાં એવો છે કે અગત વખતે ૧૦૦૦ માણસો ઉભાં કરી રાકે.

ચઢીગયલા પગારની રકમ રૂ ૧૪૫૭૭૪-૦-૮૭ છે, તે આપવામાટે નવાખ સાહેબે દારૂ તથા તાંબાકુમા ધન્યરાની રકમ થોડુંક પર ભારે કરી ચૂકી હતી, તેમાંથી ખરચાતાં વધેલી રકમ રૂ ૨૫૭૯૬-૫-૫૦ ની આપી છે, તેથી હવે બાકી કરજ રૂ ૧૧૯૯૭૭ નું રહ્યું, તે કંપનિએ તરત ચૂકવી આપ્યું. રોકડ આપ્યું તેથી સંકડે ૮ ટકા લેખે કાપી લીધા છે.

નવાખ સાહેબે દસ્તાવેજ લખી આપીને રૂ ૬૭૬૭૦ ઘરખટલાના ખરચનું દેવું પટાવવા વગર વ્યાજે લીધા છે. એ રકમ પહેલા ૧૨ મહીનામાં વરસાસણમાંથી પાછી કાપી આપવાની કચ્છલત છે.

મેં તેને સમજાવીને દારૂખાનાના સામાન દારૂખાનામાં મંગાવી લીધો છે, તથા વીખેરી નાખેલા સીપાઇઓનાં હથિયાર આપણા હવાલામાં કિલ્લામાં મંગાવી લીધાં છે. એવું જોઈને બક્ષી સાહેબે પણ પોતાને વ્યાજે જે જે બંદુક તથા ૩-૪ હલકી તોપો હતી, તે મોકલાવી દીધી છે.

કોટ ઉપર ખટોરીઓમાં જે તોપો છે, તે કોલકરાની રૂએ આપણા હવાલામાં આવેલી ધારવામાં આવે છે. તે કાટખાધેલી છે, માટે તે ભંગારમાં જશે, તે સિવાય બીજા કશા કામની નથી.

હવે બક્ષી મીર નીઝામુદ્દીનનો બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર હતી. તેને મુક્કતની તથા ધન્યરાઓની આવકમાંથી મળતું હતું. તે કહે છે કે તેને વરસે ૭૦ લાખ રૂપિયા મળતા હતા, પણ તેના કહેવાથીજ જણાય છે કે તેના ખ

૨૨૫ તેથી વધારે હતા.

એ આયત ઉપરાંત નવાબે ૫૬૫૦ આપેલી કેટલીક જગીરોની તેને ઉપજ છે. એના વરસે રૂ ૧૬૮૧૦ ઉપજે છે. નવાબ સાહેબ કહે છે કે એ જગીર બક્ષીની છે. તે માટે ૫૬૫૦ તેના વારસ તથા કુટુંબને દર વરસ રૂ ૫૫૦૦ મળશે. બક્ષીનાં મરણ બાદ રૂ ૨૪૦૦૦ દર વરસ મળ્યા જશે.

નવાબ તથા ભૂમના છેકરો મને મળવા આવ્યા હતા, તેઓ બક્ષીની સાથે થયેલી ગોઠવણથી રાજ થયેલા જણાયા છે.

કાંઈપણ ધોરણે કામતો લેવું, તેથી સને ૧૮૦૦ને માટે રેગ્યુલેશન ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ અને ૬ મુજબ કામ ચલાવવાનું ઠરાવી, જદ્દનૂ તથા કલેક્ટર દાખલ મિત્ર રામસેને નીચે છે.

મુરત શહેર લીધા બાબત નામદાર ગવર્નર જોનાડન દંકને કરેલી ખાનગી નોંધ.

ખારેથી ફોમારી પાછી મોકલી. કિલ્લામાં અગત પડે તો કામ લાગે માટે ૬૦-૭૦ યુરોપીયન સેલરોને લેતો આવ્યો.

નવાબ સાહેબે મારી મુલાકાત લીધી. વાતચીત ખાનગી ચાલી. લોર્ડ મોરનિંગટન તરફનો પત્ર અ.ખ્યો. તેણે કહ્યું કે હું જનાબમાં દરરોજ હાજર થવા તૈયાર છું, અને એક વખત તેને એટલો દીબો બરાબ આવેલો જણાયા કે આખમાંથી દીવાં પડ્યાં.

આગા મહમદ મુજબથી હવે ફરમાટે મારી સાથે મુરત આવેલો તેનો વિશ્વાસ કરવો, એવો ઠરાવ કીધો.

તેથી છુપું કામ તેને ફોંપ્યું. તે ચમરાક છે, અને મુરતમાં કોઈ સાથે કરો સંબંધ નથી. તે બક્ષીને કહેવા જાય છે કે, કાલે હીંઆં આવવું.

બક્ષી સાહેબે આજે મુલાકાત લીધી (તારીખ લખેલી નથી). મેં કહ્યું

કે સુરતની રાજનીતિ માટે નવી ગોઠવણ કરવા હું આવેલો છું, વાસ્તે નવાજ ને તમારો સગો થાય છે. તથા તમે જઈને તે નાનો છે, તે ઉમરના તકાવટને લીધે હું તમારી સારી ખાહેશ તથા મદદ મેલવવાના ભરોશો રાખું છું અને આશા રાખું છું કે તમારા ભત્રીજાને સમજાવીને એ ગોઠવણ કબુલ કરાવશો. એ કામના કરતા કારવતા ગવર્નર જનરલ છે. હું તો માત્ર તેમના આંકડીઓ છું. બક્ષીએ નિષકપટપણે કહ્યું કે, એ દેયતનાં ભલાં તથા ફાયદા માટે છે. નાસરૂદીન મારો દીકરો જોવો છે, ને હું ખચીત તેને સલાહ આપીશ. ગઈ કાલે નાસરૂદીનને કાગલ આપેલો તેની તેને ખબર નહોતી. મેં કહ્યું કે તમારે સુફરવારે નવાજની સાથે આવવું, તે વખતે દાલકારના ખરડો આપવામાં આવશે. બક્ષીએ કહ્યું કે તમારે નવાજને કહેવું કે બક્ષીને સાથે લેતા આવજો. મેં કહ્યું કે હું કહીશ. મેં બક્ષીને કહ્યું કે તમારું અહીં કરવાની, તથા તમારે માટે તથા તમારા કુટુંબનાં પોષણ માટે ગોઠવણ કરી છે, તેમજ તમારા છોકરા માટે મારાથી બનશે એટલી ભલામણ હૈદરાબાદ ખાતે કરીશ. પણ તમારે સુરત ખાખદ કરેલી યોજના પાર પાડવાના કામમાં દીલોજાનીથી મદદ કરવી. તેણે તેમ કરવાની મરજી ખતાવી.

અપસુકનની વાત છે કે, ભીલરાજાએ જમાલાખાદ લીધું, તથા માધરો રમાં કરનલ ટોલકીએ થાપ ખાધી છે, એવું આજે સાંભળ્યું છે. રજિ એ વાતની શહેરમાં દેશીઓને ખબર પડે.

મિં ઈ. સુઝાએ મુલાકાત લીધી. મેં તેને કહ્યું કે બક્ષી તથા તેના કુટુંબ માટે પુરતો જાંદોગસ્ત થશે. ભરોસોતો છે કે મિં ઈ. સુઝા બક્ષીને સમજાવવામાં કંતેહ પામશે.

મિં ઈ. સુઝાને કહ્યું છે કે, નવાજને મળવામાં ફાયદો જાણતો હોય તો તેને મળવું. તેણે કહ્યું કે, નવાજને મારી સાથે પીછાન નથી. મને બક્ષી સાથે લાંબી મુદતની પીછાન છે.

આજે ઈરપારામને તેડાવી મંગાવ્યા. તેને મેં કહ્યું કે નવાજ સાથે

બક્ષી હીઆં આવવાના છે; તમારે નવાબને સમજાવવા. જો તેમ કરશો તો સરકારમાં તમને માન મળશે. કીરપારામે કહ્યું કે તમે તો મવાબને તે સદની વાત છુપી રાખવા કહી છે, તેથી બક્ષીને પણ કશી ખબર આવી નથી, જો કે બક્ષી તે નવાબના મુરબ્બી છે. મેં કહ્યું કે, તે જાણે, પણ તે સિવાય બીજો કોઈ જાણે નહીં, તેમ કરજો.

આગા મહમદે કહ્યું કે, આજે કોઈ આવ્યો હતો અને તે બોલતો હતો કે જો બક્ષીને નવાબનાં ક્રમને બદલેખસ્ત તથા દેખરેખ સોંપી લેાય તો કારભાર સારો ચાલે. એ કહેણ બક્ષીની પોતાની તરફનું છે કે નહીં, તે આ બોલે છે.

આજે નવાબ તથા બક્ષી આવ્યા. અમે નૂદા ઓરડામાં ગયા. એકે જાણતે ફારસીનું સારું જ્ઞાન નથી, તેથી મેં હિંદુસ્તાનીમાં લોર્ડ મોરનિંગ ટનના કાગળ તેઓની આગળ વાંચ્યો, અને કહ્યું કે નવાબ બક્ષી તથા કીરપારામ સિવાય બીજા કોઈને એની ખબર પડવી જોઈએ નહીં. તેઓએ તેમ કબુલ કર્યું, અને સોમવારે બપોરે આવીને નવાબ આપવા કહ્યું. એ દરમિયાન બક્ષીએ વારંવાર પોતાની પસંદગી દેખાડી. નવાબે નથી હા કહી કે નથી ના કહી; તે ઝાઝું બોલ્યાજ નહીં. તેઓ વચાંધી ગયા.

કલાકેક પછી કીરપારામ ફારસીમાં લખેલો ખરડો જે તેને એક કે બે બોલ સિવાય વધારે ઉકલ્યો નથી. તે લઈને આવ્યા. મેં તેને આખો ખરડો વાંચી સંભળાવ્યો. તે સમજ્યા પછી તે બોલ્યો કે શામાટે આવી મોટી ઉઠાવ પાડલ કરો છો, તથા આટલાં આટલાં વરસનો વહીવટ ફરવો છે? એ વખતે જો કોઈ માણસ સેવા બજાવશે તો તેને પોતાને કેટલો લાભ છે, તે સંબંધ મેં કીરપારામને સમજાવ્યું.

કીરપારામે કહ્યું કે સરકારની મરજી પ્રમાણે મારે તો કરવું. જો રાજ માં ફરફાર થશે તો મારો પણ ફરફાર તેની સાથેજ થશે. તેણે કહ્યું કે હું તો માત્ર ફરમાખરદાર છું. મેં કહ્યું કે બક્ષીપણ એ વાત પસંદ કરે છે. એ

પછી તે ગયો.

કીરપારામને તેડાવી માંગવ્યા. તેને પુછ્યું કે ત્યાં કેમ છે? તેણે કહ્યું કે મેં નવાખ તથા ગક્ષીને સમજાવ્યા છે, પણ દેટલીક વીનંતી કરવાની છે. મેં કહ્યું કે તે વીનંતી વિરોધી કાલકરાર થયા પછી હું વધારે સખત રીતે સરકારમાં ભલામણ કરી શકું. મેં તેને કહ્યું કે સીપાઇઓના પગાર ચઢી ગયા છે, તે વહેંચવામાં હું તમને લવાદા દેરવીશ. જ્યારે તેની આગળ કહ્યું કે નવાખને વરસે ૧ લાખનું પેન્શન મળશે. ત્યારે તે દુખમંતી રીતે હરખાઈ ને બોલ્યો કે “વૂળી બીજા ૩ ૬૦૦૦૦ પૈલા પાંચમાઉંસમાથી ! આહો !”

કીરીથી ગક્ષીને મળવા મિઠાઈ. સુઝાને મેં મોકલ્યા.

તે કહેતો આવ્યો કે, બક્ષી કહે છે કે, નવાખે કપુલ કરવું ઘટે છે.

આજે કીરપારામ કહેતો હતો કે, સઘળું આજે પુરું થશે.

ચોથીઓ આનંદરાઓ તથા ગાયકવાડવાળો જયરામ મને મળી ગયા, તે આ બે સાધારણ સાલ આપી ગયા.

પેશ્વાના દેસાઈ નવરોજને ત્યાંથી મેવો તથા ફૂલ આવ્યાં.

ઇંદ્રસને ત્યાંથી વરશીનાં નાન આવ્યાં, તે લીધાં અને એ માણસનો મુસલમાનોપર કાબુ છે, તેથી તેને હાથમાં રાખવાની જરૂર હોવાથી, મેં આગા મહમદન સાથે ૩ ૨૦૦ ઇંદ્રસની મસજિદમાં આપવાના મોકલ્યા. તેથી તે મને જાતે મળવા આવ્યો. મળવા જવાની મહેરબાની તે થોડાપરજ કરે છે.

નવાખ તથા ગક્ષી આજે ૧૧ વાગે આવ્યા અને કરારપર સહી કરવાને બદલે વીનંતી કરવા લાગ્યા કે એ વાતની માફ કરો. એતો મહમદન લોકો નું શહેર છે. એ શહેર મક્કાનો દરવાજો (ગાબુલ મક્કા) છે, તેથી જો આ પી દેવામાં આવે તો મહમદન લોકોમાં મારી બેઆબુર થાય, અને મારે તો ઝેર પીવાનો વખત આવે, એવી નામોશી લાગે. પછી (લાગી આવેથી) નવાખ બોલ્યો કે, “પછી તો આપ માલેક છો, શહેર આપની તાબેબરી ઉઠા

બનાર છે, અને હું આપના તાબેદાર છું, કેમકે આપ મને બેસક પાળી લેશો. " મેં કહ્યું કે તમે તમારો સ્વાસ્થ્ય સમજતા નથી, એ દલગીરીની વાત છે, અને મેં જો એલાએ બતાવ્યા છે, તે કબુલ કરતા નથી, તો પછી મેં પાળણ પોષણની કબુલત આપી છે, તે ઊપર ભરોસો રાખવો નહીં. મેં બક્ષીને કહ્યું કે તમે શું ધારો છો. જો સલાહસંપત્તી થશે તો કંઈક જાગીર પણ મળશે. પણ આથી ધારેલી અસર થઈ નહીં. બક્ષીએ કાણજીએ કહીઆંથી કાલે ગયા પછી તું પોતાનું મન ફેરવી નાખ્યાથી કે દોષ બીજાં કારણથી એટલું જ કહીને તે અટકી પડ્યા કે નવાજ સાહેબ હવે પુખ્ત ઉમરે પુગ્યા છે, માટે પોતાના લાભનો વિચાર કરવાને એઓ માલેક છે. તેથી મેં નવાખને કહ્યું કે કલથી નવાખી ગંધ થશે, અને કંપનિ સરકારના સીપીઈએ કલે ૬ વાગે રાહર લેશે (પહેલાં મેં ૭ વાગે કહ્યું હતું, પણ બક્ષીના માંગી લેવાથી ૨ કલાક વધારે આપ્યા હતા તેણે કહ્યું કે મુઝત થયાના તેઓ દરવાજે પડેલા છે; તેઓને સરસામાન ઉઠાવવાનો વખત જોઈએ).

નવાખ તથા બક્ષી ગયા કે, કીરપારામને મેં માફ આશ્ચર્યપાણું બતાવ્યું. કે તમે તો મને જુદોજ વિચાર બેસાડ્યો હતો. કીરપારામ આશ્ચર્ય પામ્યો ને નિરાશ થઈ બોલ્યો કે એ એની ખરાબ રીતજ છે કે, હરી ખુશીથી કામ કરવું નહીં. મેં કીરપારામને કહ્યું કે જઈને કહેજો. તેણે કહ્યું કે હું જઈશ અને સાંજે આવીને તમને જવાબ કહીશ.

હવે વખત બોવાનો વખત નહોતો. મેં લાગલો કમાદિંગ આફિસર કર નલ જોન્સને બોલાવી મંગાવ્યો, અને કાલે જે જે કામો બજાવવાનાં હતાં તે વીગતવારે કહી દીધાં. ફરીથી બપોરે કીરપારામને તેડાવ્યો, તો તે કહેતો આવ્યો કે, નવાખ કહે છે કે નવાખને ગાદીપર બેસાડ્યા પછી ૨-૩ દહાડે થશે. મિં દી. સુખા આવતાંજ મને જણાયું કે નવાખ તો મિં સીટનના નાકર વિશ્વનાથને પૂછી પૂછીને, તે જમ કહે તેમ ચાલતો. વિશ્વનાથે એ વાત મિં સીટનથી છુપાવી હતી, એવું મને મિં સીટન સાથની વાતચીતથી જણ્યું.

યું પણ મિઠી દી. સુઝા વિચનાકના મિત્ર હોવાથી. વિશ્વનાથે તેની આગલ વાત કીવી હતી કે, વાંધામાં વાંધો એજ છે કે, “વારસ” શબ્દ પછી “ચાવત ચંદ્ર” એ બેલ લખ્યો નથી, અને એક પાંચમાંકેશને ઠેકાણે ચોખ્ખા ૩ ૬૦૦૦૦ એમ લખ્યું નથી. પણ મેં મિઠી દી. સુઝાને સમજાવવાની કોઈપણ માણસ સાથે તેને અને તેના વારસોને મળે એવા કરાર થાય, ત્યારે તેના અર્થ એજ થાય છે કે હુમેશ ચાવત “ચાવત ચંદ્ર” મળશે, અથવા તેના વારસોના વેળા હશે ત્યાં સુધી મલશે. એવો થાય છે. મિઠી દી. સુઝા એવું પણ કહેવા લાગ્યો કે, નવાળ સાહેબની મરણ એવી છે કે, જેમ તેને મસનદ મળે, તેમ તેના બેટાએને પણ મલતી જતી રહેવી જાઈએ. પણ કીરપારામના કહેવાપર ભરોસે રખાવો હોય તો હવે તે વિશે લખાવવાની જરૂર નહોતી, તેથી તે આગત મેં જવાબ આપ્યો નહીં.

મેં બક્ષીને કહ્યું કે તમને તથા તમારાં કુટુંબને સારી રીતે ભરાણ પોષણ મળશે એમ કરીને તેને ખતાવ્યું કે તેની ચાલ નવાળની ચાલથી હું જુદી ધારતા હતા.

નવાળે કરાર કરવાનું નકી કરવાની ખગર મિઠી દી. સુઝાએ ગવડારને આપી તે નીચે મુજબ:—

(ખાતગી.)

નામદાર સાહેબ,

સંવત્ ૧૯૧૫ પત્ર પર સહી થઈ છે. તેથી હું તમને ખુશ્ખબરી આપું છું. તે પત્ર સાંપ થતામટે બક્ષીને ત્યાં મોકલાવ્યાં છે, તે લઈને નવાળ સાહેબ તમા

રી જનાગમાં કાલે સવારે ૯ વાગે હાજર થશે.
તાં ૧૨ મે ૧૮૦૦.

(સહી) લીમ. સુત્રા.

ત્યારપછી કીરપારામ અવી પહોંતો અને તેણે પણ કહ્યું કે, એ પ્રમાણે કરારપર સહીઓ થઈ છે.

નવાળ સાહેબ આજે આવ્યા અને કાંઈપણ તૈયારીવનાં કરારનાં મને હવાલે કર્યું.

તેમર સહી તથા સીલ થયા પછી અરસપરસ મુખારકાદીઓ ચાલી. નાસરદીન તથા હું જાંઘે પાછા ચોલા બેઠા, ત્યારે તેણે મારા ગુલાણપર પોતાનું માથું નમાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું, “આપને ભરોસો જેમ કહ્યું તેમ ને કર્યું છે, મારી આગર આપને હાથ છે. આપ મારા નીધેળાન અને મુરબ્બી થશો”. મેં કહ્યું કે મારી સલાહ મુજબ ચાલશો તો વરસ છ મહીનામાં તેનું સારું પરિણામ જોશો. તેણે કહ્યું કે હું ગવર્નર જનરલ સાહેબને એ વિશે લખું. મેં કહ્યું કે તમારે તેમને લખવાની જરૂર નથી. જે થયું તેને વલગી રહેવું, ને સંતોષી દેખવું. આટલાંથી તેમને દીલાસો તથા સંતોષ મળ્યો હોય એવા દેખાયા. પછી કહ્યું કે કીરપારામ આપને કાંઈ અરજ કરનાર છે, એવું કહેતાંજે દીવાનખાનામાં ગયા, ને પછી આવતી કાલે ગાદીપર બે, સવાની તક આરી કરવા સારું, રજા લઈ ગયા, માફ્યા ગયા.

કીરપારામે અરજ પત્ર વાંચ્યો, તેની નકલ ઉપર આપી છે.

મેં તે કાગળ લીધો. અને કહ્યું કે સંજીવ ચાગ્ય હશે તેમ થશે, પણ ત્રી

૭ માંગણી તદ્દન કપુલ નહીં કરાય એવી છે. તેણે કહ્યું કે નવાખનો પગાર જ રાખર છે, પણ ત્રણ ત્રણ મહીનાની સરતને બદલે મહીને મહીને આપશો તો વધારે સારું. મેં કહ્યું કે પહેલા ત્રણ મહીના અગવડ ભોગવી લેવી પડશે. મેં તેને કહ્યું કે તમારી ચલચલાણ તરફ હું માનની નજરે જોઉં છું, તમારા છોકરાની નોકરીની સરકારમાં કંઈ ગેરવાણ થશે. પોતાની નોકરી કરતાં તેને છોકરાની નોકરીની વાત પસંદ પડી, અને અમારી વાતના છેડા આવ્યા.

સીપાઇઓના ચઢેલા પગાર રુકવાની ગેરવાણ ધીરપારામને હું સોંપીય, કે દેમ તે જાણતાને તે સાંજે પાછો આવનાર છે.

ધીરપારામ આવ્યા. મેં તેને કહ્યું કે આગા મહમદને સીપાઇઓના ચઢેલા પગાર રુકવાનું કામ સોંપ્યું છે. નાસરૂદીને જમે થયેલા રૂપિયા, જે સીપાઇઓને આપવા જોઈતા હતા, તેમાંથી પોતાના માંગનીસને આપ્યાનું કહાવ્યું મેં કહ્યું કે જો ખરેખર એમ કર્યું જ હોય તો તે માટે હું છાં કરતા નથી.

મેં ધીરપારામને પુછ્યું કે નાસરૂદીને રાજ છે કે નહીં. તેણે કહ્યું કે અહીં રાજ છે, દેમ કે તે તમને (ગવર્નરને) મુશ્કેલી સમજે છે.

મેં ધીરપારામને પુછ્યું કે બક્ષીને માટે દરલી રકમ ધારો છો ? તેણે કહ્યું કે માન માન મહીને રૂ ૨૦૦૦ મેં કહ્યું કે ૧૫૦૦ ન ચાલે ? તો કહે ચાલશે, ને બીજી મદદ નવાખ સાહેબ કરશે તો. તોપણ હું એજા ચાંપી જા ધને આવીને કહી જઘરા.

ચઢેલા પગાર ચઢાવવાનું કામ પોતાના હાથમાં લેવાની ધીરપારામની પૂર ખાદેશ જણાવ્યું. તે ૭૦ કરતાં વધારે વરસની ઊંમરનો વૃદ્ધ મણસ છે.

નવાખ સાહેબને મસનદપર બેસાડવાની ક્રિયા.

આજે નવાખને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યાં સઘળી ક્રિયા રીતસર થઈ, પણ ગાદીએ બેઠા કે તરત નવાખની તોપ પડતી તે તોપ પછી કિલ્લામાં ફા

ડામાં આવતી, તેને બદલે આ વખત નવાખની મરજીથી પ્રથમ કિલ્લામાં તોપ ફાડતામાં આવી, તેને નવાખની તોપે સલામતી આપી. રાદનીને ગદ્ય કાલેજ કિલ્લા પાસે લાવી રાખી હતી, તેમાંથી પણ તોપ છોડવામાં આવી હતી.

નવાખ સાહેબને ગાદી (મસનદ) પર બેસાડતી વેળાએ મેં આ પ્રમાણે કહ્યું હતું “ સુરતની નવાખની મસનદ પર તમને હવે નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની તરફથી બેસાડયા છે. દુવા માગું છું કે તમે તે ઉપર ખુશ રહો ”. તેના ફેટલાક નોકરે તથા લોકોએ તેને મુખ રક્ષાદી આપી. અને મિઠદી. સુ જાની સુચનાથી મેં કહ્યું કે, બક્ષી સાહેબ કુટુંબમાં રહેથી વૃદ્ધ તથા અતુલ વી છે, તેથી હું ભલામાણ કરું છું કે, તેમની રાજાહ પુછીને કામ કરવું. એ મ કરવાની તેણે કબુલત આપી.

ગવર્નર સાહેબને ભેટ.

નવાબે મને ફેટલાક કાપડથી ભરેલા ખુમચાની ભેટ આપી, મેં તે લઈને ત્યાંને ત્યાં તેના બેટાને આપ્યા. હું ત્યાંથી ઘર ગયા પછી મને માલમ પડ્યું કે મને એક ઘોડો ભેટ આપવા મોકલ્યો છે. હવે તે ત્યાંથી પાછો વાળવો એ મને ઠીક લાગ્યું નહીં, તેથી તે ઘોડાવાળાને રૂ ૨૦૦ આપ્યા અને ઘોડો રાખ્યો છે, તે નવાખના બેટા પહેલી મુલાકાતે આવશે ત્યારે તેને ભેટ દાખલ આપીશ.

નીચેના ઢંઢેરો કાલે બહાર પાડવાના છે.

સુરત શહેર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે લીધા બાબતનો
ગવર્નર દંકને કાઢેલો ઢંઢેરો.

નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની તથા સુરતના નવાખ મીર નાસરુદ્દીનખાન

સાહેબ વચ્ચે તા. ૧૩મી મે ૧૮૦૦ને દિવસે ટોલકસાર થયા છે, કે સુરત શહેર તથા તેને લગતા મુલકો, જગ્યાઓ અને ખીજા તાબેના મુલકના વહીવટ તેમાં ઉપજતું મહેસુલ તથા દીવાની અને ફીજદારી ઇનસાફતું કામ, અને ઘણું કરીને મજકુર શહેર તથા તેના તાબાના મુલકોનું તમામ રાજ, નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને સ્પષ્ટ, અને ચાવતચંદ્રદીવાકરો આપ્યું છે.

તે માટે આથી સુરત શહેરના તથા તેને તાબેના મુલકોના સરવે રહેવાશીઓને ખબર આપવામાં આવે છે કે, આજે તા. ૧૫મી મે સને ૧૮૦૦ થી નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનું એક હાથે રાજ રાફ થયું છે. હમાણા જે સખસો મુલકી નોકરીપર છે, તે સદખાઓને ખીજો કમ થતાં લગી નોકરીપર જારી રહેવાનું છે, અને તેઓને ભવિષમાં કાયમ રખવા કે નહીં, તેનો આધાર અલખત સરકારની ખુશી ઉપર તથા તેઓ જે રીતે દિવોગી તથા વિશ્વાસ રાખવા લાયક જણાશે, અને ઈંગ્લેન્ડ સરકારની નીમકહલાલીથી નોકરી ખજારો તે ઉપર રહેશે.

એકવરદ ગેલી એસકવાયરને પરગણાની મુગલાઈ તથા મુકતનો કલેક્ટર તથા અલેક્ઝાન્દર રાગસે એસ્કવાયરને શહેરના જડજ તથા કલેક્ટર નીમવામાં આવ્યા છે. તે માટે તે ખાતાઓમાં જે દર્શીઓ છે, તેઓએ પોતપોતાના કામપર એ ઉપરી અમલદારોના તાબામાં કામ કરતા રહેવું, અને ખીજી નીમ નુકો તથા ધારાઓ થવાના હશે તે થોડા દિવસમાં જાહેર કરવામાં આવશે. કંપનિ સરકારની સરખી નવી પ્રજાને હાલતો એટલુંજ જણાવવું ખસ થશે કે, સુરતના પૂરેપૂરો અને તમામ રાજવહીટ પોતાના હથમાં લેવાની ખિટો સરકારની મતલબ અને નીમ એ છે કે સદખા રહેવાશીઓના જાન માલની સલામતીમાં વધારો કરવાને અદલ, હકાપણ ભરેલું તથા ચોગચ રાજ ચલાવવું, જે પરમેશ્વરની કૃપાથી થોડી મુદતમાં જણાવું જશે. તા. ૧૫મી મે ૧૮૦૦.

સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડ રાજ્ય.

સુરત ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં કેમ આવ્યું તે ઊપર આવી ગયલી ખીનાથી ખુલ્લું દેખાય છે. નવાખી રાજ્યમાં પ્રજાએ હુલ્લડ તોફાનો કર્યાં, દુકાળ પડ્યા, અને નવાખી પુખ્ત બંદોબસ્ત થયો નહીં; વેપારીઓ નવાખી સામે થયા, કારભારીઓ બેઠીલ થયા. આવું હોવાથી ઈંગ્લેન્ડ કંપનિએ ઉપર મુજબ ફાલકરાર કરીને નવાખ મીર નાફીનખાનને પેનશન આપી સુરતનો કારભાર સને ૧૮૦૦ના મે માસની ૧૪મી તારીખે પોતાનાં હાથમાં લીધો.

એ વખતની પરદેશની ખીના.

સનરમી સંત્રીમાં સુરતની જગ્યાએ આ પુસ્તકમાં ખતાવેલી હાલત હતી. ત્યારે પરદેશમાં સંસારી, રાજદારી શા શા બનાવો બન્યા, તે મુકાબલો આ ગળ આપી ગયા પછી અઠારમી સદીની પરદેશની ખીનાં હિયાં આપી છે.

એ સંત્રીમાં ઈંગ્લાંડમાં નીચે મુજબ રાજ કર્તા થઇ ગયા:—

નામ.	ગાદીએ બેઠાનો સન.
રાણી એન.	૧૭૦૨.
જ્યોર્જ પહેલો.	૧૭૧૪.
„ બીજો.	૧૭૨૭.
„ ત્રીજો.	૧૭૬૦.—૧૮૨૦

પહેલાં જ્યોર્જ પોતાની રાણી જ તની પીત્રણ બેન હતી. તેણીને ૪૦ વરસ સધી હોવાવરના કિલ્લામાં બંદીબાને પ્રેરી રાખી. અને તેણીસાથે યાત્રકી

પણ એટલે સુધી ચક્રાવૃત્ત છે, તેણીને પોતાનાં બચ્ચાંઓને જોવાની પણ મના હતી. તેના રાજ્યમાં “ સાઉથ સી બેન્ક ” નામનો શેરનો સતો જાગ્યો. લોકો ઘરેણાં ગાંઠાં વેચી તથા સરકારી લેનો કઢી નાખી, એ શેરનાં ચીઠ્ઠાં ખરીદવા પડ્યાં. તંવગરની સાથે ગરીબ, નાચારો, વિધવાઓ, મજૂરો વટીક માત્ર લોકડાંનો ખર્ચા વેલો નેસો એમાં નાખ્યાં લગ્યાં. રોકડે ૫૦ ટકા વ્યાજની એમાં લાલચ હતી. એ કંપનિના શેરા લેનારા એટલા વધી પડ્યા છે, તે દેખાદેખીથી બીજી પરપોતા કંપનિઓ ઉભી થઈ. એક સ્ત્રીસાનું રૂપું બનાવનારી, બીજી ખાશું પાણી મીઠું બનાવનારી અને ત્રીજી સ્પેનથી ગધેડાં મંગાવનારી કંપનિ થઈ થેડા દિવસમાં એ ઠગાઈ ઈ ઠાડી પડી. જ્યો શેર વેચી નફો ખર્ચ નાહા તે ખચ્ચા. પણ જ્યો પાસીટીક મહાસાગરના ટાપુનું સોનું મેળવવાની લાલચે શેર રાખી રહ્યા તે પાયામાલ થયા. કંપનિના શેરના ભાવ ગગડી ગયા. ગદા વેચવા નીકળ્યા. લેનાર હાઈ જડયો નહીં, અને તેથી હજારો મુઠ્ઠાં પાયામાલ તથા નાદાર થયાં.

અમેરીકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ નામનો દેશ છે તે ઈંગ્લેન્ડ સરકારના હોતો એ દેશના લોકો ધૃત મુત્ર ૧૭૭૬માં ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા. અને તેઓએ પોતાનું પ્રજાસત્તા રાજ સ્થાપ્યું. એ રાજમાં પહેલો પ્રમુખ વોશિંગટન નામનો થયો, તેના નામ ઉપરથી સને ૧૭૯૩માં વોશિંગટન રાહર વસ્યું.

પ્રાંસમાં સને ૧૭૮૯માં મોટી રાજદ્રવી ઉઠાસ પાડલ થઈ. સરકારના જલમથી પ્રજા કંટાળી ગઈ અને તેથી બળવો થયો તેમાં રાજ તથા રાણી ને મારી નાખ્યાં.

હિંદુસ્તાન દેશમાં દિલ્હીનો પાદશાહ ઔરંગઝેબ સને ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો વ્યારથી મોગલાઈ રાજ્ય નાશું થતું ચાલ્યું અને કેટલાક પ્રાંતોમાં તેના સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા. ખંગાલા પ્રાંતના નવાબને હરાવી તે પ્રાંત બ્રિટિશ સરકારે સને ૧૭૫૭માં લીધો. દિલ્હીનો પાદશાહ બ્રિટિશ સરકારને તાબે થયો અને દિલ્હી ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ગયું. મોંઘસારના સુલતાન ટીપુને સને ૧૭૯૯માં હરાવી ઈંગ્લેન્ડે તેનું રાજ્ય લઈ લીધું.

પ્રકરણ તેરમું.

નવાખપાસેથી કંપનિ સરકારે મુરત
લીધું તે વખતે હાલત.

વસ્તી.

. આટલા આટલા દુકાળ, લડાઈ તથા વા વઝોડાનાં તોફાનથી થયેલી ખ
રાખી છતાં વસ્તી બહોળી રહી હતી. સને ૧૭૯૭માં વસ્તીની ગણતરી કાઢવામાં
આવી હતી. તે વખતે સઘળી વસ્તીના લોકો મલીને વસ્તી ૮૦૦૦૦૦ને આશરે
ની ગણાઈ હતી.

ચલણી નાણું.

મુરતમાં સૌથી જુના ચાંગાશાહી રૂપીઆના સિક્કા હતા. ત્યાર પછી અ
કબરશાહી, અને જૂદા જૂદા મુગલપાદશાહોના સિક્કા દાખલ થયા. એક વખ
તપર સઘળું ચલણ દામનું હતું, અને તે હાલના એક રૂપીઆના ૪૦ થતા
હતા. અઢારમી સદીમાં રૂપીઆ મુરતી તથા ભરૂચી એ પ્રખ્ય હતા. તે સિવાય
ખીજપણ જૂદી જૂદી જાતના હતા. મુરતી રૂપીઆ સિક્કાઈ ચાંદીનો હતો. તે
સિક્કાઈ કહેવાતો. ખીજ મુરતી તથા ભરૂચીને નામે રૂપીઆ ચાલતા, તેમાં સ
ક્રાઈ, લીસો, ખાજેલો, ટાણેલો, નાંકેલ, અંતરીઆ, સીસેલ, ત્રાંગાના વગરેહતા.

એ રૂપીઆ ફેટલી કિંમતના હતા, તે નીચે બતાવ્યું છે.

સિક્કાનું નામ.

કિંમત આના.

નાકેલ.

૧૫ .

તાણેલો.

૧૪૧.

અનતારચો.

૧૪૧.

બાલેલો.

૧૪૧.

સીસેલ.

૭ .

ત્રાંખાનો.

૨ .

એ ઉપરાંત સોલાકી. એડીદાર વગેરે ખામી ભર્યા રૂપીઆ ચાલતા. સુરતી સિવાય કોઈ પણ રૂપીઆની કિંમત પૂરા ૧૬ આના છીપજતી નહીં.

રૂપીઆથી ઉતરતા અર્ધા, પાવલી તથા બે આની રૂપાનાં થતાં તેના ૫ ભુ ઊપર મુજબ વટાવ જતો.

પૈસા ત્રાંખાના હતા. એક આના પણ ત્રાંખાનો થતો. પૈસાથી ઉતરતી બદામ અને કોડી ચાલતી. પૈસાની ૧૦૦ બદામ અને એક બદામની બે કોડી ચાલતી. ગરીબ લોકો આને પછ પૈસો ખરચે છે, તેને ઠંકાણે તે વખતે કોડી તથા બદામ વટાવી કામમાં લેતા. એક પાછું તથા ૪ બદામનો સવાચો ૧૨ બદામની નાસડી અને છ બદામની દમડી કહેવાતી.

મજૂરી.

એ સદીમાં મજૂર કારીગરોના રોજ ઘણા હલકા હતા. ઘણું કરીને જેમ મજૂરી હલકી, તેમ સંઘવારી, અને જેમ મજૂરી ભારે તેમ મોઘવારી હોય છે. એ નિયમથી આગળ જોવામાં આવશે કે, જેમ ખેતીના અને ખીજ મજૂરની મજૂરીના દર વધતો ગયો, તેમ મોઘવારી થતી ચાલી. ઈંગ્લેન્ડ સુરત

લીધું તે પહેલાં મળૂર અને સ્વંચારને નીચે મુજબ રોજ મળતો હતો.

સ્વંચાર.	આની ૪.
કડિયો.	„ ૪.
મળૂર.	„ ૩.
ખેતીના મળૂર.	„ ૨.
દરજી.	„ ૪.
મોચી.	„ ૨.

સોંધવારી.

અઢારમી સદીમાં હરેક ચીજ સોંધી હતી. માત્ર કાપડ તે વખતે હમણા નાં કરતાં મોઢું વેચાતું હતું. હરેક વસ્તુ શા લાવે વેચાતી હતી, તેના આંકડા નીચે આપ્યા છે. અને તે સુગવડની ખાતર માણને હીસાએ આપ્યા છે, તેથી કદાચ કોઈ ચીજના લાવમાં વધારા ઓછું વસ્તુ કરતાં ફેર પડશે, તોપણ તે ચીજના લાવમાં ઘણો ફેર સમજવો નહીં. એ માણ ૩૭ પોળીઆં લાર ના એક સેર લેખેના ૪૦ રોર લેખેજ ગણ્યો છે. તેમજ તે વખતે ધસાયલા કપાયલા અને વટાવના રૂપીઆ પણ ચાલતા, તેથી સમજવાનું એટલું કે, એ લાવે હરેક ચીજ મળતી, અને રૂપીઆ પૂરા ૧૬ આનાના નહોતા તે છતાં તે માલ ધણીઓ લેતા.

ભાત ખંગાલીયું.	હારાના ૩ ૪.
„ સાળિયું.	„ ૩ ૨.
„ કડા	„ ૩ ૨.
ધઉં	માણના ૩ ૦.
જીવાર. ખાનરી.	„ ૦ ૫૧.
દાળ તુવરની.	„ ૩ ૦.

કપાસ.	„ ૩૧૧.
નીમંક.	„ ૦)~.
ધી.	„ ૩૪ .
દુધ.	„ ૩૦~.
તેલ.	„ ૩૨ .
દીવેલ.	„ ૩૧૫૧.
મરી.	„ ૩૪ .
મરચાં	„ ૩૦~.
ગોળ.	„ ૩૧૧.
ખાંડ	„ ૩૨ .
કેરી.	૦)~.
દુધી, ફોળું વગેરે	૦)~.
કાપડ છત્રું.	ગજનો, ૩૦૦.
„ જાકેટ.	ગજના. ૩૦)~.
ઇમારતી લાકડાં.	ગજના. ૩૩ .
બાળવાના લાકડાં.	મણનો. ૦)~.
મટન.	„ ૩૧ .
મવડાનો દારૂ.	„ ૩૨ .
તાડી.	„ ૦)~.
મરધાં.	૩પીઆના ૩૨.
ખેડાં.	„ ૧૯૨.

પાંજરાપોળ.

હિંદુ લોકો દયાળુ હતા. તેઓએ તે વખતે નાના પાયાપર એક ધરમ

ખાતું દિયું કરચુ હતું, તેમાંથી પશુ પક્ષીઓની સાંભળ રૂખવામાં આવ
તી. રખડતાં લુલાં લંગડાં ઢોરને માટે ચારો તથા પાણી પૂરું પાડવાની ગોઠવ
ણો કરી હતી. પક્ષીઓને માટે જુદે જુદે ઢેકાણે પાંજરાં બનાવ્યાં હતાં, તેમાં
દરરોજ દાણો તથા પાણી ચૂકતા. વાઘરીઓએ પકડેલાં પક્ષીઓ પૈસો ખર
ચી છોડાવી દેતા; કસાઈને હાથથી ખચાવવાને ગાય ઢોરો ખરીદી લેતા. ચોક્ક
સ તેહવારના દિવસોપર માછી લોહાને માછલાં મારતા અટકાવવા, પૈસા આ
પી બેઠાં ખવાડતા; કસાઈઓને જાનવરનો વધ કરતા અટકાવતા; કીડી મંદોડા
ના દરો શોધી કાઢી વ્યાં લોટ, ખાંડ વગેરે નાખતા. માંકડ, ચાંચડ, જૂવા,
કીણાં, વગેરે જીવજંતુઓ ઘેરઘેર ફરી, માંગી લઈ એક જગાએ એકઠાં કરતા
અને તેમને પાળતો હતા.

એ માંકડ ચાંચડ તથા જૂવા પ્રાણિનાં લોહી વના મરી જાય છે, તેથી
તેમને જીવતા રાખવાને પ્રાણિનું લોહી પાણુ પાતા. ચોક્કસ પવિત્ર દિવસે તે
ઓ એક માણસને મોહ માંગ્યું દામ આપીને ચાંચડ, માંકડ તથા જૂવાને
લોહી પાવા રાખતા. જે ઝારડામાં એ જીવડાં ભર્યા હોય, તે ઝારડામાં એ
ક ખીછનાપર તે માણસને સ્વાડતા, તમામ ચાંચડ, માંકડ તેને ખાઈ જતા;
પણ રખેને તે હાલે, અથવા દોર મરડે તો તે ખાપડાં જીવડાં કચડાઈ જાય, તે
ટલામાટે તે માણસને સ્વાડતી વેળાએ ખાટલાસાથે મજબુત બાંધતાહતા. એ મા
ણસને આખી રાત તે ખાટલાપર રહેવા દઈ ચાંચડ, માંકડ તથા જૂવાને તે
નું લોહી પાતા હતા. તેને છોડવાને ઝારડામાં પૈસાનાર તથા બહાર નીકળનાર
એક નાકેથી બેઠો બેઠો, બે હાથે તેના ઢગ ખસેડતા ધીમે પગે આગળ ચાલ
તો હોવો જોઈએ; કેમકે નહીં તો દિલથી તેનાજ પગતળે હજારો જીવડાં કચડાઈ
જાય.

અંધેર રાજ.

તે વખતે સુરત જિલ્લામાં રાજ કેવું ચાલતું હતું, તે વિશે 'સંસમાળા' માં નીચે મુજબ જોવામાં આવે છે:—

“ગાયકવાડ અને પેશવાની વારાફરતી ચઢતી પડતી ગુજરાતમાં થતી, તેમતે મતેજો ગુજરાતને પોતાના વારામાં ગુસ્તા ગુજરાત એક અને તેને ગુસ્તા ૨ જમજેવા જે એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી ખાકી? સન ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાત ખસીથી નિર્મલ વસ પહેરાતા નહિ તો નિર્મલ મનની તો આશાજ શી કોઈને ઉજ્જો દીઠો તો ચાડીયા તૈયાર હતા. તેજો ચાડી ખાય અને તે પ્રમા જે પ્રાણ રાજના પ્રાણ સરદારો તેને લઈ ધન નામ ધરનારા સર્વ પદ્ધતિ પૃથિવીમાં દટાઈ રહેલું પડતું. જ્યાં ત્યાં ખળાત્કાર અન્યાય અનીતિ, વ્યભિચાર, આદી દુર્ગુણના પરીવાર માહલી રહેલો. અરે! ઇતિહાસમાં પાંચતાં અ ને કોઈ ઘરડા માણસનાથી સાંભળતાં આજપણ કમકમી આવે છે; એવી અવસ્થામાં ગુજરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં સન ૧૮૦૦ની સાલ થી કહિં કહિં કિરાણ પડતા મડયાં.”

ગરાસીઆ.

અંગરેજ સરકારના હાથમાં સુરત આવ્યું તે પહેલાં ગરાસીઆ નામના રજપુત એકનો ગામડાંજો સળગાવતા, લૂટ ચલાવતા અને ખુનો કરતા. એમાં ના કેટલાકને છેલ્લે સુરતખાતે ફાંસી દેવામાં આવી, ત્યારથી ગરાસીઆ નરમ પડ્યા છે.

એ ગરાસીઆ હથીઆરખધ માણસો રાખતા, અને આગલા રાજના વખતથી તેમને જેમ મળતું, તેમ મેળવવાને હારેશ કરતા. તેજો એક ગામપર

સીલટસાથે તીરક મઠાવળા માણસો મોકલતા. તેઓ ગામના દેશાધીપાસે જઈ ગરાસ માંગતા. દેશાધીએ ઊઘરાવીને આપતા. કોઈવાર જોઈએ તેથી વધારે ઉઘરાવી, વધારાનું નાણું દેશાધી તથા ગરાસીઆના માણસો વહેંચી લેતા. આવી રીતે જુલમમગી એકુતાપાસેથી લેતા, તેથી વારંવાર લડાઈ થતી, અને ખુનો થતાં. ગામડીઆ આપવાની ના પાડતા. તેથી ગરાસીઆ ઘાસના કુંદાં સળગાવી મુકત, અથવા એકાદ ગામડીઆને મારી નાખતા. તે છતાં જો ન આપતા તો આખું ગામ સળગાવી દેતા, અને છોકરાંઓને બંદીવાન કરી પકડી જતા. એ તોફાન દુર કરવાને સને ૧૮૧૨માં સરકારે એવી ગોઠવણ કરી કે દરેક ગરાસી આપે પોતાના ગરાસના આંકડો કલેક્ટર પાસેથી લખાવી લઈ જઈને ગામના દેશાધીને દેખાડવો. બીજે વરસે એક આગેવાન ગરાસીઆની સાથે મળીને એવી ગોઠવણ કરી કે કલેક્ટર ગરાસના આંકડા એકઠા કરે, અને તે ગરાસીઆઓના આડતીઆને આપે. સને ૧૮૧૬થી એ તોફાન તદ્દન બંધ પડી ગયું.

ગરાસીઆઓ નજીવે બાને પોતાનું ગરાસ લાગુ પાડી દેતા, તેના ઘણા દાખલા શાદેથી સાંભલીએ છીએ, પણ દફતરે નોંધાયેલા પણ ફેટલાક ના વામાં આવે છે. મિંઠ મોરીસન લખે છે કે. યુવા ગામમાં એક કુવાપર બાય ઠીઓ પાણી ભરતી હતી, ત્યાં એક ગરાસીઓ જઈ ચઢ્યો. તેણે થોડોકવાર કુવામાં જોયા કર્યું, તેથી એક બાયડીએ પુછ્યું કે ઠાકોર શું જુઓછો ? ઠાકોરે જવાબ દીધો કે તેના બાપ તે કુવામાં પડેલો છે. તેની સાથે તે વા તો કરે છે. આપરથી એક તીખલી સ્ત્રી બોલી કે “ તમારા બાપા લુગડાં માંગે છે કેમકે કુવાની ટાઢ ખમાતી નથી. ” ઠાકોરે પોતાના દીલપરથી વસ્ત્ર કાઢી કુવામાં નાખ્યાં અને ચાલતો થયો. આ ગરાસીએ થોડા દીવરા પછી તે ગામ પાછો ગયો, અને ફેટલાંક ઘર સળગાવી દહન બોલ્યો કે, તેના બાપને લુગડાં જોઈએ છે, તે લુગડાં માટે નાણું આપો. તે વખતેથી યુવા ગામમાં દર વરસ ૩૩૦૦ ગરાસ દાખલ થયું. બીજી કહાની એવી નોંધાયેલી કે

કુંગરી ગામમાં એક ઠકરાણીને પ્રસવ થયો, અને છોકરો આવ્યો. તેણીનું કાંઈ સગું વહાલું નહીં, તેથી ગામના પટેલે ગોળ અને સુંઠ તેણીને માટે મોકલાવ્યું. જ્યારે તે છોકરો મોટો થયો ત્યારે તેણે દર વરસ સુઠાણાની રકમના દાવો કર્યો અને લડાઈ ટટો થયા છતાં, અંતે દર વરસ ૩ શાનું ગરાસ તે ગામને માથે ચાંટ્યું.

લૂંટારા.

ખ્રિષ્ટ સરકાર સુરત લીધું ત્યારે સુરતમાં તથા અસ્સામમાં ગામોમાં લૂંટારાના ટોળેટોળાં ઉતરી પડતાં. મારામારીઓ થતી. ખુનો થતાં ઝેર દેતા અને છાકટપણું અતીશે વધી પડ્યું હતું. સને ૧૮૧૫માં સરકીટના સીનીય ૨ જડજે એવું મત નાંધ્યું છે કે, “નાતજાતના પટેલોનો અધીકાર નખ જો પડી ગયાથી તથા ઉતરતા લોકો ચઢતાને માન આપવાને બંધાયેલા છે. એવું સમજતા, તે સમજવું બંધ પડ્યાથી, એ અનીતિનો વધારો થયો છે. તે લખે છે કે, એજ કારણથી અસંખ્ય દુરાચરણો નીચ દુરગુણો અને વધતું જતું છાકટપણું ઉભરી નીકળ્યું છે.” એ જાતના ગુનાહ વધી પડ્યા હતા. લૂંટ અને ચાંચીઆ ચોરી. જ્યારે લોકો સામે થતા ત્યારે તેમનાં ઘર ખાર લૂંટતા અને છોકરાંઓને પકડી જતા. ચાંચીઆઓ સાથે દુમસાલીમ પોર વગેરેના ખારવા મલી જતા, વેપારીનો માલ ચોરી જતા અને વહાણ ના વહાણ દુખાવી દેતા. દુમસથી વલસાડ લગી આખા કીનારાપરના લોકો ના ઘરમાં ૩ તથા બીજી ચોરીની ચીજોથી વેપારીઓની વખાર હોય તેમ વ ખાર ભરેલી રહેતી.

કેફી વસ્તુઓનાં વેચાણ.

અફીણ, ભાંગ ગાંજો, દારૂ તાડી વગેરે કેફી વસ્તુપર તે વખતે કરો જ પતો નહોતો. અફીણપર કાંઈક કર હતો, તે સિવાય કેફી વસ્તુપર કર નહોતો. આબકારી એ બોલપણ તે વખતે કાંઈના જાણમાં નહોતો. નવાજને વ્યાં એ ખાતું નહોતું. દારૂ તથા તાડી એ ચીજપર કરું જકાત નહોતું. જકાત તો નહીં તો નહીં પણ કરી ખાંધી કે જપતો નહોતો. લોકો જેમ અનાજ પાણી, શાકભાજી પોતાની મરજી પ્રમાણે ઘેર લાવે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે તે ના ઉપચોગ કરે, તે મીસાલે લોકો મવડાં ઘેરેઘેર રાખતા, અને ઘેરેઘેર ચાકીલે તેમ સડું પોતાપોતાની મરજી માફક જેવો પસંદ હોય તેવો નરમ ચા આકળો દારૂ ગાળીને ઘરમાં રાખી જીનો કરતા તથા તે ભરી રાખી, તેમાંથી પોતાની મરજી માફક આપતા, લેતા, અથવા વેચતા. એ વખતે દારૂની ભડી ઘણું કરીને ઘેરેઘેર હતી, અને ઘણેખરે ઘેર દારૂ વેચવામાં આવતો. એવી સગવડ ની સાથે કાંઈક અગવડો પણ હતી. રદ ગયલાં, કોહેલાં મવડાંની, તેનાં પાણીની વગેરેની, કેટલી ગલીચી હશે, ઘેરેઘેર દારૂનું વેચાણ હોવાથી દુવી રીતની નીતિ જળવાઈ હશે, એનો વિચાર વાંચનારે કરી લેવો.

એજ પ્રમાણે તાડી પણ સુરત શહેર વસતું ત્યારથી વગર આંકોશો વેચાતી. તે ઉપર કરો આંકોશ કે કરું જકાત નહોતું. હરેક માણસ પોતાને મનભાવતી તાડી મરજીમાફક પીતો. જેની જમીનપર ઝાડ તે ધણી ઝાડનો માલીક ગણાતો. અને તે ઝાડની તાડી તથા વાલપર ગુજરાન કરતો.

પારસી (વૃહાડીઆ) વહાણ ખાંધનારા.

અઢારમી સદીમાં વહાણ ખાંધવાનો હુન્નર ફક્ત પારસીઓના હાથમાં

હો. તેઓ મોટાં મોટાં વહાણ સુરતમાં ખાંધતા. તે વખતના ઈંગ્રેજ મુસાફરના લખાણથી જાણાય છે કે, જોકે એ વહાણ લગાર મોઘાં પડતાં તોપણ એવાં મ જીવુ તથા ટકાઉ હતાં કે તે સોસો વરસ લગી જવાબ દેતાં હતાં. ચીનની સફરને માટે સફુથી મોટાં વહાણ ખાંધતા. તે ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ ટનના હતાં. અરબસ્તાન, ધરાન વગેરેની સફરમાટે નાનાં ખાંધતા. તેઓ શુદ્ધ વેલાંતી જેવાં બનાવતા. સટેવોરીનસે એક તકાણુ ૧૩૫ ફીટ લાંબું ખાંધેલું જાયું, તે શુદ્ધી એક ફીગેટ જેવું હતું, અને ઈંગ્લાંદમાં બનાવે એવું હતું, તોપ ગોઠવવાની જગા ઘણી કુસાદે હતી, અને કેબીનમાં દરેક ભાગ ઉપર ભાત ભાતનાં ફળ ફળ અને પાત્રોની નકશી કોતરેલી હતી. તે લખે છે કે, આ વહાણો ખાંધના રા પારસીઓ હતા, અને તેનાં માલેક સુરતના વતની હતા.

પ્રકરણ ચૌદમું.

અમલદારોની નીમણુક.

ઉપર કહ્યું કે સને ૧૮૦૦ના સાલમાં નવાજ સાહેબને પેનશન ખાંધી આપી ઈંગ્રેજ સુરત શહેર અને રાંદેર પોતાના હાથમાં લીધાં. કામદારોમાં એક કલેક્ટર, એક જદજ, તેજ મેજસ્ટ્રેટ અને કિલ્લાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર એટલા નીમ્યા. સને ૧૮૦૩માં લેફ્ટેનન્ટ એ નામ બદલી એન્ટ એ નામ રાખ્યું.

નવાખ તથા તેઓના વારસો.

નવાખને વરસે એક લાખ અને ખીજ શહેરની મેહેસુલમાંથી મરાઠાની ચોથ તથા ખરચ ખાદ જતે વધે તેમાંથી પાંચમે ભાગે રૂપીઆ આપવા ઠરાવ્યા હતા. નવાખ મીર નાસરૂદીનખાન પાસે ૧૫૦૦ એકર જમીન, ૩૦૦ ખેડૂત, ૨૦૦ હથીઆરવખાં માણસો અને ખીજ ૩૦૦ નોકરો હતા.

સને ૧૮૧૮માં નવાખ શહેરને રૂપીઆ ૧ લાખ ઉપરાંત ઉપજમાંથી પડતા વધારામાંથી ફાલો આપવાને બદલે ખીજ રૂ ૫૦૦૦૦ વરસે ઉમેરી રૂપી આ ૧૫૦૦૦૦ આપવાના ઠરાવ્યા.

નાસરૂદીન તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૨૧ ને દીને મરાણ પાંચાથી તેને ઠેકાણે તેના દીકરા મીર અફઝુલુદ્દીનને ગાદી મળી.

અફઝુલુદ્દીન તા. ૮મી આગસ્ટ સને ૧૮૪૨ ને દીને વગર દીકરાએ મરાણ પાંચાથી નવાખના ખેતાખ બંધ પડ્યો. છેલ્લા બે નવાખોએ છોકરી જતી રહ્યાથી ખરચ ઘટાડી નાખ્યો હતા, અને બધી વાતે સાદાઇ પકડી હતી. તેઓ બંધે હુદરાઆદના મીર લોકાના જવી પાછડી બાંધતા હતા, તે કાચચ લોકા પાગડી પહેરેછે તેવી સાગતી હતી.

છેલ્લા નવાખને પેટે છોકરો નહોતો, પણ બખ્તીઆરનીશા બેગમ નામની એક પૂરી છોકરી હતી આગલા નવાખને વરસે ૧૧ લાખ રૂપીઆનું પેનશન મલતું તે બંધ કરી, કંપનિ સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો કે, નવાખની છોકરી બેગમ બખ્તીઆરનીશાને રૂ ૪૦૦૦, તેણીના ઘણી મીર જાફરઅલીખાનને રૂ ૧૦૦૦, અને તેમની બે દીકરી નામે, અઆઉલનીશા લાડની બેગમ તથા રહીમુનીશા બેગમને દરેકને રૂ ૫૦૦, દર મહીને પેનશન આપવું. બખ્તીઆરનીશા બેગમ સને ૧૮૪૫માં મરાણ પાચ્યાં.

પણ નવાખના જમાઇ મીર જાફરઅલીખાન હતા, તેમને વરસે રૂપીઆ

૫૨૮૦૦૦ પેનશન મળવા લાગ્યું.

એજ વરસથી કાફલો અને કામદાર મુખ્ય ઓલાવી લેવામાં આવ્યા અને મુગલ પાદશાહના દિલ્હીના વાવટો જે કિલ્લા ઉપર પૂર દમામથી બાહાર આવતો હતો, તે ઊતારી નાખવામાં આવ્યો. તે દિવસેથી માત્ર બ્રિટિશ વાવટો ઉડતો હતો. પણ એ વાવટો પણ જ્યારથી કિલ્લામાંથી લશ્કર કાઢી નાખ્યું ત્યારથી ચઢાવવામાં આવતો નથી.

મીર જાફરઅલી, અને તેમની બંધે છોકરીવાળું પેનશન સને ૧૮૫૭ માં વધારીને પાછું ૩ ૧ લાખનું કરી આપ્યું.

મીર જાફરઅલીખાન તા. ૦ ૨૧મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૬૩ને દીન મરણ પામ્યા. તે વખતથી તેમની બંધે દીકરીને વરસે ૧ લાખ રૂપીઆ મળતા તે સને ૧૮૮૬ લગી જતી રહ્યા. એ વરસમાં રહીમુનીશા બેગમ નાની (બેગમ ખાન બહાદુર મીર ગુલામખાખાખાનનાં ધણીઆણી) મરણ પામ્યાથી જોડી બેગમ અબ્બાહિલનીશા લાડલી (બેલાવાળા નવાખ મીર આલમખાનની ધણીઆણી) ને પોતાનો કલો મળવો જતી રહ્યો, અને મીર ગુલામખાખાખાનની ધણીઆણીવાળું પેનશન અટક્યું. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે વડી બેગમની હેયાતી લગી તેણીને દરવરસ ૩ ૫૦૦૦૦, મીર ગુલામખાખાખાનનાં છોકરાઓને ૩ ૧૦૦૦૦, તથા મીર જુલફીકારઅલીખાનને રૂપીઆ ૩૦૦૦ આપવા, અને દર વરસ રૂપીઆ ૩૭૦૦૦ ખાકી રહે. તે સરકારમાં અનામત રાખતા જવું. જ્યારે વડી બેગમની હેયાતી ન હશે, ત્યારે એ અનામત રહેલા રૂપીઆના વ્યાજમાંથી બંધે બેગમના વારસોને પેનશન મળ્યા કરશે.

વડી બેગમ અબ્બાહિલનીશા લાડલી બેગમને સને ૧૮૮૬માં કેટલુંકેટલું કરજ જણાયાથી એજંટ મિ. વિનચેસ્ટરે એવો હુકમ કાઢ્યો કે, જે સખસો એ બેગમને હવેથી વ્યાજ નાણાં આપશે, તેઓનો દાવો પેનશનની રકમપર રહેશે નહીં.

સને ૧૮૦૪માં પાછો દુકાળ પડ્યો. એ દુકાળને સાઠા દુકાળને નામે ઓળખે છે. સને ૧૭૯૧માં મુડતાળો કાળ સપ્પન પડ્યો હતો, તેવો સ ખત એ નહોતો. તોપણ એ કાળથી લોકો ઘણાં દુખી થયાં હતાં.

આખકારી.

સને ૧૭૬૭ના અરસામાં જ્યારે રાહેરમાં ૮ લાખ માણસની વસ્તી હતી, ત્યારે દારૂ પીનારા ઉતરતા લોકો છેક કંગાળ હાલતમાં હતા. દારૂ વેચનારા લેસનવાળાઓનો એ લોકપર પૂર અખત્યાર હતો. કાયદો તેમના ઘરમાંજ હતો. તેઓ જને મે તેને ફટકાવી કાઢતા. કોઈનાપર માંગતાં લેણામાટે ફરી આદ કરવાની જરૂર નહોતી, કેમકે જનીપર લેણું હોય તેને પકડાવી મંગાવી, બાંધતા અને નાણું આપે ત્યારે છોડતા. રાહેરમાં ઈંગ્રેજોના અમલ થયા પછી પાંચ વરસે એટલે સને ૧૮૦૫માં દારૂપર સરકારનો કર થયો.

સુરતી દારૂ.

સરકારે ડરાવ્યું કે, ગલીચી થાય છે, અનીતિ વધે છે, માટે દારૂ ગાળવાનું એકજ મકાન આખા રાહેરમાં રાખવું. ત્યાંથી જને જાણ્યે તે દારૂ ગાળી લાવે, અને જણે વેચવાના ધંધો કરવો હોય તેણે લેસન લઈને દારૂ વેચવો. આથી રાહેરમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. લોકો ઉરાકેરાઈ ગયા કે સોંકડો વરસનો વહીવટ સરકાર ફેરવી નાખે છે; પણ તેથી સરકારે વિચાર બદલ્યો નહીં. પારસી લોકોએ અરજ કરી કે દારૂપર ગયાલન દીઠ જકાત નાખવું ડરાવ્યું છે, તે ડરાવ બદલવો. પણ તે અરજ સરકારે નામંજૂર કરી. પણ પોતાને ધેર લગનશાદી હોય તો ઘેરમાં દારૂ ગાળી લેવાનો ૪ પારસીઓને પરવાનો મળ્યો. મોદીજી, રોઠવાળા, વખારીઆ, અને એંટી. આ વખતે ગયાલને જકાત

૮ આના દાખલ કર્યું.

મવડાંના દારૂપર જકાત.

સને ૧૮૦૫માં (પહેલવહેલા)	૦- ૮-૦
" ૧૮૩૦માં	૦-૧૦-૦
" ૧૮૪૦માં	૦- ૯-૦
" ૧૮૬૦માં	૧- ૦-૦
" ૧૮૭૦માં	૨- ૦-૦

એ રીત સને ૧૮૮૩ લગી ચાલી. એ વરસ લગી જે લોકોને અવલથી ભઠી ગાળવાનો હક આપેલો તેઓ સદર ફડમાં દારૂ ગાળતા અને સર કારને ગયાલનદીઠ ફી ભરીને પીઠાંવાળાને વેચતા. એ ભઠીવાળા પારસીઓ સાથે સરકારનો દારૂગો મળી ગયો, અને તેણે દાનચોરીના વેપાર ખુલ્લો વ્રકચો. ભઠીવાળાઓ ૨૫ અંદર ૫૬ દારૂનો ઠરાવ, તે દારૂને ગદલે ૧૩ અંદર ૫૬ લગીના સખત દારૂ કાઢી લઇ જવા લાગ્યા. એટલું જ નહીં પણ દહાડામાં લીધેલી એક વારની પાસમાં જેટલીવાર અને એટલીવાર તેને તે પાસથી દારૂ પસાર કરવા લાગ્યા. આ દાનચોરી લાગી મુદત ચાલી નહીં. ભઠીવાળામાંથી એક કૂટ્યો. તેણે સરકારમાં ખખર આપી, તેથી એ ભોપાળું ૧૮૮૩માં પકડાયથી, થોડા વેપારીને પાપે રાહર અને પરગણાંની સદળી મળપર દુખ પડ્યું. આખકારી કમિશનર મિંમિચરડે આખા જિલ્લાનો દારૂનો એકલથુ ધળ રા કર્યો, અને તે મિંમિં દાદાભાઈ હોરમજી દુબારા નામના પારસીએ દર વરસ ૩ ૪૭૫૦૦૦ આપવાની સરતે રાખ્યો. તે વખતે વળી દારૂનું માપ સરકારે આણું કર્યું, અને તેથી હાલ દારૂ ૧૩ રૂપીએ માણ વેચાય છે.

સુરતી દારૂ તે ખરો દારૂ હતો. તેની ચોમુલકોમાં વખાણ હતી. તે સારી આવડ તથા દણી મહેનતથી ખેવડો કરી ખનાવવામાં આવતો. ફક્ત મવડાંના

જ નહીં, પણ શુદ્ધ ગુલાબ, ફલસાં, એલચી, દરાખ વગેરેના ભાતભાતના ખ નેના. તે દારૂ જુનો કરી હરે વ્યારે વાપરવામાં આવતો. તેથી તે તંદુરસ્તી વ ધારનાર થઈ પડતો. નવા એખા, નવા દહીં જેમ અવગુણ કરે છે, તેમ નવા કાચો દારૂ અવગુણકારક સમજી લોકો દારૂને જુનો થયાવના વાપરતા નહોતા.

તાડી તથા નીરો.

છેક સને ૧૮૫૦ લગી તાડી એટલી સસ્તી હતી કે એક રૂપીઆની સુર તી ૮ માણ મળતી. ગરીબ ગરબાં તાડી પી વાંલખાઈ પોતાના નીરવાડ કરતાં. એ વરસથી સરકારે તાડી ઉપર પણ જુદી જુદી જાતનાં જકાત નાખ્યાં.

તાડીપર કર કર્યો, તે અગાઉ રાહરમાં આવતી તાડીપર એક માણે ચા ૨ આના લેવામાં આવતા, અને રાહરમાં લેસનદાર તાડીવાળા વેચતા. તે લેસ ન દર વરસ હરાજ થતાં નહોતાં. તેમજ રાહર બહાર તાડીપર કશું જકાત નહો તું. માત્ર તાડી વેચનાર લેસનની ફી આવતો. સને ૧૮૭૨માં રાહરના દરેક ખજુરાં દીઠ રૂ ૨ કર કર્યો. તે ઉપર વધારો કરીને “એઠક” એવે નામે બી જા. ૧૪ આના દર ખજુરે વધાર્યા. બીજા હાથપર તાડી વેચનારનાં લેસનો હ રાજ કરવા માંડ્યાં. તેથી દર વરસ તે ઉપજમાં પણ વધારો થતો ગયો, આબું થયાથી ખજુરાંના માલિકને (ખજુરાં એક વરસને આંતરે દેવામાં આવે છે) ખજુરી દીઠ રૂ ૧—૧૧ લગી મળતો, તારે સરકારને રૂ ૨-૧૪ આના મ ળતા. તેમાં પણ સને ૧૮૮૯માં વધારો કરી, દર ખજુરીએ રૂ ૩-૧૪-૦ લેવા નાં કરાવ્યા, અને રૂપીએ માણ તાડી વેચવાના હુકમ કર્યો. આથી થયું છે, એમ દે, ઝાડના માલિકને ઝાડતું જેટલું ઉપજે તેથી ત્રણગણું સરકારને મ જો છે, અને જે પ્રજા ૨૫ વરસ પહેલાં રૂપીઆની ૮ માણને હીસાએ તાડી પીવામાં લેતી, તેને રૂપીએ માણ મળે છે. એમાં વધારે ઝાડું એ થયું છે કે, હરે ક ચીજ જેમ મોઢી તેમ તેમાં દગો થાય છે, તેમ તાડીમાં પણ પાણીના ભે

ગ વાય છે.

નીરા, એ ખજુરીના મીઠા, વગર કંકના રસ છે. એ રસ સોરડીના રસ જોવો છે. તેમાં કંક હોતી નથી. છતાં તે ઉપર પણ તાડીના જોડલો કર છે, અને તે માટે પણ લેસન અપાય છે. તેથી એ ચીજ વેચાતી ખંધ પડી ગયાથી મળ કકલે છે.

ઇમામ મહેદી-બોધાનનો બળવો.

સુતે ૧૮૧૦માં બોધાન ગામમાં અબદુલ રહેમાન નામનો મુસલમાન, ઇમામ મહેદીનું નામ ધારણ કરી દુનીઆના રાજનો દાવો કરવા નીકળ્યો. તેથી સંખ્યાબંધ સુની મુસલમાન તથા મેમાનો તેનાં લશ્કરમાં ભેગા થયા. એ મુસલમાનોમાં પ્રખ્યત્વે કરી ખેતી કરનારા સુની વહોરા હતા. ઇમામ મહેદીએ માંડવીના રાજા પર ચઢાઈ કરી. એ વખતે માંડવીમાં એક રાજા રાજ કરતો હતો. તેની પાસે એક નાના કિલ્લો હતો. ફીતુરીએ એ કિલ્લો લીધો, અને રાજાને તથા તેના દેવાનને કેદ કર્યા. રાજાનો કેદમાંથી નીકળી નાહો પણ દીવાનને પકડી મારી નાખ્યો. ઇમામ મહેદીએ બોધાનને રાજગાદી ખનાવ્યું. વ્યાંથી તે સુરત પર ચઢી આવી, એ શહેર લેવાની અને સદાજા હિંદુઓને મુસલમાન કરવાની ધમકી આપવા લાગ્યો. સોડામાં મોટી ચીંતા પેદા થઈ માંડવી સુરતથી ૧૫ માઈલ ઉપર છે. તા. ૧૦મી જાનેવારી ૧૮૧૦ને દિવસે સુરત ખાતે ઈંગ્લેન્ડના વડા મી. ટ્રેને તેણે એક કાગળ લખ્યો કે, મને એક દમ ૩ ૩૦૦ મોકલી આપવા, બીજા એક કાગળ લખ્યો, તેમાં લખ્યું કે હું સાહેબે એકદમ મુસલમાન દીન કબુલ કરવી. આ દરમ્યાન સુરતથી મુસલમાનોની એક ટોળી લશ્કરમાં સામેલ થવા બોધાન ગઈ.

જે મુસલમાનો સુરતમાં રહ્યા, તેઓએ સુરતના હિંદુઓ ઉપર દીન દીન, એવો પોકાર કરી હુમલો કર્યો, અને શહેરમાં કાંઈ ઉલ્લપાહલની વડી

જાણાઈ તે ઉપરથી મિંઠોને તાં ૧૮મીએ અખદુલરહેમાનને પકડવા ચાગ
પાયદલ કુંપની અને એ ધોડેસ્વાર પલટણ મોકલી. ધોડેસ્વાર મલટણ પહે
લી પોહોંચી અને તાં ૧૮મીએ ખામદાદમાં પાયદલ આવ્યું નહીં, તે પહે
લાં, ધોડેસ્વાર લશ્કરને અખદુલ રહેમાનના લશ્કર સાથે સખત લડાઈ થઈ તે
માં ઈંગ્રેજના ૩ માણસો, તેમાં ૧ ડારપોરલ અને ૧ સિપાઈ માર્યા ગયા. કે
ટલાક ધોડાઓ માર્યા ગયા. અને સામાવાળાના ૨૦૦ માણસો માર્યા ગયાં.
એ લડાઈમાં ઈંગ્રેજ સરકારે મરનાર ખાન બહાદૂર અરદેશરના ખાપ ધંજીશાહ
ખેરામશાહને મોકલ્યા હતા, તે પણ માર્યા ગયા. તેટલામાં પાયદલ આવતાંજ
અખદુલ રહેમાન અને તેનાં ઘણાંએક માણસો માર્યા ગયાં. તરત હુલ્લડ ના
બુદ થયું. માંડવીના રાજા, ઈંગ્રેજ આવેલો સાંભળી ખંદીખાંતામાંથી છટકી
ગયો હતો તેણે ઈંગ્રેજને અરજ કરી કે, તેની ગાદી તેને પાછી આપવી. તેથી
તાં ૨૨મી જાનવારીએ કિલ્લો લઈને રાજાને રાજગાદીપર બેસાડ્યો. એ રા
જાના વંશના એક રાજાએ માંડવી પેશવાને આપી દેવાની ગોઠવણ ૧૮૧૭માં
કરી, તેથી તેનીપર એક લશ્કર ચઢાઈ કરી. તે તાંજે થયો, અને સમાધાન
થયું, પણ ૧૮૩૮માં હુકદાર રાજા ન હોવાથી માંડવી ખાલસા કર્યું.

ખાદ સુરત જિલ્લાની સમાધાનીમાં આવું સુધી ખલલ પડી નથી. પણ
ખુદ સુરત શહેરમાં ઉતરતા લોકોએ એકથી વધારેવાર હડતાલ પાડી છે, અને
હુલ્લડો કર્યા છે.

સને ૧૮૧૨—૧૩માં પાછી મોઘવારી ચાલી. એ વખતે ગુજરાતમાં
ભારે દુકાળ પડેયો હતો, તેનું ખ્યાન સત્તાવાર આગળ જોવામાં આવશે.

સને ૧૮૨૨માં રસ્તમપુરામાં મોટી આગ લાગી. એ આગથી આખું
પૃથ્વી બળી ગયું. એ આગ પછી લાગલી ભારે રેલ આવી, એ રેલ ઘડોતેરની
રેલને નામે ઓલખાય છે. એ રેલમાં જનમાલની મોટી ખરાબી થઈ.

સને ૧૮૩૭માં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયા ઈંગ્લાંદની ગાદીપર બેઠાં.

સને ૧૮૩૭માં સુરતમાં મોટી આગ લાગી અને ભારે રેલ આવી.

મીઠાંપર પહેલ વહેતો કર.

સને ૧૮૩૭ની પહેલાં નીમકપર કરો કર નહોતો. તે વખતે સુરતના લોકો માટે ફરતાં મીઠાંબંદર હતાં. જુઆવ, બુડીઆ, તલંગપોર, ભાઘ, હાંસોટ વગેરે માં મીઠાના અગર હતાં. જે લોકોને જોઈએ તે લોકો અને વેપારીઓ એ અગરમાં જતા, અને એક રૂપીઆ આપી, એક ગાકું, જેમ ભરાય તથા જેમ બલદથી ખેંચાય તેમ ભરતા. એ બલદની આગળ ખીજ એ બળદ જોડતા, અને એ પ્રમાણે ૪ મોટા બળદો ખેંચે એટલું મીઠું એક રૂપીઆમાં આપતા. મીઠું તે વખતે છાણ તથા મટોડાંને ઠેકાણે પડતું. રજે ઘણાં ભોંયને લુણા લાગે તેથી લોકો મીઠાના માટલાં અથવા કાઠીઆ પોતાના વાડામાં વાડની આગળ રખડતાં નાખી ચૂકતા.

સને ૧૮૩૭ના દિસાંબરની પંદરમી તારીખે ખુરકી જકત મોરચે મોરચે લેતાવું તે બંધ કરી, પ્રિ.ટેશ સરકારે નીમક ઉપર દર બંગાલી મણે રૂબાનું જકત ખેસાડ્યું.

મીઠાનું હુલડ.

સને ૧૭૪૪માં નીમકપર ૮ આના ઉપરથી વધારી ૧૨ આના જકત કીધાથી તા. ૨૯મી આગસ્ટે દેવાલે દેવાલ જાહેરનામાં મરાયાંકે, સરવેએ હતાલ પાડી. આ ઉપરથી દરેક નાતજાતના પહેલ, રોઠીઆને સરકારે તેકું મોકલ્યું કે તમારી દાદ સાંભલવામાં આવશે, માટે અદાલતમાં આવવું, એ તેડને કોઈએ પત કર્યું નહીં. પાછલે પોહોરે લોકોએ છેડાઈ કોરટ ઉપર હુમલો કર્યો, બારી બારણાં તોડી પાડ્યાં અને ઈંટ પથરા ઉછુળવા લાગ્યા. લશ્કર આવ્યું. તોડાને અટક્યું પણ હુલડખોરો ધીરેધીર ગયા નહીં. જ્યારે હંદેરો

ફરવ્યા કે એક કલાક પછી જ લોકો દીકામાં આવશે તેની ઉપર લશ્કરી કાયદો ચાલશે, કે તરત લોકો પોતપોતાને ઘરે ઘર થઈ ગયા. એટલાથી અટક્યું નહીં; ઊશકેરાણી ચાલુ રહી; તેથી મુંબઈથી તોપખાનું અને લશ્કર મંગાવ્યું પડ્યું. પણ તે આવ્યું કે લોકો ઠરઠરી ગયા અને ખીજે મહીને મીઠાના કાયદો પસાર થયો, વ્યારે સઘળું સમાધાન આપ્યું.

એ હુલ્લડ વખતે પારસીઓએ કુવો મારગ લીધો હતો, તે વિશે કલેક્ટર રમિંગ આરખડનાટ મિંગે રસ્તેમજ ખુરસેદજી મોદીપર લખે છે કે:—

“ મીઠાંપર જકાત વધારવાનો કાયદો પસાર થયાથી લોકોએ ખજારની દુકાનો ખંધ કરી અને કટલાક નીચ લોકે ફેસાદ કરીને સુલેહના મંગ કર્યો તથા સરકારના હુકમનો અનાદર કર્યો એ સઘળું તમને માલૂમ છે. પણ મને કહેવાને સંતોષ ઊપજે છે કે, મારી સાથે દીલોજનીથી મહેનત કરીને તમે મને મદદ કરી. હેલ્લાં કામમાં પારસીઓ તેઓ સાથે ખીલકુલ ભલ્યા નહીં. મોટે રસ્તે તમારા પારસી જાણાયા પણ નહીં. મને ખખર મલી છે કે, તે તમારી તારીફ લાયક મહેનતને લીધે છે, અને તે મોટે ખુશીથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું તથા મને બરોશો છે કે ભવિષ્યમાં એજ રીતે તમે પારસીઓ માં તેમના વડા દાખલ વગ વાપરશો ”.

સુરત તા. ૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૪.

આર. કે. આરખડનાટ.

સને ૧૮૪૮ના અપ્રેલમાં સરકારે વેપારીઓનાં તોલવાનાં કાટલાં છપાવેલાં રાખવાનો હુકમ કીધાથી કટલાક દહાડા સુધી હરતાલ પડી, અને શહેરમાં એવી ચીઠીઓ ચાલ્યા કે “ જે માણસ દુકાન ખોલશે તેને માહુજન નાતખ હાર મુકશે. રૂ ૫૦૦૦૦ હજાર સુધી ખરચી પીલાત લગી લડીશું ”. એવી મ

તલખ જાહેરનામાંઓમાં હતી. તોપણ, હુલ્લડ તોફાન થયું નહીં. અને કાયદા સર ચાલીને લોકોએ અરજી કરવાથી તોલમાપનો કાયદો અટક્યો.

વલંદા, ફ્રેંચ તથા કીરંગીઓની બંધ થયેલી ડોહીઓ.

વલંદાઓ પણ વેપારમાં પડી ભાંગ્યાથી સને ૧૮૨૫માં સુરત ડોહી આ દ્યા ગયા.

ફ્રેંચ વેપારીઓનો વેપાર આ શહેરમાં ઝાઝો ચાલ્યોજ નહોતો. તોપણ તેઓ રાજીવોભથી પડી રહ્યાં. આખરે કશું કાવ્યું નહીં, વ્યારે તેઓ જ તા રહ્યા, અને તેઓની ડોહીવાળું મકાન સને ૧૮૨૫માં ઈંગ્લેન્ડ ભાડે રાખ્યું.

પોરટુગીઝ વેપારીઓ હવે છક નજાળા થઈ ગયા. તેઓનો વેપાર બંધ પડી ગયો તેથી તેઓએ સુરતમાં પોતાની ડોહી હતી તે સને ૧૮૪૭માં બંધ કરી. છેલ્લાં ૭ વરસમાં તેઓએ સરાસરી ૩ ૬૪૦ નો વેપાર કર્યો હતો.

સને ૧૮૫૭નો બળવો.

આ દેશ ઈંગ્લેન્ડ સરકારના હાથમાં ગયા પછી સડકથી મોટો બનાવ ૧૮૫૭નો બળવો છે. એ બળવાને સુરત સાથે કરી નીશ્ચિત નથી, તોપણ એ બનાવથી સુરતમાં કાંઈ અસર થઈ હતી છે નહીં, તેટલું જાણવાની અગત છે.

એ બળવો શા કારણથી થયો, ઘોણું કર્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે ટુંકમાં સમજાવવાની અગત્ય છે.

તે વખતે પંજાબ તથા બંગાળના લશ્કરમાં ઘણાખરા ઊંચ વર્ણના હિંદુઓ હતા. બ્રિટિશ સરકારે એકાદ બે દેશી રાજ્યોને ખાલસા કર્યાં હતાં. પશ્ચિમ ભાગીના ઘોરણે વરાણયંત્ર તાર વગેરે સુધારા દાખલ થયા હતા. રથ જે

રા ઈંગ્લાંડનો સદાનો વેરી છે, તેને તથા ઈંગ્રેજને લડાઈ છે, એવી વાત લશ્કરી સિ
પાઈઓ તથા પદ્મચટ થયલા પુષ્કળ રાજાઓ અથવા તેમના ધારેસો અને વિ
ધવા રાણીઓના જાણવામાં આવી હતી. ઈંગ્રેજ તરફના મોટા પગાર તથા પે
નશન મળવાથી તેમની પાસે દ્રવ્યના સંચય થયો હતો. અને પશ્ચિમ તરફના સુ
ધારાથી દેરાની ખરાબી થશે, એવો કેટલાએકને વહેમ ગયો હતો. એવામાં
લશ્કરી ઊવણીઓમાં ગપ ચાલી કે, ખંગાળી રીજના સિપાઈઓનાં કારણ
સોને કુશ્કરની ચરખી ચાપડેલી છે. કુશ્કરને હિંદુ તથા મુસલમાન એ બેઉ
મળ અપવિત્ર ગણે છે, તેથી તેઓને ગુસ્સો ઊત્તપન્ન થયો. અમલદારો
પોતાના યુરોપી ઉપરી અમલદારોનું અપમાન કરવા લાગ્યા, ત્યાં સગી ને ખો
ટી ગપ ચાલેલી તેની સરકારને કરી ખખર મલી નહીં.

એવામાં રવીવાર તા. ૧૦મી મે સને ૧૮૫૭ને દિવસે પાછળે પહેરે
મીરતના સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. તેઓએ એક ઈંગ્રેજ અમલદારને કાપી
નાખ્યો. તેઓ ત્યાંથી દિલ્હી ગયા, અને ત્યાં જઈને પદ્મચટ થયલા મુગલ પા
દશાહ બહાદુરશાહને તથા બદમાશ લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. મીરતમાં મોટામાં
મોટી લશ્કરી ઊવણી હોવાથી, તે ઠેકાણાનું બાકીનું લશ્કર બળવાખોરોને
કચડી નાખે એટલું હતું, તોપણ અમલદારોએ બળવાખોરો વિરો દિલ્હી તા
ર ત્રકયા સિવાય આખી રાત બીજા કશા ઉપાય લીધા નહીં. તેથી તા. ૧૧મી
એ દિલ્હીમાં મુસલમાન લોકોએ ખંડ કર્યું. આ પ્રમાણે બળવાનું પ્રખ્ય
સ્થળ દિલ્હી રહેર થઈ પડ્યું. એ બળવાની વાત સાંભળી ખંગાળા તથા વાવ્ય
માંતનાં લશ્કરોએ બળવો કર્યો. તેમણે ખ્રિસ્તિઓને તથા તેમની સ્ત્રીઓ તથા
બાળકોને મારી નાખ્યાં. બળવાની વાત ફેલાતી ગઈ. અફઘાનીસ્તાનના કુંગરો
માંથી સિપાઈઓ લાંટવા ઉતરી પડ્યા. પંજાબ માંતમાં હથિયારો લઈ લીધાથી
બળવો થયો નહીં, અને મુંબઈ તથા મદ્રાસની દેશી પલટણો વફાદાર રહી.
મધ્યહિંદના કેટલાએક રાજાઓનાં લશ્કર બળવાખોરો સાથે મળી ગયાં. હદ્રા
બાદનું મુસલમાની રાજ્ય વફાદાર રહ્યું.

કાનપુરના લખનૌ તથા દિલ્હી એ ત્રણમાં ગળવો વધી પડ્યો. કાનપુરના પાસે બિથુરમાં પેશ્વાનો વારસા ઘોંડુપંથ હતો. તે બળવામાં સામેલ થયો. તેને નાના સાહેબને નામે ઓળખતા હતા. તે બળવાખોરોના સરકાર બન્યો, તેથી કાનપુરના ઈંગ્લેન્ડ લોકો મોરચા બંધ કરી ૧૮૬૬માં છાવણીમાં ભરાઈ ગયા. એ માં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ઘણાં હતાં. નાનાએ તેઓને મિત્રાચારી ગતાવી એ લાડાખદ લગી પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું. તે ભરોસે ૪૫૦ મહાણો ગંગા નદીમાં મછવાઓપર ઊંડીને જાય છે. એવામાં નાનાએ કીનારેથી દગો કરીને તેઓપર ગોળીનો મારો ચલાવ્યો. એકબે મછવો તથા બીજા ૪ બહાદુર મર દો તરીને નાંઠા. તેથી બચ્યા. ત્રણ મહીને એટલે ૧૪ની સપ્ટેમ્બરે સાત દહાડા લગી રાત દહાડો લડીને બ્રિટિશ લશ્કરે દિલ્હી પાછી હતી લીધી. બળવાખોર પાદશાહ બહાદુરશાહને કદી કરી રંગુન મોકલ્યો (ત્યાં તે ૧૮૬૨માં મરણ પામ્યો). આ પછી એક પછી એક રાહર પાછું હતી લીધું. અચોધ્યાની બે ગામ, ખરેલીના નવાબ, અને નાના સાહેબના નામ બલવાખોર તરીકે જાહેર થયાથી અચોધ્યામાં પ્રજાએ ગળવો કર્યો. ૧૮૫૭થી દિસંબર ૧૮૫૮ લગી મોટી બહાદુરીથી લડી બ્રિટિશ સરકારે ગળવો બેસાડી દીધો. ઝાંસીની નિઃસંતાન રાણી અને તાતીઆ ટોપી બળવામાં મોખરો પડ્યાં હતાં. રાણી જીન ૧૮૫૮માં લડતાં રણમાં પડી. નાના નાસી ગયો અને તાતીઆ ટોપી ને છેલ્લે ૧૮૫૯ના અપરેલમાં પકડી મારી નાખ્યો.

બળવા વખતે સુરતની હાલત તથા વફાદારી.

એ બળવાની વાત સાંભળી સુરતના લોકો મહીનાને મહીના લગી ધુન્ન થાં હતાં. લોકોએ પાતાનો જીવ જીવનગારો ડાટી દીધો હતો. રાહુકરોએ ગી રવી રાખેલી જાણતો ગરીબ ગરબાંઓને પાછી હવાલે કરવાની તૈયારી કરી હતી. કેમકે તેઓ સમજતા હતા કે જો વખત વધારે ખારીક થઈ પડશે તો તેજ

ગીરવી મકનારા તેઓનાં ઘર લટશે. કેટલાએક લોકો રાહર છોડી નાસભાગ કરવા પડ્યા હતા, તેઓ સામા વગડામાં લટાયા હતા. સરકારે તીબ્બરી કિલ્લા માં મોકલાવી હતી, યુરોપીઅન અમલદારોએ કિલ્લામાં રક્ષણની જગ્યા તૈયાર રાખી હતી. કિલ્લો, કોટ, તથા મોરચા સમરાવી મજબુત કીધા હતા. આલમ પનાહ કોટના કેટલાક દરવાજા બંધ કરી લઇ તેને મજબુત ડાંમલાં જડી લીધાં હતાં. મોટા દરવાજા માત્ર ઉંઘાડા રાખ્યા હતા. લોકોએ પોતાનાં રક્ષણને માટે જનતા એલાએ કીધા હતા. હિંદુ તથા પારસીઓને પોતાના જનમાલ સાથે ધર્મની અને ધર્મનાં મકાનની ધારતી લાગી હતી. પવિત્ર મકાનોની પાસખાની માટે હથિયારવાળા પરદેશી સિપાઇઓ રાખ્યા હતા. સરકારે તેં વખતથી મળનાં હથિયાર લઇ લીધાં હતા, અને કિલ્લાપર તોપો ચઢાવી તે હુશિયાર રહી હતી.

સને ૧૮૫૭ના બળવા વખતે સુરતના લોકો ખરેખર વફાદાર રહ્યા હતા. આના કારણમાં કલેક્ટરે લખ્યું હતું કે રોખ સધયદ હુરોન એડરસ જે સુરતમાં મુસલમાનોમાં મોટો વગ ધરાવે છે, તેમને લીધે હતું. આપરથી મુખ્ય સરકારે તેમને વરસે રૂ ૫૦૦૦ પેન્શન, અને પછવાડેથી રટાર આટ ઈંડી યાનો ખેતાળ આપ્યા હતા. આ કુટુંબે આટલુંજ નહીં પણ સને ૧૭૫૮ માં, અને સને ૧૮૦૦માં ઈંગ્રેજના રાજને મદદ કરી હતી. એમના વડાને પણ એવુંજ પેન્શન મળતું. એ ખાનદાન ૧૫૫૦માં અરબસ્તાનથી આ દેશમાં આવ્યું હતું. તેમની પાસે મોટા મોટા મોજાજ હતા, એવું માની મુસલમાનો તેમને માન આપતા હતા.

બળવો થયાને લીધે મહારાણીની સરકારે કુંપનિના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનનું રાજ પાછું પોતાની સત્તાતળે તા. ૦૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૫૮ને દિવસે લીધું. એ દિવસે રાણીનું રાજ થયાથી આખા રાહરમાં આનંદ ફેલાયો હતો, લેનમાં લમ્કરી છાવણીમાં કવાયદ કરી, મહારાણીના ઢઢેરો વાંચી ૨૧ તોપો ફોડવામાં આવી હતી પારસીઓએ પોતપોતાના જિલ્લામાં ખુશાણીનાં જસન કીધાં હતાં, અને સુરતના યુરોપીઅન અમલદારોને રસ્તમપુરામાં સર જમશે

હજીના ખાગમાં ખાણુ આપવામાં આવ્યું હતું.

ઇનકમ ટેક્ષ.

ખજાને લીધે સરકારને લશ્કરીખાતામાં ખરચ ઘણા થયો, તેથી સરકારે કર નાખ્યો. સને ૧૮૬૦માં ઇનકમ ટેક્ષ દાખલ કરવાથી વેપારીઓએ દુકાન ખંધ કરી, અને ફરિયાદો લરી આપવા ના પાડી અરજીના પેશી ભાગે ટાળી મળ્યું. માલ સ્ટોરેટ અને સુપરીનટેન્ડેન્ટ આવી પોંદ્યાંચવાથી ટાળું વીખરાઇ ગયું.

રેલવે તથા તાર.

સુરત તરફ રેલવેનું કામ સને ૧૮૫૭માં નવું સવું સર થયું.

સુરતમાં વીજલીના તારથી સંદેશો મોકલવાની ગોઠવણ અને ૧૮૫૭માં અને સુરત તથા મુંબઈ વચ્ચે રેલવેના વહેવાર ૧૮૬૪માં શરૂ થયો. ૩ વધુ પ કવાને લીધે અને રેલવેથી લોકોની શેઠ જાગી, ત્યારથી મોઘવારી શરૂ થતાં થતાં સને ૧૮૬૫માં કરડી મોઘવારી થઇ પડી, તેથી સરકારે પોતાના નોકરોને મોઘવારીના પગાર ઊપરાંત ભડું વધારે આપવાના હુકમ કર્યો.

શેરનો સેટો.

સને ૧૮૬૦માં અમેરિકામાં લડાઇ જગ્યાથી ઈંગ્લાંદમાં અમેરિકાના ૩ આવી શક્યો નહીં, કેમકે લડાઇ ટંટાને લીધે ત્યાં ૩ પાક્યોજ નહીં. તેથી હિંદુસ્તાનના રૂનો ભાવ વધી ગયો. જે ૩ સો રૂપીએ ખાંડી મળતો તેના ૩૦ ૭૦૦—૮૦૦ ઊપજ્યા. આવા મોઘા ભાવને લીધે કરોડો રૂપીઆની નહીં ધારેલી દોલત આ દેશમાં ઈંગ્લાંદથી ઘસડાઇ આવી. ખેડુનો, વેપારીઓ વ ગેરે એકઠાંક તથાગર ખની ગયા. આવી રીતે એકદમ પૈસો વધી પડ્યાથી મું

ખાધમાં એક નવી જાતની ઘેલાઇ ઉભી થઇ. ઈંગ્લાંડમાં જેવી રીતે અગાઉ પાયામાલી થઇ હતી તેવી પાયામાલી થઇ. ફરીએ પૂરી જમીન ખતાવવા, પારકા દેશો સાથે વેપાર કરવા, વગેરે, ગાંડાગાંડા વિચારો ઊભા થયા. મોટી મોટી કંપનિઓ થઇ, શેરના સટા ચાલ્યા. વગર નફો, વગર વેપારે તે શેરના કાગળીયાંનાં ભાવ એકના દરા થઇ પડ્યા, તેથી તે વેચીને તેમાંથી નીકળી નાશ તેઓ તાલેતાન થઇ ગયા. જેઓ એથી પણ વધારે નફો ખાવાની આશાએ તે ચીઠ્ઠાં રાખી રહેયા તેઓ પાયામાલ થયા. એવી રીતે મીર, લોહા ફકીર થયા અને ફકીર લોહા મીર થયાં. એ ગાંડાધમાં હજારો કુટુંબો નાશ થયાં અને બીજાં મરવા લાગ્યાં.

એ ગાંડાધને પા સુરતમાં પણ આવી પહોંચ્યો. તે એપ લગાડનારાઓમાં મિં પ્રેમચંદ રાયચંદ, મિં સોરાખજી લાહેવાળા વગેરેનાં નામ જાણીતાં થઇ પડ્યાં છે. તેઓએ સુરતના લોકોને પણ એ ગાંડાધમાં ઉતાર્યા. તેમાં મોટાં મોટાં કુટુંબો, જેવાંકે આતમારામ ભુખણ, ભાવનગરીવાળા, એંટીવાળા, કુનેસરીવાળા અને ખીજા ઘણાં મોટી દોલતો ગુમાવી બેઠાં છે. ઇલેલે, ઇલેલે ગુજરાત બેંક નામની કંપનિ કરી, તેના શેરો કાઢ્યા. તેના મેનેજર થવાને તે વખતના હજુર દેખ્યુટી કલેક્ટર મિં મોતીરામ દલપતરામે પેનશન લઇ સરકારી આધેષો છોડી દીધો. શેરના ભાવ વધ્યા. વેચી નાશ તે બચ્યા અને જેઓ વધારે લોભમાં રહ્યા તેઓના ઘરખાર વેચાઇ ગયાં. કેમકે ગુજરાત બેંક સ્થગ થઇ !

શેર સત્તાની ગાંડાધમાં મોટી મોટી ઊઠાપાઠલો થઇ. ગરીબ લાચાર, મજૂર, ફજનારીઓ, રહેઠીઓ કાંટનારીઓ, પાણી ભરનારાં સરખાં સરવે લો ભાઇ ગયાં. જાણસ ભાવ વેચી વેચીને શેર લીધા. તે સ્વઘણાં પાચમાલ થયાં. એ ગાંડાધ ન નીકળી હોત તો જે કુટુંબોએક ધર્મને નામે કામે થયાં છે, તે કામે થાત નહીં. મિં પ્રેમચંદ રાયચંદ ગોપીપુરામાં એક મોટી ધર્મશાળા ખાધાવી તથા ગોપીપુરા અને હરીપુરામાં મળી ૨ કન્યાશાળા કાઢી છે. તે ખાં

તાં તેમના પિતાને નામે રાયચંદ ધર્મશાળા તથા કન્યાશાળા કરી આજખાસ છે.

૩ની કમાઈ વખતે પારસી સખાવત.

એ વખતે મુંબાઈના ઘણાએક તવંગર પારસીઓ સુરત તરફ ઉપરા સાપરી ફરવા આવ્યા હતા. તેઓ ૩ના વેપારમાં લાખો રૂ૦ કમાયા હતા. મરહુમ સેઠ રસ્તમજી જમશેદજી જીભાઈ. મરહુમ સેઠ સોરાખજી જમશેદજી જીભાઈ, નામદાર (હાલના સર) સેઠ દીનશાહજી માણીકજી પીટીટ, સેઠ ખરસેદજી ફરદુનજી, સેઠ યેરામજી જીભાઈ વગેરેએ પોતાની મુસાફરીમાં ગરીબ ગરખાંઓને લાવે સખાવતો કરી હતી. પાણીનાં પરખ, અવાડા, કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા, નિશાળો, હું ન્તરશાળા, દવાખાનાં, વગેરે એ સખી એહસ્થાનાં નામની યાદગારી ખતાવતાં સદા હૈયાત રહેશે. પૈસો આવે છે; દોણ જાણે કાલ કે વી છે, એ વિચારથી સેઠ રસ્તમજી તથા સોરાખજી જમશેદજીએ એક યે વરસમાં સખાવતમાં લાખો રૂપીઆ આપ્યા. તેઓએ નાતજાતનો તકાવટ રાખ્યવના હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસી, એ સઘળાંનાં દુઃખ ટાળવાને લાખો રૂ૦ની દાલત આપી દીધી. પારસીઓને “વહેંચાણ” ને નામે થકે થકે આપ્યા હતા. (નવસારીમાં) સગા વહાલાંને સોનાની જણસો, લગડાં, ઘરખાર વટીક બંધાવી આપ્યાં હતાં. થકે થકે મળતું જાઈ, જેણે કે જેના ખાપદાદએ હથ આરેલો નહીં, તેવા ફટલાએક હાથ આરતા થઇ ગયા. મોઘવારી થયાથી તેઓએ સુરતનાં ગરીબ લોકોમાં આખાની ગુણોને ગુણો ઘેર બેઠાં મોકલાવી આપી.

સેઠ ખરસેદજી ફરદુનજી પારેએ મોટી નામના કરી. મોખેદાની કમાઈ સુરતમાંજ નહીં પણ દાંતારો નવસારી, વલસાડ, ઉદવાડે જ્યાં જતા ત્યાં તેમનો પુકે ગયાથી સારી થઇ હતી.

સેઠ સોરાખજીએ સુરત તથા તેની આસપાસનાં ગામડાંના પારસી મર

દોની ન્યાત ખવાડી હતી, તેમાં પહેલીજવાર તેઓએ “ ચુરચુ ” ખવાડ્યું હતું, અને ઐરનોની નાત કરી, તેમાં નીકાઈનું ખાણું આપ્યું હતું. તેમણે ત વડી ગામના દોખમાને ઇજવાની ક્રિયા કરવાને દિવસે આખી પારસી કામ ને માટે ન્યાતનું ખાણું આપ્યું હતું, અને ત્યાં જવાને ખાદેશમંદ તમામ પારસીઓને માટે વળસાડથી વડોદરા લગીનું જવા આવવાનું રેલવેનું ભાડું પોતે આપી. સ્પેશીઅલ ટરેનો ત્રકાવી હતી, તેથી અરધું સુરત ત્યાં ઉતરી પડ્યું હતું, અને તેમાના ઘણાં ખરા ત્યાં રાતરે રહી ગયાથી, તેઓને માટે ન વા ખર્ચ આપી, ખીજે દંડાડે તેઓને ઘેર પહોંચાડ્યાં હતાં. તવડીની સીમમાં આખી રાત પડી રહેલા સ્ત્રી પુરુષો તથા બાળકોને “ ગયાં તવડી ” અન્ન આપ્યાં રવડી ” એ કહેવત તાજી થઈ હતી.

તે વખતે ખીજા ઉદાર પારસી ગ્રહસ્થાની સંખ્યાવત એ બે ભાઈઓ ક રતાં આછો હોય પણ ઘણી વધારે ડહાપણ ભરેલી રાતે થઈ હતી.

ઘણાંએ હોડા લાખો કમાતા હશે, થોડાંએક કરોડોનાં મહાં પણ જોતા હશે તેઓ તેઓ ક્યારે મુઆ, તે પણ કાંઈ જાણતું નથી; પણ જો પોતાની હિયાતીમાં પોતાનું શું થશે તેની પણ દરકાર રાખતા નથી, તેઓએ માણસ જાતનું પોતાથી અને એટલું ભણું કરવા પોતાનું તનમન ઘસીને મહેનત કી ધાથી, અથવા પોતાની દેલત ગરીબોને પોતાને હાથે ખેંચત કીધાથી તેમના નામ અને કામ સદા અમર રહે છે, તેમના સુવાસ સંદેહ પમરતો રહે છે અને આ ક્ષાની કુનીઆંથી ગયા છતાં તેઓ ગોયા હિયાત છે.

ગ્રહણ તથા ઊંટીયું ટુંટીયું.

સને ૧૮૬૮માં મોટું સૂર્ય ગ્રહણ થયું હતું. સને ૧૮૭૨માં એક મરજ ફેલાયો હતો તેવો આ શહેરમાં ઘણે વરસે આવેછે. એ મરજ અપરેલ મહી નાથી શરૂ થયો હતો અને તે ત્રણ મહીના લગી ચાલ્યો હતો. તે ૧ દીવસ

ના ખચ્યાંથી ૬૦ વરસની ઉંમરના ડોસાંને લાગુ પડ્યો હતો. તેમાં ખાકી કોઈ નહોતું. સાંજુ સમુ માણસ કરતું હરતું હોય, કામ કરતું હોય કે સુતું હોય તેને એ વા લાગ્યો કે તેનું શરીર તરત લાલ રંગનું થઈ જાય, તેને ટાઢ વાગી આવે, તેના હાથ પગ ઢીલા થઈ જાય અને તે લોહપોષ થઈને પડે. એ મરજ ત્રણ દહાડે પોતાની મેળે સારો થાય. પણ ભોગેને કોઈએ જૂલથી અથવા જાણીજોઈને એસડ કીધું તો તેના હાથ પા પગ રહી જાય અને તે લાંબા દહાડા દુઃખી થાય. એ મરજની ખુબી એ હતી કે જમ તે એકએક માણસને લાગુ પડ્યો હતો, તેમ તે મરજમાં એકે એક માણસ સાંજુ થતું હતું. કોઈના જ્ઞાણને આજ આવી નહોતી. એ મરજને “ઊંટીયાં ટુટીયાં” નામે જાણખતા હતા અને તેને માટે માનતા લેતા હતા. પણ એ ઘણે વરસે આવતો એક જાતનો તાવ હતો જેને અંગ્રેજીમાં દેંગ (dengue fever) કહે છે. તે સાઠ વરસ અગાઉ જેને લાગુ પડ્યો હતો તેને આ વખતે લાગુ પડ્યો નહોતો. એવા તાવ અમેરિકામાં ફેટલીક વાર ફેલાયલા નોંધાયેલા છે.

આનંદનો દિવસ.

ત્યાર પછીના મોટા જાણવા લાયક ખતાવ નામદાર મહારાણીએ કયસ રે હિન્દનો ખેતાખ લેવા વિશે છે. રાણી નામ ખદલી કયસર નામ એ નામ દારે સને ૧૮૭૭ માં ધારણ કર્યું તેથી તા. ૧ સી જાનેવારી ૧૮૭૭ ને દિવસે આ શહેરમાં મોટો આનંદ ફેલાયો હતો. સઘળી નિશાળોનાં ખાળકો સુદર ચહેરા અને પોશાક વાળાં પોત પોતાની નિશાળમાંથી ખામદાદમાં ટોળા તા સા, તથા વાળાં અને વાવટાઓ સહીત સરઘસના આકારમાં કિલ્લાની સાંમે હાઈ સ્કુલના મકાનમાં હજારો એકઠાં મધ્યાં હતાં. તેમને મીઠાઈનું અઢેકું પડી કું આપ્યું હતું. આખો દિવસ લોકોએ આચ્છવ તરીકે ગાળ્યો હતો અને રાત્રે લોકોએ ઘેરેઘેર રોશની કરી હતી.

લાઈસન્સ ટેક્સને લીધે હરતાલ તથા હુલ્લડ.

પણ લોહોની આ ખુશાળી ઝાઝા દહાડા રહી નહીં. દેશમાં પડતા મોટા દુકાનો અટકાવવાને સરકારે એક મોટું ફંડ ઉભું કરવા વેપારી અને દુકાનદાર લોકો ઉપર “ લાઈસન્સ ટેક્સ ” નામનો કર નાખવાનો ઠરાવ કર્યો. એકુનોત્રીસ એ કરમાંથી ખાતલ રાખ્યા હતા અને જ્યોત્સે ૩૨૦૦થી વધારે વેદા કરે તેઓ ઉપર એ કર હતો. આગળ વખતમાં હરતાલો પાડવામાં આવેલા લોકોએ આ વખત પણ સામે થવાની ઘોરોશ્ચ કરવા માંડી. કાયદાગર એ લાજો ઘોરે ચૂકી દુકાનદાર તથા વેપારીઓએ આડા એલાજો લીધા. તેઓએ ખોટી ખોટી ગપો ચલાવી. કાંઈએ પણ ધંધો ચલાવવો નહીં એવી તેઓ બીજાઓને ધમકી આપવા લાગ્યા. પ્રથમ એક જાહેર સભા ભરી અને તેમાં લગભગ નાદાની ભરેલાં ભાષણો કીધાં. તેઓની અજ્ઞાનતાનો ખ્યાલ એટલાજ દિવસો પરથી આવશે કે તેઓ તે વખતના આક્રિટિંગ કલેક્ટર મિં. એલિસન્ટ પાસે કે ખુલત લખાવી લેતાની માગણી કરવા લાગ્યા કે કર લેવાનો ઠરાવ રદ કરવો. જાણે કે કર નાખવો, ચા રદ કરવો, એ કામ તેનું હોય ! આ માંગણી દખાઈતી ગેરવાજબી હતી. કલેક્ટરે તે કબુલ કરી નહીં. તા. ૧લી અપ્રિલ ૧૮૭૮ને દિવસથી “ મહાજન ” ને નામે થોડાક લોકોએ હરતાલ પડાવી. સઘળી દુકાનો આખા ચાર દહાડા બંધ રહી. રોજ લાવી રોજ ખાનારાં જુએ મરવા લાગ્યાં તેથી લૂટ ચાલશે એવો ખતાવ થઈ રહ્યો. તા. ૪થીએ રાહુરના સઘળા પરવારતા લોકો એકના મેદાનમાં ભેગા થયા. કલેક્ટરે તેઓને સમજાવ્યા કે દુકાનો ખોલા અને પછી અરજી આપો, તે ઉપર સરકાર ધ્યાન આપશે. પણ તેની સારી અસર થઈ નહીં. બીજે દિવસે હુલ્લડખોરો એક પગલું આગળ ચાલ્યા. તેઓમાંના સેંકડો જાહેરઅહીં મિલમાં અને સેંકડો રેલવે રેલ સમપર ધસી નહીં, એ બંધે કારખાનાના અમલદારોને ધમકી આપવા લાગ્યા.

કે “તમને ૪ હુલ્યાના કસમ છે; ગડે હુલ્યા, ખલ હુલ્યા, સ્ત્રી હુલ્યા અને ખાળ હુલ્યા; તમને લાંગરો; તમે શું મહાજનમાં નથી? માટે તમે પણ કારખાનાં બંધ કરો. હુલ્યાદિ”

તે ઉપરથી રેલવે સ્ટેશનના અગલદારોએ તેમને સમજાવીને પાછા ઉતારવાની કારોશ કરી, પણ તેઓએ આગ ગાડી બંધ પડાવવાની છુદ્દ છોડી નહીં, તેથી વ્યાં મારામારી થવાની તૈયારી થઈ; એટલામાં પોલીસના સીપાઈએ તલવાર ખતાવી અને હુલ્લડખોરો પાછા વળી મીનારા આગળ એકઠા મળ્યા. વ્યાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ગિંઠ ચંગ હસમુન્ડ તથા આક્ટિંગ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ખાન સાહેબ જાડાંગીરશાહ અરદેશર તાલેયારખાએ તેમને નરમાસથી સમજાવી વીખેરાઈ જવ્વાની કારોશ કરી પણ ફોકટ ગઈ. હુલ્લડખોરોએ તેમના ઉપર ઈંટ, નળિયાં તથા ફંકુનો મારો ચલાવ્યો તેથી યુરોપિયન અમલદારને પારેખ દિસ્પેન્સરિમાં આશરો લેવો પડ્યો. એ હુલ્લડખોર લોકોનાં ટોળામાંથી બહાદુરીથી પસાર થઈ જઈને પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પોલીસના દસ માણસોની ટુકડી લાવ્યો અને મારામારી વખતે જાણ્યેલા પ્રખ્ય સખસોને પકડી તેમના હાથમાં હાથ કડી નાંખી તેમને કિલ્લા તરફ લઇ ચાલ્યા; તેથી હુલ્લડખોરોનાં ટોળાંમાંહેથી દેટલાએક નાસભાગ થઈ ગયા. તોપણ આછામાં આછા ૫૦૦૦ માણસોનું ટોળું ગાળ દેતું, અને પથરા ફેંકતું, કેદીઓની પાછળ પાછળ ચાલ્યું. થોડાએક સખસો તેમને ઉશ્કેરતા, અને રસ્તે આવેલા ઘરોમાં તમાસો જોવા ઉભેલો અને મહાજનની આણ અને પેલા ચાર હુલ્યાના કસમ આપી ધમકીથી તેમને પણ ટોળામાં સામેલ થવા કહેતા ચાલ્યા. એમ કરતાં કરતાં તેઓ ભાગાતળાવ લગી પહોંચ્યા. હુલ્લડખોર લોકો વધારે જોરપર આવતા ગયા અને જો તે વખતે પોલીસે સાહુએની વાપરી નહોત તો તે લોકો પોલીસના માણસોપર ઢુટી પડી કેદીઓને છોડવી જવાની કારોશ કરત અને તેમાંથી ભયકંર પરિણામ નીપજત પોતાને ધાર્મીમાં આવેલા જોઈને પોલીસના માણસોમાના એકે પ્રથમ ખા

લી ખાર કર્યા. આથી ધારેલી અસર થઇ નહીં. એથી તો અજ્ઞાન લોકો આ વધારે જોરપર આવ્યા. તેઓએ ખાલી ખારના અર્થ એવો કર્યો કે મળ કદાચ પોલીસના માણસોને મારી નાંખે, તોએ પોલીસથી હુલ્લડખોરો સામે હથિયાર વપરાય નહીં.

આવી જોટી સમજને લીધે તેઓ પથરા મારતા મારતા પોલીસના માણસો ઉપર ટુટી પડવાની તૈયારીમાં હતા. એવામાં પોલીસે તે હુલ્લડ ખોરોને છેલ્લે એકતાર કરીથી વીજરાઇ ન્યા કહ્યું. અને ન્યાર જોયું કે ધીરજશખતાં વધારે ખરાબ પરિણામ નીવડશે ત્યારે તેઓએ જોળી મારી. તેની અસર એ થઇ કે ત્રણ હીંદુઓ માર્યા ગયા અને બે ત્રણ ઘાહેલ થયા. ટીણું લાગલું વીજરાઇ ગયું. દુકાનદારો દુકાના ખાલી ઘંઘે લાગી ગયા.

ત્યારપછી પોલીસે કેટલ એકને આગેવાની કરવાના શક ઉપરથી પકડ્યા તે વખતના સેશન જજન ગિલ મેકફરસને ધડો બેસાડવાને તેમાંના ઘણાને ભારે સીજા કરી. કેટલ એકને કાજે પાણીએ કઢયા અને કેટલ એકને કદખાનાની ભારે શિક્ષા કરી. ત્યાર બાદ હુલ્લડની ઉશ્કેરાણી કરવાના શક ઉપરથી ૬ માણસોની તપાસ ચાલી. તેઓના ધનસાફ સ્પેશિયલ જજન ટ્રાક્ટર પોલને કર્યા. તેમાં તેઓ છુટી ગયા. પણ તે કાગમાં જ જે સખસોએ જુખાની ખોટી આપી તેઓને ભારે શિક્ષા થઇ. ઈંગ્લેન્ડ સરકારપર લડાઇનું વાદળ આવેલું છે. સુરતમાં લશ્કર થોડું છે, અને અમલદારો નરમ છે, એવું સમજી કેટલાં એકે હરતાલની ઉશ્કેરાણી કરી હતી. પણ હુલ્લડ કરવાને મરલત અથવા ઉશ્કેરાણી થયલી નહોતી.

આ હુલ્લડ થયાને લીધે સરકારે પોલીસના માણસોના વધારો કર્યો અને તે ખર્ચના દર વરસ રૂ ૧૮૦૦૦ના ફંડ સુરતના લોકોને માથે નાખ્યો. કર તો ચાલુ થયો અને ફાકટમાં થોડાઓને લીધે સુરત શહેરને ૫ વરસ સુધી ફંડની કાળી ટીળી લેવી પડી.

ખુદરતી ચમત્કાર.

સને ૧૮૮૨ના સાલના સપ્ટેમ્બર મહીનામાં પહેલી રાતરે એક ભારે
 ગાજવીજનું તોફાન થયું. વીજલીના ચમત્કાર અને વરસાદના ગગડાટ એવાં
 જાસૂસીય થવાં કે કોઈ આફત આવી પડશે એવું જાણાયું. તે સ્ત્રી ઘણું થોડા કે
 સાકમાં રાત થઈ ગયું. પણ તેજ મહીનામાં ખગોળ વિદ્યાને લગતો એક
 નવો ખતાવ નજરે પડ્યો. પૂર્વ દિશામાંથી એક ભયંકર અને જાતાંની સાથે
 હેખક પમાડે એવો એક તારો ઉગવા લાગ્યો. તે રાત્રીઆતમાં નાનો હતો પણ
 સને ૧૮૫૮માં ખગવા વખતે જે એક પૂછડીઆ તારો જાણાયો હતો તેના
 કરતાં ઘણો મોટો હતો એ તારાથી જેમ તે વખતે લોકો વહેમથી નહારી આ
 ગાહીઆ કરતા હતા તેમ આ નવા તારાથી દેશને માથે કાંઈ મોટું આફત છે
 એવું લોકો ધારવા લાગ્યા. ફિનલેન્ડો ધુમકેતુ સપ્ટેમ્બરથી ૧૮૮૩ના જાને
 વારી લગી જાણાયો. અવસમાં તે નાનો હતો પણ દિસેંબર અધીમાં કદમાં ધં
 ળો મોટો દેખાવા લાગ્યો. તેવો મોટો તારો સુરતમાં કોઈ દિવસ જાવામાં આ
 વેલો નાધાયલો નથી. એ ધુમકેતુ ફિનલે નામનો હતો. એ ગોયા એક મોટા
 મગરમચ્છ જેવો આકારમાં ઉગેલો દેખાતો હતો. તે બંધે છેડેથી પાતળો હતો
 અને વચમાંથી પુણમના ચંદ્રમાંના વ્યાસ જેટલો જડો હતો. લંબાઈમાં
 તે ૩૦ ચંદ્રમાંના વ્યાસ જેટલો લાંબો હતો. તે ધીમે ધીમે નાનો ને ઝાંખો
 થતો ગયો અને આખરે ગુમ થઈ ગયો. એ ધુમકેતુ પૃથ્વીના કોઈને કોઈ ભા
 ગમાં આસરે પચાસ પચાસ વરસે નજરે પડતો કહેવાય છે. એ ધુમકેતુ આ
 જમાનાની ખરી નવાઈ હતી. અને સને ૧૮૬૮માં “ઓરોરા ઓરિએલિસ”
 નામનું એક ખુશકારક અને ચક્રચકિત તેજ નજરે પડ્યું હતું, તે ચક્રકારના
 કરતાં એ તારાનો ચમત્કાર ઘણો મોટો હતો.

સો વરસ ઉપર એટલે સને ૧૭૮૨માં સુરત ખાતે વા વઝોડાં અને વી

જાળીના ચમકારાનું ભારે તોફાન થયું હતું. તે તોફાન થયાને એ ૧૮૮૨ના સાલમાં સૌ વસથયાં હતાં ૧૮૮૨માં દેખાયલા ધૂમકેતુ સંખ્ય ૨૧ ધૂમકેતુ જણાયલા છે. સઘલા બૂઝી બૂઝી જતના છે. સને ૧૯૪૪માં એક દેખાયો હતો, તેને ૬ પૂછાં છે. સને ૧૮૫૮માં જે ધૂમકેતુ દેખાયો તે ૨૦૦૦ વરસ પર દેખાયલો નોધાયો છે.

વીજળીના દીવા.

સને ૧૮૮૩માં સુરત શહેરમાં રાત્રે મોટી સડકો ઉપર વીજળીના દીવા કરવાનું કામ યુનિસિપાલિટીએ સર કર્યું. એ દીવા કંપનિના માલેકો યુરોપિયન હતા. તેઓએ એ કંપનિનું કારખાનું સિવિલ ઓસપિટાલની પછવાડે કાઢ્યું હતું. એ દીવાના ખર્ચ લોકોને નકામો લાગતો હતો અને તેથી એ દીવા બંધ પાડે તે પહેલાં એ વરસમાં જે ભારે રેલ આવી તેમાં એ કારખાનું ઘસડાઈ ગયાર્થી એ નાપસંદ ઝંગડાના પોતાની મેળે અંત આવ્યો.

સ્થાનિક સ્વરાજ.

સુરતમાં યુનિસિપાલિટી સને ૧૮૫૨માં સ્થાપવામાં આવી. તેના કાર ભાર સરકારની, તથા તે જે અનુભવી, કરેલ તથા જઈકે ગ્રહસ્થાને નીમતી, તે આની દખરેખ નીચે સારો ચાલતો હતો.

સને ૧૮૮૩માં હિંદુસ્તાનના વાઈસરાય લાર્ડ રિપને આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ કરવાને લગાર હૃદયી ખહાર ઉલટ લઈ. સ્થાનિક સ્વરાજની યોજના ઘડી. તે યોજના મુજબ આ શહેરમાં પણ તે હક આપ્યો. એ યોજના ની મતલબ એ છે કે શહેરના યુનિસિપલખાતાના કારોબાર શહેરના લોકોના સુઠી કહાડેલા મેન્બરોની મારફતે ચલાવવો. એ યોજના મુજબ યુનિસિપલ કારોબાર સર કરવા સુટાણી થઈ; પણ પ્રમુખ કલેક્ટરનેજ રાખવો એવી તે

વખતની મુંગઈની સાવધ સરકારે જીદ લીધી. તેથી પ્રજા સંતોષ પામી ન હતી. પ્રજાએ માગણી કરી કે પ્રમુખ કલેક્ટરને બદલે દેશને નીમવો. સરકારે નાચારીએ તે માગણી પણ કબુલ કરી. અને પ્રમુખ દાખલ સરકારે રાખ્યા બહાદુર જંગલવનદારા ખુશ લદારાને નીમ્યા. તેમના પછી થોડી મુદતે પ્રમુખ દાખલ ખાતે બહાદુર મીર ગુલામખાખાખાનને નીમવામાં આવ્યા. પણ તે વખતે પ્રજાએ તથા મ્યુનિસિપાલિટીના કોટલાએક મેમ્બરોએએ પોતે જ ફરિયાદ ઉઠાવી કે દેશી પ્રમુખથી કામ સારું થતું નથી.

૧૮૮૩ની રેલ.

સને ૧૮૮૩માં ભારે રેલ આવી ગયાં સો વરસ ઉપર એટલે સને ૧૭૮૨માં જેમ સખા તોફાન થયું હતું અને જેને સુરતના લોકો દટંદર કહે તા હા તેમ તાપી નદી જ્યાં આગળથી નીકળે છે તે જિલ્લાઓમાં “સાઇકલોન” થયાથી એક દહાડામાં એકદમ રૂઝ ધૂંચ વરસાદ થયો અને તેથી આ શહેરમાં તા. ૨૭ જુલાઈએ ભારે રેલ આવી. એ “સાઇકલોન”ની આગાહી ખંગાલાવાલા વાયુચક્રાસિએ જીન મહીનામાં કરી હતી પણ આ શહેરના લોકોને તે વિશે આગળથી ખગર પડેલી નહોતી. એ રેલનું અંત ૧૮૮૪ માં તેના કરતાં ઉતરતી રેલ આવી તેનું વીગતવાર વર્ણન આગળ જોવામાં આવશે.

આઈસ ક્રેકરિ.

આ રહેરમાં આઈસનો ખપ ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો. તે મુંઝત ત
યા અમદાવાદથી જહાજ બંધ આવવા લાગ્યું. તેથી મિ. સાપુરજી બરજોરજી
ફેરે આઈસનું કારખાનું ચુનિસિપલ હોલની સામેના પ્રોતાના બાપીકા મ
કાનમાં કાઢ્યું. પ્રાણ ૧૮૮૩ની ભારે રેલમાં એ સફારીક રહેરીના મોટા મ

કાનની સાથે તે ફકટરિ પણ રેલમાં ઘસડાઈ ગઈ.

નવું દોખમું.

સને ૧૮૮૩માં સુરતની નજદીક ભગરસાથના પારસીઓમાં એક નાનું દોખમું તથા સગડી બંધાયાં તે દોખમાના ખરચ જોગા રૂપીઆ ઉઘરાણાથી થઈ ન રાક્યાથી તેમાં રૂ ૬૨૪૭ના સેઠ સોરાબજી રસ્તમજી ફટાકીઆએ આપ્યા.

પાતાળ કૂવા.

સને ૧૮૮૪માં સુરતના એક સહસીક પણ આણકીરખી વહોરાએ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એવી માંગણી કરી કે, તે દર એક પાતાળ કૂવા રૂ ૫૦૦૦ ની કિંમતે ખોદી આપવા રાજ છે. એવા ૧૦ કૂવા લગી તે ખોદી આપે તો, તેને રૂ ૫૦૦૦૦ આપવા. મ્યુનિસિપાલિટીએ તે સરત કબુલ રાખી નહીં. તે દરમ્યાન તે વહોરાએ આસરે ૧૫૦ ફીટ નળી ટૂકી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ દસ્તાવેજ કરીઆપવા ના પાડેથી તે કામ બંધ પડ્યું. એ કૂવા મ્યુનિસિપલ હોલના દરવાજા આગળ ખોદ્યો હતો.

વટલેલ.

સને ૧૮૮૪માં ગુલાબદાસ નામના એક કુંવારો વાણિયો મહમદન ધર્મમાં વટલી ગયાથી તેની જ્ઞાતમાં ભારે ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો. ગુલાબદાસે ગુલામ મહમદ એવું નામ ધારણ કર્યું. અને તે એક મુસલમાની સાથે પરણ્યો. આવો બનાવ સુરતમાં ઈશ્વર રાજ્ય થયા પછી કવચિતજ બને છે.

તારાનો વરસાદ.

જેમ અમેરિકામાં કેટલીકવાર દહાડે અંધારું થયલું અને રાતે તારા આના વરસાદ વરસેલો વાંચીએ છિયે તેમ આ શહેરખાતે સને ૧૮૮૬ના નવેમ્બર મહીનામાં પહેલી રાતરે આકાશપરથી ગોચા તારાનો વરસાદ વરસેલો હોય તેમ હજારો તારા આકાશમાંથી ખરવા લાગ્યા અને દરેક નવેમ્બર માસમાં તારા થોડા થોડા તે હમેશાં ખરે છે તેનો જેને અનુભવ નહીં તેવા આને તો તે કોઈ ખુદરતી કાપ લાગ્યા. ત્રણ કલાકમાં તારા ખરતા બંધ પડ્યા અને હમેશાની માફક આકાશ જેવું ને તેવું પ્રકાશવા લાગ્યું.

યંત્રકળાથી ચાલતો ઉદ્યોગ.

સુરતમાં સને ૧૮૮૬માં વેલાતી સાંચાથી ૩ કાંટવાનાં તથા કાપડ બનાવવાનાં ૩ કારખાનાં હતાં. એ કારખાનાંથી હજારો માણસોના ધંધો જ ગયો છે, તેનું માન નવાબના કુળના ગ્રહસ્થોને ઘટે છે. એની પહેલ મીર જહરઅલીખાને કરી હતી. તેઓએ સુરતમાં એક કંપનિ ઉભી કરવાની આગે વાની કરી. તેથી એ કંપનિ જહરઅલી સ્પિનિંગ એન્ડ વીવિંગ કંપનિને નામે ઓળખાય છે. તે સ્પિનિંગ નવાબ સાહેબના મહેલ આગળ છે. એના કારભાર સારો ચાલે છે. બીજી કંપનિ મીર ગુલામખાખાખાને, તે મરનાર મીર જહરઅલીના નાના જમાઈ અને સુરતના નામીયા કાઢી ખાનદાનવાળાએ, અને ત્રીજી તેજ નામદાર મીર જહરઅલીના વડા જમાઈ મીર ચાલમખાખાને તે ખેલાના નવાબના ખેટાએ ઉભી કરી છે. તેથી બીજી ગુલામખાખા મિલને અને ત્રીજી ખેલા મિલને નામે ઓળખાતી હતી. ગુલામખાખા મિલ નીકળ્યા પછી થોડાં વરસમાં બંધી ગયાથી, તેના ભાગીદારોને નવા સાંચા મંગાવી તેને સારી

હાલમાં ચક્રવાતી જોગવાઈ મળી છે. જેલા મિલ માંહોમાંહેની લડાઈથી લિ કપિદેશનમાં ગઈ તેથી વેચાઈ ગઈ છે, તે મિઠ જોગમહમદ નામના વેપારીએ હરાજમાંથી વેચાતી લીધી છે અને તે જોગમહમદ મિલને નામે ચાલે છે.

કાપડ વણવાનાં ૩ કારખાનાં ઉપરાંત એક ઉતનું કાપડ બનાવવાનું, એક રેશમી કાપડ વણવાનું, અને કેટલે એક દળવાના સાંચા નીકળ્યા છે. ક પાસમાંથી રેશમી પાંડવાના “જન” નામનાં કારખાનાઓથી પણ મજૂર લોકોની રાજી નાંખી છે. જે ઉપરાંત એક કાગળ બનાવવાનું અને એક લોહું ગાળવાનું કારખાનું નીકળ્યું છે.

સને ૧૮૮૬નો અગ્નિકોપ.

સને ૧૮૮૬માં ૫૨ વરસે પાછો આ શહેરમાં અગ્નિ કોપ થયો. એ કોપનું વર્ણન આગના મથાળાં નીચે આગળ આપવામાં આવશે. આ કોપ થયાથી સરકારે સ્થાનિક સ્વરાજના દેશી પ્રમુખનો હક છીનવી લીધો.

મોઘવારી.

સને ૧૮૦૦ના સાલમાં દરેક અગતની વસ્તુનો શો ભાવ હતો, તે આગળ આપવામાં આવ્યું છે. તે પરથી માલમ પડ્યું હશે કે, તે વખતે (કપડ સિવાય) દરેક ચીજ સોંધી હતી. આજના ભાવનો મુકાબલો તે વખતના ભાવ સાથે નીચે કરી બતાવ્યો છે, તેપરથી માલમ પડે છે કે, હમાણાં સખત મોઘવારી છે.

સને ૧૮૦૦માં.

૧૮૬૫માં.

૧૮૮૬માં.

હારાના.

ભાત ખંગાલીયું.

૩ ૪.

૧૪

૧૪

સને ૧૮૦૦માં.

૧૮૬૫માં.

૧૮૮૬માં.

હારાના.

ભાત સાળિયું.

૩ ૨.

૭

૭

ભાત કડા.

૩ ૨.

૭

૭

માણના.

ઘડી.

૩ ૦૧.

૧૧૧

૨

જુવાર, ખાજરી.

૦)૩૧.

૧૧૧

૧૧

ઘણ પુંવરની.

૦૧.

૪

૨૧૧૧

કાપાસ. (૩)

૩ ૧૧૧.

૨૦

૧૦

નીમક.

૦)૧.

૦૧૧૧૧

૧૧૧

ઘી.

૩ ૪

૨૦

૧૬

કુધ.

૩ ૦૧૧.

૧૧૧

૧૧

તેલ.

૩ ૨.

૮

૭૧૧

દીવેલ.

૩ ૧૧૧.

૮

૭

મરી.

૩ ૪.

૧૦

૨૦

મરચાં.

૩ ૦૧૧.

૨૧૧

૪

ગોળ.

૩ ૧૧

૩

૩

ખાંડ.

૩ ૨

૮

૫૧૧

કેરી.

૦)૧

૦૧૧

૦૧૧૧

કુધી, કોળું વગેરે

૦)૧

૦૧૧

૦૧૧૧

ખાળવાના લાકડાં.

૦)૧

૦)૧૧૧

૦)૧૧

મટન.

૩ ૧

૪

૫

મવડાંનો દારૂ.

૩ ૨

૮

૧૩

તાડી.

૦)૧

૦૧૧

૧

સને ૧૮૦૦માં. ૧૮૬૫માં. ૧૮૮૬માં.

ગજનાં.

કાપડ છાંયું.	૩ ૦ ૧૧	૮૧	૦ ૩
કાપડ જાડું.	૦ ૩	૦ ૨ ૧૧	૦ ૩
ધમારતી લેખડાં.	૩ . ૩	૧૦	૧૩

રૂપીઆનાં.

મરઘાં.	૩૨	૮	૫
છડાં.	૧૯૨	૪૮	૪૮

તોલાના.

સોનું ચીપા.	૩ ૧૫	૧૭	૨૪ ૧૩
-------------	------	----	-------

મકરણ પંદરમું.

સુરતના કોટ.

સુરતમાં અંદરના કોટની અંદર જે વસ્તી છે, તે શહેર ગણાય છે. એ કોટની બહાર જે લતાજે, તે પરાં કહેવાય છે. એ પરાની આસપાસ ખી જો મોટો ફરતો કોટ છે. અંદરના કોટ શહેરની પાસખાનીના હોવાથી “શહેર પ નાહ” ના નામથી ઓળખાતો આવ્યો છે. બહારના કોટ શહેર અને પરાં એ બ

ધાંની જાગવણીને માટે હોવાથી તેનું નામ “અલમપનાહ” રાખ્યું છે. શહેર માં ૪૪૦ એકર તથા પરામાં ૧૮૧૮ એકર જમીન છે.

શહેરપનાહ કોટ.

અંદરના યાને નાના કોટને શહેરપનાહ કહે છે. જયાં સુરતમાં પરાં આ નહેતાં વ્યારના (નવાજ ગયાસુદીનખાનના વખતમાં) એ. ખાંધવામાં આ વેલો હતો. સને ૧૬૬૪માં શિવજીએ પહેલીવાર સુરત લુટ્યું, તેથી બીન એ કોટ ખૂટી ખાંધવા માંડ્યો હતો. એ ખાંધતાં ઘણાં વરસ લાગ્યાં હતાં. કાય ર એ કોટ ખાંધતાં જાતે જાચો હતો તે લખે છે કે એ કોટ બીચો અને સારી પકવેલી ઈંદોના ખાંધવામાં આવે છે. સને ૧૬૭૨માં તો તે હજી ખાંધાતો હતો. એ કોટ ઉંચાઈમાં કોઈ ઠેકાણે ૨૮ ફીટ અને કોઈ ઠેકાણે ૨૦ ફીટના હતા. અને પહેલાઈમાં કોઈ ઠેકાણે ૮ ફીટના તો કોઈ ઠેકાણે ૧૨ ફીટના હતા.

એ કોટમાં ફરતી ૧૨ ભાગજો હતી. અંદર કોટના બારણાને ભાગજને નામે ઓળખાતા હતા. વરીઆવી, રૈયદપુરી, ગરહાનપુરી, નવસારી, મજુરા, મક્રધ, ખાદશાહી, હક્કાની, રાજાઓવારાની, કુરજાની, મીરખેરીની, અને સુલ્તાં ખડકીની યાને લાટીની. એ ભાગજો ઉત્તરથી, પુર્વે દક્ષીણે અને પશ્ચિમે એમ ગોળ કુંડાળામાં આવેલી છે. વરીઆવી ભાગજ ઉત્તરે આવેલી છે, અને ઇલ્લી ૪ નદી કીનારે પાસે પાસે આવેલી છે.

એ કોટની ગહાર ફરતી ખાડી ખોદેલી હતી. વરસાદનું પાણી શહેર માંથી એ ખાડીએ જતું અને ત્યાંથી નદીમાં જતું હતું. તેથી શહેરમાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહે એવું નહોતું.

દરેક ભાગજની ઉપર બેઠક અને આસપાસ બંધે જાણુએ મોટા બુરજોમાં ફરતી ખારીઓ રાખેલી હતી, તેમાં તોપ ગોઠવવાની ગોઠવણો હતી.

એ પુરનો ઈંગ્રેજ સરકારે સુરત લીધું ત્યાં લગી અડધા પડધા હતા. ત્યારબાદ તે ધીમે ધીમે નારાપામ્યા છે, તેમજ વરીઆવી, સૈયદપુરી, ખરાહનપુરી, નવસારી, મજુરા, મકકું, ખાદશાહી, અને ડક્કની ભાગોનો ખાદી નાખી છે. તેજ મુજબ એ શહેરપનાહ કોટપણ ખાદીને તેના પથરા તથા ઈંટ મોટા કોટને સમારવાના તથા રસ્તો પુરવાના કામમાં વાપરી નાખેથી, તેની નિશાણી સૈયદપુરા તથા નવસારી ભાગળથી મકકું ભાગળ સ્થિવાચે કોઈ ખીજે ઢોકાણે જવલેજ જણાય છે. રેલના પાણી અટકાવવાને માટે કોટકની તથા વરીઆવી ભાગનો પુરી લેવામાં આવનાર છે. એજ પ્રમાણે ખાદી પણ ધીમેધીમે પુરી નાખવામાં આવે છે.

શહેરપનાહની અંદર આવેલા ભાગો.

એ કોટની અંદરના ભાગને શહેર કહે છે. શહેરના ભાગ યાને ચકલો આ પ્રમાણે છે. ચોકખઝાર (૪ એકર જમીન), મુલ્લાના ચકલો (૬૭ એકર), માછલીપીઠ (૩૦ એકર), રાણીતલાવ (૨૮ એકર), કણપીઠ (૧૧ એકર), કેલાપીઠ (૨૩ એકર), રહીઆ સોની (૧૧ એકર), ભાગાતલાવ (૩૭ એકર), ગોપીપુરા (૩૦ એકર), વાડીફલીઆ (૨૨ એકર), ખપાટી આનો ચકલો (૨૫ એકર), સંઘાડીઆવાડ (૫૨ એકર), ખડેખાંના ચકલો (૩૮ એકર) અને આસુરખેગનો ચકલો (૪૧ એકર).

ચોકખઝાર, અસલમાં એક ચોક હોવાથી, એ નામ પડેલું છે. મુલ્લાના ચકલો એ નામ ભતારના મુલ્લાના નામ ઉપરથી પડેલું છે. મુલ્લાં મોટો વેપારી હતો, અને એને ત્યાં ઘણા વહાણો હતાં. એ ચકલામાં મીરજ સામીની મસજિદ ખુદાવંદખાન નામના નવાબે બંધાવી હતી.

મુસાફરખાનું, જે હમીણાં ગ્યુનિસિપલ હોલને નામે ઓળખાય છે, તે સને ૧૬૪૪માં હકીકાકખાને મુસાફર લોકો માટે બંધાવ્યું હતું.

એ ચક્રલામાં એક દેવુચીન દેવલ હતું. તેના વડો એમખરોજી નામ નો હતો.

આરમીનિયન ચર્ચ મુલ્લાં ખડકીના જીલ્લામાં છે. તે એક પારસીનું મકા ન છે, તે દેવલ હજી વગર ફેરફારે રહેવા દીધું છે. આરમીનિયન ચર્ચ ૧૭૭૭માં ખંધાઈ તૈયાર થયું હતું. તે વખત પછી આરમીનિયનાની વસ્તી બહોલી હતી. પણ સને ૧૮૧૧માં માત્ર ૫૦૬ હતાં, અને ૧૮૭૨ની ગણતરીમાં માત્ર ૩ માણસો સુરતમાં હતાં.

સુસાફરખાના ચાને (હાલના) મ્યુનિસિપલ હોલની તંજીક ખુલ્લી જ મીનપર અસલ દેવુચીન કાયર નામના ફ્રેચ સાધુઓના મઠને લગતો લાક ડાના એક " ૫ કસ " છે. એ સાધુઓ શિવાજીએ સુરત લાવ્યું, તે વખતે સુર તમાં હતા. તેઓએ શિવાજી પાસે માંગી લીધાથી તેઓને તેણે લુટ્યા નહોતા. એ સાધુઓ લોકોમાં ઘણું માન પામેલા હતા. તેઓ લોકોના કજ્યા ટંટા ચુકાવતા, અને પોતાની પવિત્રાઈથી દુખારદો મટાડતા. એ ચર્ચની પછવાડે ફી રંગીઓની કોઠી હતી, તે માત્ર થોડા ઝારડા સિવાય ભાંગી ટુટી ગઈ છે. ફીર જીની કોઠીની પછવાડે ફ્રેચ લોકોની કોઠી છે. અને તેજ લગાપર આરમીનિ યન લોકોનું દેવલ આવેલું છે.

એ જીલ્લામાં છેક સને ૧૮૧૭લગી આરમીનિયન, આરખ, મુરાની તથા ચાહુદી વેપારીઓનાં મકાનો હતાં.

ગોપીપરાના પારસીવાડ છેક ૧૮૧૭માં વસેલો જણાય છે. એ જીલ્લાના વહોરઓ પહેલાં આવેલા તેથી ગોપીપરાના જીલ્લામાં તેઓનાં ઘર છે. જે વહોરઓ પાછળથી આવેલા તેઓને શહેરમાં જગા મલી નહીં. ગોપીપ રાના કેટલાક વહોરઓએ મકાન ચાર ચાર માળ ઉંચાં બાંધ્યાં હતાં. પણ તે માળ કેતારી પાડતાના તે વખતના નવાળે હુકમ કર્યો. તે હુકમ કરવાનું કા રણ એ હતું કે શહેરના હાકેમના મહેલ કરતાં મજા વધારે ઊંચાં મકાન બાંધે એ તેઓ! અપમાન ભરેલું સમજતા હતા. તે છતાં, તે મકાનો નીચાં કરાવવા

ને જે કારણ કહેવામાં આવ્યું તે એ હતું કે, નવાબસાહેબના મહેલની અંદરનું કોઠની નજરે પડતું જોઈએ નહીં. આ કારણથી મોઠો ટટો ઉઠ્યા, અને આખરે વહોરાઓને નવાબ સાહેબના મહેલ તરફની ખાસીઓ ચણાવી લેવી પડી.

આલમપનાહ કોટ.

આલમપનાહ કોટ હજી સલામત છે. તે કોટ, બહારનો કોટ છે, અને તે પરાની આસપાસ ફરતો આવેલો છે. એ ઘેરાવામાં પાંચ માઈલ છે.

એ કોટ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યો હતો. શહેરની આસપાસ કોટ બાંધ્યા પછી કોટબહાર વાડી બાગોમાં વસ્તી વધતી જતી હતી, પણ મરાઠા અને ગરાસીઓએ સને ૧૭૦૭ સુધી લૂંટ ચલાવવી જરી રાખી એ પરાના લોકોનાં ઘરબાર તેઓ બાળી ચૂકતા તથા લૂંટી જતા. આ બીકથી પરાના લોકોએ પોતાના જનમાલના બચાવમાટે શહેરપનાહ કોટથી ૦૫ માઈલ દુર માટીના કોટ સુમારે સને ૧૭૦૭માં બનાવ્યા અને તે ઉપર તોપો ગોઠવી. એ કોટ સુગંગ નહેતો, પણ કકડે કકડે ટેકડીઓ બનાવેલી હતી. એવી રીતે પ્રજા પોતે પોતાના રક્ષણમાટે ફીકરમંદ હતી. એ ટેકડીઓ જોડીને આખો કોટ બનાવવાની આખરે સને ૧૭૧૭માં અગત જણાઈ. એ પ્રમાણે દાણાં વરસ લગી તેઓ કોટ બહાર રહ્યા. સને ૧૭૧૭માં સુરતમાં હાઈદરકુલીખાન નામના નવાબ હતા. તેઓએ ગોપીતળાવના પથ્થર ખોદાવી એ કોટ પાછો બંધાવવો સર કીધો. પ્રથમ બાંધકામ અઠવાના મોરચા આગળ જ્યાં હાલ અદલત છે, ત્યાંથી સર કીધું. ત્યાં કોટ ઉપરથી ઉતરવાની સીડીઓ કઢંગી રીતે બહાર રસ્તામાં પડતી બનાવેલી હજીપણ જોવામાં આવે છે. એ વરસ માં દિલ્હી દરવાજા લગી કોટ બંધાઈ પુરો થયો. સને ૧૭૧૮માં તક્ષાવરખાન નામના નવાબે તે કામ ચાલુ રાખ્યું. પણ તે દિલ્હી દરવાજાથી સાંધેલું જ

સી રાખવાને બદલે ઉત્તરે રફી પુરજથી સાર કીધું, અને આખો ડોટ તૈયાર કરી, તેનું નામ આલમપનાહ રાખ્યું. પણ મક્કઈ ભાગળથી કીનારાના ડોટ ખરાખર સલામત કરેલો નહોતો તેથી સને ૧૭૬૨માં જ્યારે વલંદબ્દો પોતાની કોઠી શહેરની નાની વલંદવાડમાંથી ખસેડી નદી કીનારે “ જાહાંગીર એવારા ” નામની હાલની જગ્યાએ લઈ ગયા, ત્યારે તેઓએ તે તરફ પરથરનો ડોટ બાંધી બંદોબસ્ત કર્યો. જ્યાં આગળ હાલ વલંદવાડ છે, ત્યાં સને ૧૭૬૨ લગી “ જાહાંગીર એવારા ” નામે ઉજ્જડ જમીન હતી. પણ વલંદની કોઠી થયા પછી વસ્તી વધી, તેને નાનપરાંને નામે આળખવામાં આવે છે.

એ કોટ બંધાયાથી તવંગરા તથા વેપારી લોકોને મોટું સુખ થયું હતું એ કોટની લંબાઈ પા માઇલ છે. એમાં ખાર દરવાજા છે. એ કોટના દરવાજાને ભાગળ નહીં પણ દરવાજા યા મોરચાને નામે આળખતા હતાં. વાવ્ય માં ફાટક, ઉતરે વરીઆવી તથા કતારગામ; ઇશાનમાં લાલ તથા દિહડી દરવાજો પછી સહરા, સલામત, માન, નવસારી. જાફરઅલી, મજુરા અને અઠવા, એ નામના ખાર દરવાજા અથવા મોરચા છે.

દરેક દરવાજાની ઉપર બેઠક છે તે ઉપર આગળા વખતમાં છાપડાં હતાં. અને નવસારી, દિહડી, વગેરે દરવાજાની આસપાસ મોટા ઉંચા પુરજો બાંધી તેમાં તોપ ગોઠવવાની ગોઠવણ કરેલી તે હજી જોવામાં આવે છે.

એ દરવાજાના સાંબંધમાં સઘળી મલીને ૪૮ ખેરી અને પુરજો હતા, અને તે દરેકપર તોપ ગોઠવેલી તથા તે માટે માણસો તૈયાર રહેતાં હતાં.

કોટ ઘણો પહોળો છે અને સામાસામી માણસો જઈ શકે છે. તેની ઉપર પાછી ઉંચી ભીત છે. તેથી ઊંચાઈમાં સુમારે ૨૦ ફીટ છે. પહોલાઈમાં ૮ ફીટ છે. આખા કોટની ઉપલી ભીતમાં બંદુકો જાય એવાં ખાકાં ઢોલાવ પડતાં, સીધાં તથા આડા તેડાં રાખેલાં છે. તે એટલામાટે કે ‘ગનીમો’ ખહાર ઉભા હોય તેને આશાનીથી ગોળી અથવા તીર મારી શકાય.

એ દોટની બહાર પણ ઊંડી ખાડીઓ છે. દોટમાં ખારીઓ ઘણી તે વાટે શહેરનું પાણી કેટલેક ઠેકાણે એ ખાડીમાં ઉતારવામાં આવે છે; વ્યાંધી થઇ તે નદીમાં અથવા ઉદનાની ખાડીમાં જાય છે.

આંગણ વરસામાં એ દોટથી ભારે રલોનો અટકાવ થતો હતો. સને ૧૮૨૨ની રેલમાં રફીપુરજ તરફને દોટ ઘસડાઇ ગયો હતો. લાલ દરવાજા તરફથી ૧૮૩૭માં પાણી પેટું હતું. તે સડરાના મોરચાથી જનરલી મોરચા લગી અસલ હાલતમાં છે. આગળ જતાં હવા આવવાને ખિટિરા સરકારે દોટના પડદો તોડી પડાવ્યા છે. એવી રીતે જનરલીથી અદાલત લગી કુદત ચાર પાંચ ફીટ ઉંચી દેવાલ જેવી ઉભી છે.

પણ સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ અદાલતથી કતારગામના દરવાજા લગી તે તરફથી આવતી રેલ અટકાવવાને પથથરના પાકો પુસ્તો બંધાવવા માંડ્યા છે. તેથી તાપી કીનારાના તથા રફી પુરજ, વરીઆવી અને કતારગામ દરવાજા લગીના દોટ હવે એક પુસ્તાના આકારનો કરવા માંડેલો છે.

એ દોટે દોટ થોડાં વરસ થયાં અઠવાના દરવાજાથી તે વરીઆવી દરવાજા લગી પાકી સડક બંધાઈ છે, અને તે સડક કાંઈ ઠેકાણે દોટના થડમાં અંદરથી, અને કાંઈ ઠેકાણે દોટની બહારની ફરતી ખાડીને માથે બાંધી લીધી છે.

પરાં.

શહેરના દોટની બહાર જે જીલ્લા છે, તે પરાંનાં નામથી ઓળખાય છે. એમાં ૧૫ પરાં છે. ઘાસ્તીપુરા [૧૮૧૮ એકર], રામપુરા [૪૬ એકર], રધના પુરા [૨૦ એકર], મેઘરપુરા [૫૭ એકર], હિંદરપુરા [૪૦ એકર], ઓગમપુરા [૨૦૭ એકર], તૈયદપુરા [૫૬ એકર], હરીપુરા [૪૭ એકર], નવાપુરા [૫૬ એકર], ધન્વરપુરા [૨૫ એકર], સલાખતપુરા [૧૭૫ એકર], રસ્તગપુરા [૨૬

એ૦], સગરામપુરા [૨૦૦ એ૦], નાનપુરા [૨૦૦ એ૦].

એ પરાંના નામ વિશે કહે છે, કે રામપુરા એક અનાવળા અથવા ભાઠેલાની મહેનતથી વસેલું છે, રઘનારપુરાનું નામ પણ અનાવળા પ્રાણીના પરથી પડેલું છે, તેમજ મેઘરપુરાનું છે. હૈદરપુરા ૧૭૧૭માં હૈદરુલ્લીખાન નવાબે વસાવ્યું છે. બેગમપુરાનો જલ્લો ૧૮મી સદીની સરખાતના વસેલો છે, તે ઐરંગઝેબ પાદશાહની બેનની યાદગારીમાં બેગમખાના નામથી બાંધાયેલું છે. તે વખતે એ બેગમ સુરતમાં રહેતી હતી. એ જલ્લામાં નવાબના મહેલ છે. સૈયદપુરા એ નામ રોબ સૈયદ ઇદરસના કોઈ વડવાની યાદગારીમાં પડેલું છે. હરીપુરા એ અનાવળા પ્રાણીના નામપરથી છે. ઇન્દરપુરાનો વસાવનાર પણ અનાવળો કહેવામાં આવે છે. સલાખતપુરા સુરતના નવાબ સલાખતખાને સને ૧૬૮૭માં વસાવ્યું હતું, તેથી તેના નામથી બાંધાયેલું છે. એ ઠેકાણે મહમુદી બાગ હતો તે તારાજ થઈ ગયો છે. રસ્તમપુરામાં નવસારીથી આવેલા પારસીઓ સને ૧૭૧૦ના સાલથી વસે છે. તેઓમાં કેટલાક વેપારી સને ૧૮૧૭ સગી ઘણા સુખી હતા, પણ સને ૧૮૨૨ માં પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા કલ્લઘરવાડમાંથી આગ લાગ્યાથી આખું પરખળી ગયું. તે આગમાં વેપારીનાં ઘરખાર અને સરવે મીલકત ખળી ગયાં, તેથી તે તથા ઘણાખરા વણકરો સુરતમાં ધંધો ન રહ્યાથી સુરત છોડી મુંબઈ ગયા. એ ઠેકાણે પરં વસ્યા પહેલાં રસ્તમ ખાણેકે નામના ઈંગ્રેજના દલાલની વાડી હતી તે વાડીમાં ઘર બંધાયાથી એ પરાનું નામ રસ્તમપરં પડ્યું છે. સને ૧૭૨૩માં સુરતમાં રસ્તમખાલિખાન નામના બહાદુર અને શ્યાણો નવાબ થઈ ગયો, તેના વખતની લગોલગ એ પરં વસ્યું, તેથી રસ્તમખાન નવાબને નામે રસ્તમપરં એ નામ પડ્યું હોય, એમ પણ કોઈ ધારી શકે, પણ ત્યાર પછી ૫૦ વરસે રસ્તમપુરામાં એક મોલો “રાવણાડ” આગળ નવો બંધાયો. તે મોલેલાનું નામ “કરામપરં” રાખ્યું છે. આ બંધે નામને સાથે લઈને જ્યારે ધારવામાં આવે છે ત્યારે

માલમ પડે છે કે રસ્તમપર રસ્તમ માણિક સોઠના નામથી અને ફરામપર ફરામણ કરીને રસ્તમ માણિકના બેટાના નામથી પડેલું છે. સગરામપરાનું નામ સવરામ વશી નામના દેરાઇના નામપરથી પડેલું છે. નાનપુરા સને ૧૭૬૨માં વસેલું છે.

મહંમદન લોકોનાં પ્રાચિન ધર્મના મકાનો.

એ શહેરમાં જુદી જુદી કોમોનાં અસલનાં ઘણાં એક ધર્મનાં મકાનો છે. સઉથી જુનો ખાજેદીવાન સાહેબના મીનારો અને દરવાજો છે, તે સને ૧૫૩૦માં ખાજેદીવાન સાહેબ નામના બોખારા પાસેનાં જનોક ગામ ના રહેનાર એક ગુરૂએ બાંધાવ્યો હતો. તે ૧૧૬ વરસની ઉંમરે હક થયા પછી એ દરવાજો આગળ દર વરસ મેલો ભરાય છે. ગોપીતળાવપાસે નવ સૈયદની દરવાજો છે તેમાં ૯ કબરો ૯ લડકૈયાઓની છે, તે કબરો ખાજેદીવાન સાહેબે દટાયલી અમલકારથી શોધી કાઢેલી કહેવામાં આવે છે. હીઆં પણ દર વરસ મેલો ભરાય છે. સૈયદપુરામાં સૈયદ ઇંદરસની કબર તથા મીનારો છે. એ મીનારો હાલના રોખ સૈયદ ઇંદરસના મુળ પુરૂષની યાદગારીમાં મીરજા સૈયદ બેગે સને ૧૬૩૯માં બાંધાવ્યો હતો. એ સૈયદ ઇંદરસ આ શહેરમાં અને ૧૫૬૪માં આવ્યા અને સને ૧૬૨૨માં મરાણ પામ્યા હતા. હીઆં પણ દર વરસ મેલો ભરાય છે. મીરજાં સાંમીની મસજીદ તથા કબર મીરજાં સામીના જલ્લામાં છે. એ પરચરની કબર સને ૧૫૪૦માં સુરતનો કિલ્લો બાંધનાર ખુદાવંદખાન નામના નવાબે બાંધાવી હતી. અંદરની મસજીદ શાહપોરના શ્રાવકોનાં હહેરાને લંટી લઈજઈ તે સરસામાનથી બાંધેલી છે.

હિંદુ લોકોનાં ધર્મનાં ઠેકાણાં.

હિંદુઓનાં ધર્મસ્થાનાં પણ ઘણાં છે. વલ્લભચાર્ય મહારાજનાં કે મંદીરો છે - ગોસ્વામી મહારાજનું, ગોપીદાસ મહારાજનું અને લાલજી મહારાજનું. ગોસ્વામી અથવા બાળક્રીસ્નાજી મહારાજનું મંદીર સને ૧૬૮૫માં બંધાયેલું તે મોટી આગમાં ૧૮૩૭માં બળી ગયું હતું. ગોપીદાસજી તથા લાલજીજી પણ તે સાલમાં બળી ગયું હતું. છેલ્લું સને ૧૭૭૦માં બંધાયેલું હતું. તે ઉપરાંત ગોપીપરામાં રામજીનું, રહીયાસોનીના ચકલામાં બાલાજીનું સને ૧૮૦૩માં બંધાયેલું છે. હનુમાનનાં હરેરાં ૨ છે. એક સગરામપુરામાં રાકહીઆ હનુમાનનું અને એક મુદલાં ખડકીપર. ખપાતીએ ચકલે ૨ હરેરાં છે. એક અંબાજીનું; બીજું કાળકા માતાનું. રામપરામાં સ્વામીનારાયણના પંથનું બંધેલું એક મોટું મંદીર છે. તે એ પંથના ભગતાએ કાકીઆવાડથી આવી વગર ગન્નુરીએ બાંધી આપેલું છે.

શ્રાવણનાં ૪૨ હરેરાંમધે મહાવીર સ્વામીનું તથા આદેશર ભગવાનનું એ બંધે ગોપીપરામાં આવેલાં પ્રખ્યાત છે. તે ૧૫૦ થી ૨૦૦ વરસનાં બંધાયેલાં છે. રાહપોરના ચીતામણ પારશનાથના હરેરાનું લક્કડ કામ હતી જઈ મુસલમાનોએ મીરજી સામીમાં મસજિદ બાંધી તે હરેરાંની જમીનપર ફેરી થી નવું હરેરું બંધેલું છે.

ખતરપાળ તથા મરીમાતા નામના પુજાના ઠેકાણાં ખતરી, ગોલા, ઢેડ, વગેરે ઉતરતી વરણોનાં છે.

કનારગામમાં કુંતેશ્વર તથા ઉદનામાં ભીડબંજણ મહાદેવનું હરેરું છે. તે ઉપરાંત સુરતના લોદો સિંધનાઠ, મોરા સુહાણી, ઉત્રા, ઉનાઠ, વગેરે જાના સારૂ જાય છે.

આતસખહેરામ.

ચાંગારાહવાળા નવસારીના આતસખહેરામને લાંટારાઓથી ખીને સને ૧૭૩૩માં રતોવાંધ સુરત સાવ્યા હતા, અને તે ૩ વરસ લગી મોદી નાનાભાઈ ભીમજીની હુત્તેલીમાં એક ચોરડામાં આરાસ્તે કર્યા હતા. તે સને ૧૭૩૬માં પાછા નવસારી લઈ ગયા. તેથી જ્યાં લગી સુરતમાં આતસખહેરામ નહોતા ત્યાં લગી કેટલાએક પારસીઓએ જીંદગી પડવા નવસારી જતા.

ચાંગારાહવાળા એ આતસખહેરામને થોડી મુદતે ચાંગારાહના ખેરીઓની મદદથી નવસારીથી ઉઠવાડે લઈ ગયા. તેથી સુરતમાં આતસખહેરામ ગયા પછી પણ કેટલાક લોકો દર વરસ ઉઠવાડે વડા આતસખહેરામને પગે પડવા જાય છે.

સુરતમાં આતસખહેરામ છે. એક રશ્મી પારસીઓનું અને એક કદમી પારસીઓનું. પ્રથમ રશ્મી પારસીઓએ આતસખહેરામ બાંધવાનું ઠરાવ્યું. એટલામાં કદમીઓના તે વખતના આગેવાન સેઠ પેસતનજી કાલાભાઈ વકીલે કદમીઓ માટે એક બાંધવા રાફ કરી દીધું. તે ઉપરથી રશ્મી પારસીઓએ તે સામે વાંધો લીધો. છેવટે તે કામ ધનસાઈની ફોરટમાં ગયું, અને એવા ફેસલો થયો કે પ્રથમ રશ્મી પારસીઓ આતસખહેરામ ધનવાની ક્રિયા કરે અને પછી થોડી મુદતે કદમીઓ કરે. આ મુજબ રશ્મી પારસીઓના આતસખહેરામ સેઠ દાદાભાઈ નરારવાનજી મોદીએ સને ૧૮૨૩ ના અરદીખેહસ્ત મહીનામાં બાંધાવી ધનવા, અને કદમીઓના એ મહીના પછી ધનવા.

આદરાન તથા દાદગાં.

આદરાન તથા દાદગાં ૧૨ છે. પારસીઓની વસી નહીં, એવે દેકાણે

એક દરેમહેર ગોટીના આદરીઆનને નામે આજખાય છે તે લક્કડોટ આગળ ખુણામાં છે. ગોપીપરામાં સેઠ જાંગીરજી નશરવાનજી વાડીઆને નામે સૈયદ પુરામાં સેઠ દાદાભાઈ પેસતનજી વાડીઆને નામે અકકી દરેમહેર ચાલે છે. નાનપુરાખાતે ૪ છે. તેમાં એક વહાડીઆની, એક બીસનીની, એક માકીદલા સતી અને એક ઉનવાળાની દરેમહેરને નામે આજખાય છે. રસ્તમપુરામાં બે આદરાન તથા ૨ બે દાદગાં છે. મોટા ફળીઆમાં એ સોઠો નવસારીથી આવ્યા, ત્યારે સને ૧૭૧૫નું બંધાયલું એક આદરાન તથા એક દાદગાં છે. ફરામપુરામાં એક દાદગાં છે. અને મલેસર ફળીઆમાં સર જમશેદજી જીભાઈએ, પંચાતની જમીનપર સને ૧૮૫૫માં એક ખુલ્લું આદરીઆન બંધાવી આપ્યું છે.

ધર્મશાળા.

એકંદર ધર્મશાળા ૭ છે. રેલવે સ્ટેશનપર સેઠ ખરસેદજી ફરદુનજી પારે બે એક સાર્વજનિક ધર્મશાળા બંધાવી છે. સર જમશેદજીની ધર્મશાળા રસ્તમપુરામાં આગલી પંચાતની વાડીમાં બંધી છે, તેને એલાહીબાગ નામ આપ્યું છે. એ સિવાય નાનપુરામાં સેઠ કાવસજી રસ્તમજી તમનાની અને એક સેઠ મેરવાનજી ફરેઝરની બંધાવેલી છે. એક ગોપીપરામાં સેઠ જાંગીરજી નશરવાનજી વાડીઆની, સીધીવાડમાં સેઠ મંચરજી ખરસેદજીની અને ખીજ એક રસ્તમપુરામાં સેઠ એદલજી દાદાભાઈ સુખીઆની બંધાવેલી છે.

પારસીઓનાં ધર્મનાં મકાનો.

પોતાનાં મરાણ પામેલાંઆને પારસીલોકો દોખમામાં નાખે છે. એ દો ખમાં શહેર બહાર હોય છે. પંદરમી સડીમાં સુરતમાં પારસીઓની વસ્તી

થવા લાગી

તે વખતે ભરૂચમાં (સને ૧૩૦૯માં બંધાયલું) અંકલેસરમાં અને નવ સારીમાં મલી ૩ દોખમાં હતાં. બંધાયતમાં પણ પારસીની વસ્તી ભારે હતી. ત્યાં પણ એક હતું. હવે સને ૧૫૨૫ને સુમારે બે ધરાની વેપારીઓ નામ કાઉસ તથા અફસાદ વેપાર કરવાને દીવમધે આવેલા હતા. નવસારી તે વખતે દાવાર ચાંગાશાહના બેટા માણિકશાહ ચાંગાશાહના હાથમાં હતું. સઘળો રજવારી, મુકદ્દી તથા સંસારી અધીકાર તેના હાથમાં હતો. તે પોતાના જાતલાઇઓનાં તથા પોતાના ધર્મના ભલાં માટેજ પોતાને જન્મેલો સમજતો હતો. દુકામાં, પારસીઓની તવારીખ લખનાર સેઃ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા ના બોલોમાં બોલીએતો “ તે નકલ કરવા લાયક પીતાના નેકનાંમ બેટો હતો. અને તેણે પોતાના પીતાની માફક પોતાના દેશીલાઇઓનાં ભલાંને ખાતર ઝંહેમતો બેચી ”

એ પારસીએ પોતાના ધર્મના કાયદા માટે ઉપલા બંધે વેપારીઓને શ્રી નવસારી તેડાવ્યા. તે ધરાનીઓની (હાદેશાનામામાં જણાવ્યા મુજબ) સલાહ થી, તે વખતે ઈંટનું દોખમું હતું, તે વાપરવું બંધ કરી દાવાર માણિકશાહે પોતાને ખરચે સને ૧૫૩૧માં એક પથ્થરનું દોખમું બંધાવ્યું.

સુરતના પારસીઓ સોલમી સદીમાં ઊપર કહેલું દોખમું અથવા અંકલેસરનું વાપરતા હતા. વ્યારખાદ સેઃ નાનાભાઈ પુલ્યાલએ પ્રથમ એક દોખમું પોતાને ખરચે બંધાવ્યું. તે જમીનદોસ્ત થઈ ગયલું છે. એ દોખમું પારસીઓ વાપરતા હતા. વ્યારપછી અઢારમી સદીની સરખાતમાં પારસીઓની મોટી સંખ્યા નવસારીથી આવી. તેઓ રસ્તમપર વસાવી ત્યાં રહ્યા. ધણ પોતાનાં રોગ્યાનને કોટલીક મુદત લગી નવસારી પોતાનાં ન્યાગાને બંધાવેલાં (સને ૧૫૩૧) દોખમાં નાખતા લઈ જતા. તેઓએ ભરથળામાં જમીન લઈ સને ૧૭૨૫માં એક અને સને ૧૭૪૨માં મલી બે દોખમાં બંધાયાં. તે બંધે હજીજે. અઢારમી સદીમાં પારસીઓની વસ્તી ઘણી હતી. તે

ઓનાં વીસ હજાર કુટુંબો હતાં. કાંકરાખાડી આગળ સેઠ નાનાભાઈ ભીમજીની આગેવાનીથી સને ૧૭૩૪માં દોખમું બંધાયું. થોડે વરસે એટલે સને ૧૭૭૧માં સેઠ મચ્છરજી ખરસેદજીનાં ઉપરીપણાં હેઠે અન્નુમનનું એક દોખમું તેજ હેઠાણે બંધાયું. સને ૧૮૨૭માં રસ્તમપુરાના પારસીઓ માટે ભરથાણા ગામમાં ત્રીન્નું દોખમું બંધાયું, જે હજી લગી વપરાય છે. બીજે વરસે કાંકડા ખાડી આગળ એક નવું દોખમું બંધાયું. છેલ્લું ઉદના આગળ ભગરસાથના લોકોમાટે સને ૧૮૮૩માં બંધાયું છે. એક દોખમું ઉત્રા, ખજેત, વેસુ વગેરેના પારસીઓમાટે બંધાયલું ભરથાણા ગામ પાસે છે.

વહોરા લોકોનાં ધર્મનાં મકાનો.

વહોરાઓની મોટી વસ્તી ઝાંપાના જિલ્લામાં છે (ઝાંપો એ નામ રાથી પડ્યું તે પાછલા ભાગમાં આવી ગયું.) નવાબી રાજમાં પ્રથમ વહોરાઓ આ જ્યાં તે રહેરના ભાગમાં રહ્યા હતા. પછવાડેથી મોટી વસ્તી ઝાંપો પર થઇ છે. તે વહોરા લોકો સફાસીક છે, અને દુનિયાના દરેક ભાગમાં વેપારને માટે ફરી વળ્યા છે. તેઓના ધર્મગુરૂને મુલ્લાંને નામે ઓળખામાં આવે છે. વહોરાઓ પોતાના એ ધર્મગુરૂને માન આપે છે. મુલ્લાંજીને સરકાર, અને તેમના બેટાઓને ભાઈસાહેબ કહે છે. તેમના હાથ નીચે કાબેલ મિયાં સાહેબો રહે છે, તેઓનું પોપણ પણ સરકારમાંથી થાય છે.

ઝાંપાપર મુલ્લાંના મહેલની પાસે મોટી અને શોભાયમાન મસ્જિદ છે. તેની સામે બે મોટા ગુંજનોમાં મોટી કબરો છે, અને તેનીજ નજદીક એક હોજ છે. વ્યાં મુલ્લાંના બેસીઓની કબરો છે. 'વધારે નેક મરદોની અને મિયાંઓની કબરો બીજા ગુંજની અંદર છે. એ ગુંજ જોળ આકારના બાધે લા છે, તેની ઉપર ૭ સોનેરી કળસ છે, તે ૩૦ ફીટ ઉંચા છે. એ બેમાં પાછળથી બંધાયેલું ઈંગ્લેજ લોકનાં કબરસ્તાનમાં પ્રખ્યાત ઓક્સનદનને માટે રોકલી

જગાથી વધારે જગા શકે છે. ખીજું ગુખજ નાનું છે, પણ તેમાં નામાંકિત પુરેબોને ઢાંટેલા છે. નાનામાં ૨૪ કબરો અને મોટામાં ૧૪ છે. મુલ્લાંની કબરો આરસપહાનની અને ખીજાંની સીમેંટની છે. દરેક કબરપર સુંદર કીમતી રેશ્મી ગલેફ છે, અને મુલ્લાંની કબરોના રેશ્મી ગલેફ પર સર્કલ મલમલ આરસ કરેલી છે. તે મોટાં મોટાં ઝુમ્મરો, હાંડી, વોલસેટ વગેરેથી સજાગારેલાં છે, અને સાંદલની ખુશ્બોથી તરતરે છે. દરેક મરનારનાં ઉરસને દહાડે તે કબર ઉપર રોશ્ની કરવામાં આવે છે. એ આરામગાહની જગાએ ૫ મુલ્લાંને બ્રમ્હિદા કરેલા છે, તેઓનાં નામ તથા મરણનો સત્ર નીચે આપ્યા છે:—

મુલ્લાંનું નામ.

મરણનો સત્ર.

મુલ્લાં નીઝામુદ્દીન.

૧૭૯૮.

“ સૈફુદ્દીન.

૧૮૧૬.

“ એઝયુદ્દીન.

૧૮૨૦.

“ ઝેનુદ્દીન.

૧૮૩૬.

“ બદરુદ્દીન.

૧૮૪૦.

સત્રે ૧૮૩૭ની નારાકારક આગમાં આખું ઝાંપું બળી ગયું, તેમાં વહેરાઓની હવેલી તથા મસજીદો પણ, તે માહેલા કેટલાંએક સ્ત્રી તથા છોકરાંઓ સહીત, બળી ગઈ હતી.

છેલા મુલ્લાંની નીઝામુદ્દીન ઘણી ભૂધંક ઊંમરે હક થયા પછી મરનારના ભાઈ અબ્દુલહુસેન હીસામુદ્દીનને ગાદી મળી છે. મુલ્લાંની ગાદીને આસરે ૭ લાખ રૂપીઆનું દેવું છે.

યુરોપીયન લોકોનાં ધર્મનાં ઠેકાણાં.

નદી કીનારે રાજ્ય આવેલા આગળ કિલ્લા તથા કુરબની વચ્ચે ઈંગ્લેન્ડ લોકોનું દેવલ આવેલું છે. તેના પાંચે સને ૧૮૨૦માં સુરતના વહા મિઠા એલફિનસ્ટને નાખ્યો હતો. તેપર ૩ ૫૮૦૦૦ના ખર્ચ થયો છે. એમાં ૧૦૦ માણસો ખેસે એટલી જગ્યા છે. એ ૧૮૨૫માં વપરાતું થયું હતું.

ઈંગ્લેન્ડ લોકોની કાઠીની દક્ષિણ દિશાએ આઈરિશ લોકોએ સ્થાપેલા મિશન ખાતાખાળાઓનું દેવળ છે, તે આસરે ૧૮૩૫માં બંધાયું છે. એ ખાતા ને લગતું છાપાખાતું તથા છોકરા અને છોકરીઓને મૂકે ઈંગ્લેન્ડ નિશાળો કાઢેલી છે, તે બંધે ખાતાં એજ એપલની પાસે છે.

પોરટયુગીઝ લોકોનું યાને રોમન કૅથોલીક એપલ સને ૧૮૦૨માં બંધ વામાં આવ્યું હતું. એ દેવલની સામે એક કબરસ્તાન છે, તેમાં આગળ વખતની ૨૦ કબરો છે. એ લોકોનું એક દેવલ સને ૧૬૨૪માં કતારગામના દરવાજા આગળ તેઓનાં કબરસ્તાનની નજદીક હતું, તેના ખર્ચ માટે સને ૧૭૨૬માં દિલ્હીના પાંદશાહે દર વરસ ૩ ૧૨૬ આપ્યા હતા. ખીસ્તુ એક આગળા વખતનું છે, તે સને ૧૭૫૬માં બાંધ્યું હતું, તેના ખર્ચ બ્રિટેશ કંપની આપતી હતી.

યુરોપીયન લોકોની કબરો.

ઈંગ્લેન્ડ લોકોનું કબરસ્તાન કતારગામના મોરચા બહાર જતાં જમણા હાથપર ઇલ્ગા (બંધાઈ સને ૧૬૮૭)ની પાસે છે. એમાં સને ૧૬૫૬માં ક્રિસ્ટોફર એફિનદન નામનો કંપનિનો અમલદાર મરણ પામ્યો તેની લખ કબર મીનારા સાથની કબર છે એજ ઠેકાણે તે મરનારનો બાઈસર જયોર્જ

એકિનદન સને ૧૬૬૯માં મરાણ પામ્યો તેની લાસપર બે મજાના મિના
રા તથા ભપકાદાર ગુજાગેવાલી એક કબર છે. તેની પાસે. જુલૈ૬ એનજી
થર ૧૬૭૭ માં મરાણ પામ્યો તેની કબર છે. તેની નજદીક સુરતનો વડો
ખર્નાદ. વાઇક સને ૧૭૩૬માં મરાણ પામ્યો તેની, અને એનરલી સને ૧૭૦૦
માં મરાણ પામેલો તેની કબરો છે. ખીજી ૩ છે. તે સને ૧૬૪૯માં ફ્રાન્સિસ
બ્રેટન નામનો પ્રમુખ મરાણ પામ્યો તેની, ખીજી હેન્નિકસ ગેરી (૧૬૫૮)
અને ત્રીજી બેરોલોમ્યુ હેન્નિકસ નામનો પ્રમુખ ૧૬૮૬માં મરાણ પામ્યો તેની
છે. એ સઘળી • ઈંગ્લેન્ડ • અમલદારોની છે.

ખીજી ફેટલીએક વલંદાઓની છે. બેરન વેન રીદની કબર ઉપલીએ
કરતાં વધારે ભપકાદાર છે. ઉપર નીચે રવેસ છે. તે રવેસો મુંજામલ.એ
પર કાઢેલા છે. એની ખાંધણી નકરીકાગથી ભરપુર છે. તે ખાંધતાં ફેટલો
ખરચ થયો હશે. તેના આટલાથી વિચાર આવશે કે તેને પછવાડેથી સ
મારતાં ૩ ૬૦૦૦ નો ખરચ થયેલો લખેલો છે.

મરનાર ડ્રાચીનથી આવતાં મુંજાઇની નજદીક મરાણ પામ્યો. તેને સુરત
લાવી જમિદારી કર્યો હતો. સુરતને વલંદા લોકો તે વખતે Charratta લખતા
હતા.

એ સઘળી કબરોની ગંભીરતા તથા શોભા સુઝાલીની એક કબર આગ
ળ કાંઈ નથી. એક વલંદો ગ્રસાકર જખરા દારૂ પીનાર હતા. તે મરાણ પામેલો
તેની કબરને મથાલે પથરનું એક મોટું “ કપ ” ફાટરી કાઢેલું હતું, અને
બે બાજુએ બે નાનાં નાનાં “ કપ ” ફાટરેલાં હતા. તેની નજદીક ખંડના
પડાના આકાર હતા. વલંદાઓ જ્યારે એ દેકાણે ખાવાપીવા જતા, ત્યારે દારૂ
માં મીઠાસ લેળીને પીતા, અને તે પીનારામાં ઉપલો માણસ સરદાર હતા.
તેથી તેની એવી કબર હતી. હાથાં તે જોવામાં આવતી નથી. પણ સને
૧૮૪૭ અગાઉ તે હતી.

પ્રકરણ સોલમું.

ધરતીકંપ.

ધરતીકંપ ૧૮૧૬માં આખા ગુજરાતમાં થયો હતો. એ ધરતીકંપનો આંચકો ગુજરાતમાં ભારે લાગ્યો હતો. તે સુરતમાં હલદો હતો, તોપણ ૩ મિનિટ લગી ધરતીકંપ થયો, તેટલાં શહેરમાં ઘણા મકાનો લચી અને નખી ગયાં. કુટુંબો પડી ગયાં. બીજો ધરતીકંપ ૧૮૬૪માં અને ત્રીજો સને ૧૮૭૧ માં થયો હતો, તોપણ તેથી કશું નુકશાન થયું નહોતું.

સુરતમાં આવેલી મોટી રેલો.

આ કમનશીખ શહેરને આગથી, રેલથી અને મુંબઈનું બંદર થવાથી ઘોઘા પુગો છે. એ રેલ થોડે થોડે વરસે, અને વખતે તો વરસમાં ભે વાર આવી છે.

સુરત તાપી નદીના કીનારાપર આવેલું હોવાથી, એ નદી જે ઠંડાણેથી નીકળે છે, તે ઠંડાણે જ્યારે વરસાદ વધારે થાય છે, ત્યારે તે પાણી સુરત તરફ આવે છે. સુરત શહેરની સપાટી નદીથી ઘણી ઉંચી ન હોવાથી રેલ શહેરમાં પેસી જાય છે. તે કાંઈ આજકાલની નથી. શહેર વસ્યું ત્યારે સર આતમાં પણ ભારે રેલો આવી છે. કટલીએક વેળા લોકોને ધરનાં છાપડાં અને ઝાડો પર બેસવું પડ્યું છે.

પણ વધારે ભરોશાલાયક નોંધો બ્રિટિશ સરકારનાં દફતરોમાં છેલ્લાં ૧૫૦—૧૭૫ વરસમાં આવેલી રેલોની છે. તે સત્તાવાર હોવાથી નીચે

આપીએ છીએ. ભારે રેલો નીચે ખતાવેલાં વરસોમાં આવી હતી. તે સગવડને માટે સને તથા સંવતવાર નીચે દેખાડયું છે.

સને પ્રમાણે.

સને ૧૭૨૭, ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૫, ૧૮૩૭, ૧૮૪૩, ૧૮૪૬, ૧૮૭૨, ૧૮૭૩, ૧૮૭૬, ૧૮૮૨, ૧૮૮૩, ૧૮૮૪.

હિંદુના સંવત પ્રમાણે.

સંવત ૧૭૮૩, ૧૮૩૨, ૧૮૩૮, ૧૮૬૬, ૧૮૭૮, ૧૮૮૨, ૧૮૮૩, ૧૮૮૬, ૧૯૦૫, ૧૯૨૮, ૧૯૨૯, ૧૯૩૨, ૧૯૩૮, ૧૯૩૯, ૧૯૪૦.

સંવત ૧૭૮૩ની રેલમાં દરખાર આગળ એટલાં પાણી હતાં કે, વ્યાં હોડ ફરી હતી. સર્વથી મોટી રેલ એ હતી.

સંવત ૧૮૩૨માં ફક્ત ૧૫ મીનીટમાં ૧૦ ફીટ ઊંચાઈએ પાણી ચઢી ગયું હતું. અને શહેરના કોટના કંગરા ખરાબર પાણી થયું હતું. ખંદરમાંનાં સઘળાં વાહાણો ઘસડાયાં હતાં, વલંદાલોકોની એક મનવાર ખરાબે ચડી ભાંગી ગઈ હતી, અને ગંજવર નામનું હાથએાનું વહાણ કકડે કકડા થઈ ગયું હતું.

સંવત ૧૭૩૮ની રેલ મોટા તોફાનની વચ્ચે આવી. તેણે ખંદરમાના સઘળાં વહાણોનો ભાંગી ભુકા કરી, લાકડાના કકડા માઈલના માઈલ ઘસડી નાખ્યા હતા. એ વખતે ઉમરામાં પાણી એટલું ચઢ્યું હતું કે એ બેટપર બે હજાર માણસો મરાઠાના દોરથી નાસી આવેલા તે બાપડા બધા દુખી મરાણ પામ્યા હતા. એ રેલે શહેરમાં એવી ભારે ખરાબી ફીધી હતી કે, મું બધું સરકારના સુરતના આડતીઆએ મુખ્ય પુલ આગળ થયેલાં બાંધકામ જે વું એકાદ કરવાની મુંબઈની સરકારને તેજ વખતે અરજ કરી હતી.

સંવત ૧૮૬૬ની રેલ માટે લખે છે કે, " તે ૧૮૩૮ના જેવીજ ભયંકર

હતી."

હવે આપણામાંના ઘણાં માણસોને યાદ છે, તે રેલ ૧૮૭૮માં આવી હતી. રફીયુરજથી ફાટકના દરવાજા લગીના આખા ડાટ એ રેલમાં તણાઈ ગયો હતો. એ રેલ વખતે કીલ્લામાં, ચર્ચમાં, અને લગભગ આખા શહેરમાં ઉંડું પાણી હતું. દિલ્હીગેટ અને સહ્યાના દરવાજા વચ્ચેના ડાટ એન્ડ રેલમાં ઘસડાઈ ગયો હતો. એ રેલોમાં જે જાન માલની ખરાબી થઈ તે ભારે હતી.

સંવત ૧૮૯૧ની રેલ વખતે વરસાદ અને પવનનું ભારે તોફાન હોવાથી ઝાડના ઝાંડ ઉખડી ગયાં, અને લોછોના ઘરના છાપરાં ઉડી દુર પડ્યાં હતાં. એ રેલથી ભર્યું અને નવસારીની વચ્ચે, પાણીથી ગોચર ફરીઓ ખની ગયો હતો. રેલ ઉતરી વ્યારે લાકડાં અને જાનવરનાં મુઠાંથી દુરાસનો કીનારો એક ખીહામણો દેખાવ આપતો હતો. શહેરમાંતો આખું શહેર કુમેલું હતું, અને ફરીઓ ખની રહ્યો હતો. ફક્ત સુરતમાં ૫૦૦ ઘર આખાં પડીને ઘસડાઈ ગયાં હતાં, અને ૨૫ માણસો કુખી મરાણ પામ્યાં હતાં.

સુરતમાં છેલ્લા એક ટેકડા છે, અને તે ટેકડાવાળા ભાગને ટેકડાના નામ થીજ આજણે છે, ત્યાં રેલ નહોવાથી દરેક વખતે લોછોએ તે ટેકડાણે, છાપરાંપર, ઝાડપર, વગેરે આસરો લીધો હતો.

સંવત ૧૮૯૩માં મોટી રેલ આવી. એ રેલ ઘણી ખરી ખર્ચની માફક આગસ્ટમાં આવી હતી. તા. ૦૨૧મી આગસ્ટે આવી તે ત્રણ દહાડા રહીને ઉતરી પણ ખીજ ભયંકર રેલ આઠ દહાડા રહીને એટલે સંવત ૧૮૯૩માં આગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે આવી. લોછો બાપડા પેહલી રેલની મેહેનત અને નાચારી માંથી હજીતો પરવારેલા નોહતા. સ્વપ્નામાં ખખર નહોતી કે વળી પાછી રેલ આવશે. તા. ૦૨૯મીથી ચઢવામાંડી તે છેક સપ્ટેમ્બરની તા. ૦૧ લીની સાંજ સુધી એટલે ૪ દહાડા લગી ચઢી. એ રેલ ખાનદેશ તરફના ભારે વરસાદથી આવી

હતી. ખાનદેરાથી આવતાં રસ્તામાં જે જે ગામ આવ્યાં તે સઘળાં તાણાં ગયાં. તેમાં જન માલની તુકરાનીના હીસાખ રહ્યોજ નહીં. તાંપી, કીમ અને નર્મદા એ ત્રણે નદી જોડાઈ ગઈ અને વચમાંનાં સઘળાં ગામ રેલથી કુખી ગયાં. ૪૦ માઈલ દરિયો થયો. આખે રોહરે રેલ ફરી વળી. કવચીત કોઈજ જગાએ ૧૫ ફીટથી ઓછું પાણી હતું. ઘરનો નહીં પણ ઓહોલા કે પરં ક્યાંછે તે નજરે પડતાં દેખાતાં. જેનાથી જ્યાં નસાયું ત્યાં નાશ. છાપરાં અને ઝાડ એ માનવીઓના રહેઠાણ હતાં. કિલ્લા આગળ ૬૫ ફીટ પાણી હતું. એ વખતે કુલપાડા તરફથી રોહર તરફ પાણી આવ્યું હતું. ઘણે ઠેકાણે ઢાટ ભાંગી ગયો હતો. વરીઆવી અને કતારગામના મોરચા વચ્ચે ૨૨૨ ફીટ ઢાટ ભાંગ્યો, દિલ્હી અને લાલબરવાન વચ્ચે ૨૦ ફીટ અને આઠવા અને મળુરા વચ્ચે ૧૫૩ ફીટ ઢાટ ભાંગ્યો. આ ઢાટને ઠેકાણે લાકડાના સોટા ઊભા કર્યા હતા. કુરજ આગળ ૧૦૦ ફીટનું ગાખડું પડ્યું. ચર્ચ તરફ પાદરીઓનું મકાન અને સ્કૂલ ઘસાડાઈ ગયાં. વલંદાવાડના પુસ્તો ઘસાડાઈ ગયા. લોકોના ખાનગી ઘરો અને મીલકતનું બેશુમાર તુકરાન થયું. ૩૭૨ ઘર તાણાઈ ગયાં, ૧૦૧૨ પડી ગયાં, અને ૨૫૩૯ ભાંગ્યાં તુટ્યાં. કુલે તુકરાન ૩૦ ૨૭૪૫૫૦નું અટક જવામાં આવ્યું હતું. આ સિવાય ચુરત ખાતેજ ૨૪૨ ટોર અને ૧૮ માણસના જનની ખુદારી થઈ. જ્યારે રેલ નરમ પડી ત્યારે દુમસના કાંઠાપર ૧૫ માઈલ લગી ગાય, ભેંસ, હરણ, ખલદ, અને સાંપના ઝોટલો ઉંચો ઢંગ થયો હતો કે કેટલેક ઠેકાણેથી ભરીજાતાં તેની ઉંચાઈ ૫ ફીટ જણાઈ હતી. આ રેલનું કારણ એવું માલમ પડ્યુંકે, ૩ વરસ લગી નદી એવી પુરાતી ચાલી હતી કે, કોઈ કોઈ ઠેકાણે તેની પોહોળાઈ ફક્ત ૫ ફીટની થઈ ગઈ હતી.

આ ભારે ખરાબી થયા પછી સરકારે સંવત ૧૮૯૪—૯૬માં વસાહતની ખાફી ખોદાવી ભીમપોર આગળ ઉતારી, અને ભાંગેલા ઢાટને ઠેકાણે લાકડાં ના ઢાટ કર્યો. તે કરતાં ૩૦ ૨૫૦૦૦ ખર્ચ થયો હતો.

સંવત ૧૮૯૯ અને ૧૯૦૫ની રેલમાં જોડે પરાંઓમાં પાણી ફરી વળ્યું હતું. તોપણ આજુ નુકશાન થયું નહોતું. તેથી સંવત ૧૮૯૪—૯૬માં પરાં છાની ખાદી ખોદાવેલી, તેથી સંતોષ માન્યો હતો.

પણ હુશીઆર એનજીનીઅરનું મત એવું હતું કે, 'પરાં છાની ખાદી ભરાઈ જાય. તોપણ તેથી રોહર ખચે નહીં. જો ફરીને સંવત ૧૮૭૮ અને ૧૮૯૩ જેવી રેલ આવશે તો રોહરના લોક દુખી થશે.' (તે ખરું પડ્યું, કેમકે સને ૧૮૮૩ની રેલ વખતે તે ખાડી કામની જાણાઈ નથી) તેથી સને ૧૮૬૯ માં આ રોહરની મ્યુનિસિપાલિટિના ખાદોરા પ્રમુખ મિં હોપે તાપીની રેલ રોહરમાં જતી અટકે માટે મુખ્ય પુલની નીચે ૪ ખારી ઉઘાડ ઢાંક કરવાની ખનાવી કુલપાડા તરફથી આવતી અટકાવવાને ખચ કરવાની એ કમિટિની તે વખતે શક્તિ હતી નહીં. તોએ તે ખારીથી બહુ ખચાવ થયો.

સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ.

તા ૦ ૨૭ જુલાઈ ૧૮૮૩ને સોમવારે સાંજથી તાપીમાં પાણી ચઢવા માંડ્યું. રોહરમાં જવસેજ કોઈને ખબર પડી હતી. મંગલવારે સહવારે જ્યારે મુખ્ય પુલ આગળથી વધીને ખાડીએ ખાડી રૂદરપરે, સગરામપરે, નવેપરે અને પશ્ચિમે સકડ કોટ અને વરીઆવી લાગલે પાણી ચઢ્યું ત્યારે રોહરમાં ખબર પડી. પણ તહરાસ પડતાં વાર હતી. લોકોએ જ્યારે દીકું કે પાણીતો ઝડપથી ચઢે છે, ઉઘનાની ખાડી ઊભરાઈને છેક રોહરના કોટ બહાર ખાડી આ ભરાઈ ગઈ છે, અને બહાર તથા અંદરનું પાણી એક મહી ગયું છે, ત્યારે લોકે સંવત ૧૮૭૮ અને ૧૮૯૩ની રેલ ચાલ કરી, પોતાના માલમતા ઉંચે નીચે કરવા માડ્યો. ખપોર સગીમાંતો ઉપર લખેલાં પરાં ઉપરાંત રસ્ત મપુરા અને શાહપુરમાં ઢાખલ થઈ. સાંજસુધીમાં સઘળાં પરાંઓના મોક્ષા ઓમાં ઢાખલ થઈ, અને રાતરે ૧૨ વાગા સગીમાં નીચાં ઘરામાં ઢાખલ થઈ.

નાનપુરા, રૂંદરપુરા, સગરામપુરા, સલાખતપુરા, નવાપરા, ગોપીપુરા, ઝાંપા, સકડકોટ, વરીઆવીભાગલ, સેયદપુરા, રૂંદનાઢપુરા, એ પરાંઓમાં મોટો ભાગ ઘરમાં પાણી ગયાં. નાસારી ભાગલ, વરીઆવી ભાગલ, એ બન્નરમાં તો લગભગ બધાં ઘર છાપરાં લગી કુખ્યાં. હોપ પુત્રનું વાાા લુગણું દેખાતું હતું. મુખ્ય પુલ આખો કુખ્યો હતો. કિલ્લાની અંદર, જાહેરખાગમાં, ચર્ચમાં, હાઈસ્કૂલમાં, એસ્પીટાલમાં, અને મોટી સડક ઉપર ઘોળા કુવા લગી પાણી હતાં.

ઉદનાની ખાડીના પુલની ઉપર ૧૦ ફીટ પાણી હતું. એ ખાડી અને સુરત વચ્ચે તમામ પાણી હતું. રાંદેર, અડાજણ, પાળ, ભાડા, લાંટપેજ, કતાર ગામ, સીંગણપોર, ઉદના વગેરેમાં પાણી ઢાખલ થયું હતું.

આવું હોવાથી મંગલવારે ૧૦ વાગેથી તે બુધવારે સાંજ લગી તો તદ્દન આવજા બંધ હતી. નદીમાં ૪૩ ફીટ પાણી વધારે હતું. પેલી તરફ રહેરાત ની સીડી સુધી, ગુલામખાખા મીલના કંપાઉંદમાં, જાહેરચલી મીલના કંપાઉંદમાં, રૂસ્તમપુરામાં સર જમરોદળની અગીઆરીના અને ધર્મશાળાના કંમપાઉંદમાં અને મહોલાઓમાં સોડાની અદેકી સીડી કુખી હતી. ગોપીતળા વમાં રેલનું પાણી લેવાને મુદ્દેલી ખારીમાંથી પાણી ન લેવાથી દરવાજાને ર સ્તે આખું તળાવ પાળ લગી ભરપુર થયું હતું. મટન મારદેટો અડધી અડધી કુખી હતી. બધા મોરચાઓની સપાટી પાણીની અંદર હતી. નાસારી ભાગળ ઉપરથી પાણી ચઢી ભાણસાલીનો ચકસો થકી ત્રણે ખાનુએ ફર ફેલાયું હતું. ગોપીપરાની પારસીવાડમાં અને ખપાટીએ ચકસો પાણી હતું.

ટુંકમાં નદીની જેમ નજદીકમાં અને જેમ નીચાણમાં ઘર તે પ્રમાણે પાણી હતું. દિલ્હી ગેટરોદ ઉપર પાણી ચઢ્યું નહોતું તેમજ મીનારાના થડ લગી હતું. પણ સડક પર એકપણ ઈંચ નહોતું. તેજ પ્રમાણે સઘળી પરાંની સડકો અને સડકની સપાટી પ્રમાણે ખાંધેલાં ઘરોની અંદર પાણી નહોતું.

આવી રીતે પાણી ચઢવાથી પરાંઓ ગોંચા ઘેરા વચ્ચે હતાં. રાહેર સાથેથી

વહેવાર બાંધ પડ્યો હતો. વરીઆવી ભાગલે, નાસારી ખજાર, સગરામખુ
રા, ચોક જોરે હોડી ફરી હતી. ઘણે દેકાણે હોડી ન મળવાથી અગ
વડ પડી હતી. તેથી તરાપા બાંધી લોક કામ ચલાવ્યું હતું, સરકારે ૯ હોડી
રાખી હતી.

આ રેલ તા ૦ ૩ ૭ ને મંગળવારે રાતે ૧૨ વાગા સુધી ચઢી, પછી
સ્થીર રહી; અને પછી ઉતરવા લાગી. ચઢવાનું જાર જેમ ઘણું ઉતાવળું તેમ
ધીમું નહોતું.

કોઠપૂણ પડે એવું નહોતું કે, તે આખું રેલથી કોરું હોય, શહેરની
અંદરપૂણ કવચીત કોઈ મહેલ્લા કોરા હતા. દેકાઓપર રેલ નહોતી.

જે રેલ એકાએક આવવાથી ઘણાએક ધેરાઈ ગયા હતા. તેથી ઝાડપર
બેઠા હતા. તેઓ બે દિવસે ઉતર્યા હતા. જ્યોના માળપર ચ
ઢી હતી તેઓ છાપરાં પર અને ઝાડપર બેઠાં હતાં. એમાનાં ઘણાં
ક મદદ મલવાથી ઉચી જગાએ ગયાં હતાં. ગરીબ લોકો હાથમાં ખચ્યાં
છોકરાંને, કે માથાપર એક ટોપલો જે તેમનું આખું ઘર હોય છે, તેમાં
પોતાના જીવનગારો લઈને આશરો શોધતાં હતાં, તેમને લોકે, ધ્યા સત્તાવા
લઓએ આશરો આપ્યો હતો.

ખચ્યાંઓ ઘરમાં કે, જંગલમાં અવતરે છે, અને ઘણું તો દોડતી
ગાડીઓમાં કોઈના જન્મ થાય છે. પણ ઝાડ ઉપર કોઈ સ્ત્રીએ બાળકને જ
ન્મ આપેલો સાંભળ્યો નહોતો. એ રેલ વખતે એક સ્ત્રી ઝાડપર ચઢી બેઠી
હતી. તે ઝાડપર બીજાં માણસો પણ હતાં. સ્ત્રીને પુરા દહાડા હોવાથી તેણી
એ ઝાડપર એક બાળકને જન્મ આપ્યો હતો, તે જીવતું હતું. રેલમાં જે
ઓના જન્મ થયેલા છે, તેવા ઘણાએક સુસ્તમાં છે, તેઓને 'રેલીઆ' ન
નામે ઓળખે છે; પણ આ બાળક ખરેખર 'રેલીડ' કહેવાતું હશે.

રેલને લીધે મંગલ, ખુશ અને હેસપત લગી નાચાર લોકોને, તેમજ
સંજ્ઞાને અગતની ચીજો વગર હેરાન થવું પડ્યું હતું. માંદાંનાં ઓસડ,

અને મુએલાનાં મુઠકાં અટકી પડ્યાં હતાં. પારસી રૂઆના અવલ મંજલ પહોં ચ્યા હતાં. પણ ફેટલાંક ખાન ને મુઠેલી પડી હતી. ફેટલાંક રાહેરમાં. ફેટલાંક ફેટલાંક આગળ બાધ્યાં હતાં, અને ફેટલાંક તરાપા બાંધી કુલપાડે લઈ જતાં રસ્તેજ દરીઆની ધોરને સ્વાધીન થયાં હતાં.

આખા બે દિવસ ટપાલ પહોંચાડવામાં આવ્યા નહોતો, રાત્રે કમિટી તરફથી દીવા ધૂપા નહોતા, ૩ દિવસ નિશાળો બંધ હતી તથા આગગાડી પર ઉતાર નહોતા. સેસન કોર્ટ બે દિવસ, મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ ૪ દિવસ. તીજારી ૫ દિવસ. મીલો ૪ દિવસ, અને કસ્ટમખાતુ ૫ દિવસ બંધ હતાં.

દિસ્ટ્રિક્ટ જજને સમયસુચકતા વાપરી પોતાનાં સવળાં ફક્ત ૩ વખતસર માળપર ચઢાવ્યાં હતાં. કિલ્લામાં તીજારી અને કાચી કેદના કેદીઓના બંદો બસ્ટ મિનિટ વિટવરડે કરી, કેદીઓને નેલમાં મોકલાવી દીધા હતા.

આ રેલમાં આ રાહેરમાં કાઢના જનની ખુદારી થઈ નથી.

માલની ખુદારી અતીરો થઈ. ફેટલાંક જનવર કુખ્યાં હતાં. સુમારે ૪૦૦ ઘર પડી ગયાં હતાં. અને ખીજને થોડુંક તુંકશાન થયું હતું. આસિસ્ટન્ટ જજ સાહેબની કોર્ટ, મીન ફ્રેજરનો બંગલો, ગોપીતળાવનું બંગલો સિવાય બાંધકામ, અઠવાના મોરચા આગળ લાકડાંના કોટ, એક વોહોરાની ગાડી અને ઘોડો, મુલાંના એક બંગલો, કિલ્લાનો ઉચકવાનો પુલ, હક્કા આગળ બાંધેલો છોનો પુસ્તો, કુરજનો પુલ, રાંદેરનો આખો પાકો રસ્તો, મીર જામશામીમાં ઘરની આખી ચાલી, મુખ્ય પુલ પર ઘરોની હાર, પીઠાંવાલા પારમીઓનાં ભાડાં ખાવાના નાસારી ભાગળની મારફેટ પાસેનાં મકાન, એજ ઠેકાણે મારવાડીની દુકાન, સેવદપરે નસસભારોનાં ૩ ઘર, ગોપીતળાવની એક તરફની પાકી પાળ, વગેરે ભાંગી ગયાં, અને કાઢના સવંતર તાણાં ગયાં હતાં. એકંદરે ભાંગેલાં ઘરો હીસાબ નીચે મુજબ છે.

વાડ પહેલામાં ૬૩. વાડ ખીજમાં ૫૭. વાડ ત્રીજામાં ૩૯. વાડ ચોથામાં ૨૫. થોડાં ભાંગેલાં અને થોડાં આખાં એવાં, પેહેલા વાડમાં ૧૩, ખીજ

વાડમાં ૩૭, ત્રીજા વાડમાં ૪૪, ચોથા વાડમાં ૪૫. એમાં ફક્ત ચોટલા ભાં
ગેલા એવા ઉમેરતાં, અને નહીં જાણાયલા ગણતાં સમારે ૪૦૦ ઘરને નુકશા
ન થયું હતું, અને એ નુકશાન એક લાખ રૂપિયાનું અટકળવામાં આવે છે.

કુવા ખેતી ગયા, ઝાડો પડ્યાં, ખેતી તણાઇ ગઇ. દુકાન અને
ઘરોમાં થયેલો ખગાડ ખેતુમાર હતો. અનાજ, ફેરી, કરીઆણું, ખગડી, દેા
હી ગયાં. એ અનાજ પાઇનું ૩ રોર વેચાયું હતું. ખજાનેમાં કહેવાણથી
ગાંધકી મારતી હતી. અને જ્યાં જોઇએ ત્યાં રડાપીટ અને હુય અફસોસ વર
સી રહ્યાં હતાં.

આવી રીતે નાચાણે ઘરમાર છોડી રોવા કુટવા પડ્યાં હતાં, તેટલાં નાગ
લોકો તરાર્પાં ખાંધીને ઘ્યા તરીને લોકોના ઘરમાં ભરાઈ લજવા ચારવા ફરતા
પકડાયા હતા.

મોટી આગો.

સુરતમાં મોટી આગ સને ૧૮૩૭ની પહેલાં લાગી હોય, એવું કાંઈ નોંધ
માં નથી. પણ પોરટયુગીઝ તથા મરાઠાઓએ દાણીક વેળાએ શહેર સળગાવી
દીધું હતું. પોરટયુગીઝ લોકોએ શહેર છતી લેવાને અને મરાઠાઓએ લૂંટ
ચલાવવાને તેમ કર્યું હતું. સને ૧૮૩૭ પહેલાં નોંધવાલાયક આગ ફસ્તમપુ
રાની છે.

ફસ્તમપુરાની આગ.

ફસ્તમપુરાની પૂર્વ ખાડી, દક્ષિણે આલમપનાહ કાંટ, પશ્ચિમે સગરામ
પુરા અને ઉત્તરે ગોપીતળાવ છે. આપરથી જાણ્યું છે કે, એ પરાંને માત્ર સગ
રામપુરા તરફ વસેલાં ઘેર સાથે સંબંધ છે. એ પરામાં પશ્ચિમ છેડે કલ્લઈગર

પાડ છે. એ કલ્લઘગરવાડમાં પાછલે પહેરે ૪ વાગે આગ લાગી. પવન પૂર્વ દિશા તરફના અને ઘણો સખત હોવાથી, તેમજ હોલવવાનાં સાંધણો ન હોવાથી, તે પારસીવાડમાં ફેલાઈ. અને થોડા કલાકમાં આખા પરાનાં જ મારે ૧૦૦૦ ઘેર ખાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યાં. માત્ર ૫—૭ ઘેર બચ્યાં. પારસી લોકો રતોવાઈ રહેરના ખીજ પરાંમાં ઝાળખીતાઓને ઘેર જઈ રહ્યા. અને જ્યોથી ખતી રાકયું, તેઓએ ધીમે ધીમે પાછાં ઘર ખાંધ્યાં. જ્યોથી બન્યું નહીં, તેઓ મુંબઈ, નવસારી, ભરૂચ વગેરે નીકળી આવ્યા. રસ્તમપર પાછું ખાંધાતી વેળાએ નવાખસાહેબને ત્યાં ખાંધ કામ ચાલતું હતું. તેથી અંધાર, મજ્જુર વગેરેને પકડી જતા હતા. આવું હોવાથી દેટલાએદોએ પેનાના ઘર રાત રાતના, મોટી-મોટી મસાલો સલગાવી, તેનાં અજવાળાં આગળ ખાંધ્યાં હતાં. રસ્તમપુરાનું વણિન કરતાં સરકારી દફતરમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે:—

“ ૧૮૧૭માં એ લોકો સુખી હાલતમાં કહેવામાં આવે છે; પણ થોડાં વરસ પછી ૧૮૨૨માં એ પર આખું આગથી ખળી ગયું. એ પરામાં લગભગ સઘળા વણકરો વસે છે. ”

એ આગથી વેપારીઓ અને વણકરો તમામ નિર્ધન થઈ પડ્યા. એ પરામાં તે વખતે પાલનજી રસ્તમજી સેઠ તથા સોરાખજી રસ્તમજી સેઠ નામના એ ભાઈઓ રેશમી કાપડના વેપારી હતા. તેઓનું સઘળું ખળી ગયાથી, તેઓનો વેપાર ખંધ પડ્યો; કેમકે દરેક વણકરને આગળ કહી ગયા પ્રમાણે તે વખતે અગાઉ નાણાં ધીરતા તે નાણું ખિરખે પડ્યાથી, ધંધો અટકી પડ્યો.

સને ૧૮૩૭ (સંવત ૧૮૯૩) નો અગ્નિકોપ.

એ આગ સોમવાર તા. ૦ ૨૪મી અપરેલ સને ૧૮૩૭ને રોજ પાછલે પોહરે માછલીપીઠમાં દીનશાહ મચ્છરશાહ રવાળાના ઘરમાં તાર ઉકાળતાં

લાગી હતી. એ ઘર ઘણું મોટું હતું, તે હોલવતાં ઢીલ થયાને લીધે માછલીપીઠનાં મોટાં મોટાં મકાનો સળગવાથી ચીણુગારી અને આતસના ગોળા એવા નગર અને ઝંડપથી ઉડ્યા કે થોડા કલાકમાં તે માછલનો વીસ્તાર સઘ લીધો. આગના ભડકાં ૩૦ માછલ દુરથી લોકોને દેખાયાં હતાં. માછલીપીઠના પાર સીવાડ તથા રાહેરનો વચલો ભાગ તમામ ખળી ગયો. એ આગમાં તે વખત ના સત્તાવાળા છોક આજ્ઞ થયા. બીજે દહાડે ખપોર નૈરત્યનો એવો સખત પવન નીકલ્યો કે એકાએક ઝાંપુ સઘ લીધું. ઝાંપાના વહેરાં લોકો બીજા ભાગ તરફ હોલવવા ગયલા હતા. તેથી હોરવાડમાં ફક્ત ખધરાં છાકરાં હતાં. ખપોરને વખતે પુર જોસમાં સળગી અને પારસીવાડની માફક શોભાય માન હોરવાડ પણ ખળી ભસમ થઈ. એ આગ ૩ દહાડા લગી જતરી રહી. નાચારીનો પાર નહોતો. ઘરખાર, માલમીલકતની ખરાબી ઉપરાંત જનનની ખુ હારી મોટી થઈ. સાત ગાણુસો તલકાલ ધેરાધને ખળી મુઆં, ખતરીશ માણુસો માલ કઢનાં ખળી મુઆં અને દસ કૂવા અને હોજમાંથી મુએલાં નીકલ્યાં. એ ઉપરાંત કેટલાએક ખંડીએરોમાં દબાઈ મરણ પામ્યાં. માલની હાણી બેશુમા ર થઈ. એકંદરે ૯૩૭૩ ઘર ખળી ગયાં; તેમાં રાહેરમાં ૬૨૫૦ અને પરા માં ૩૧૨૩. તેની વીગત નીચે પ્રમાણે:—

માછલીપીઠમાં ૨૫૯, રહીઆસોનીના ચકળામાં ૬૪૭ (સઘળાં), કાણુપીઠ ૧૧૪૭, રાણીતળાવ ૩૬૩, વાડીફળીઆ ૯૯૮ (સઘળાં), સંઘાડી આવાડમાં ૩૯૦, ખપાટીઆના ચકલામાં ૮૭૬ (ખધાં), ભાગાતળાવ ૫૮૧, ગોપીપરામાં ૯૯૨, પરાંઓમાં ૬૮, હરીપુરામાં ૫૨૪, સલાખતપુરા, અને બેગમપુરામાં ૭૨૧.

તુકશાન ૩૦ ૪૬૮૬૫૦૦નું ગણવામાં આવ્યું હતું. એ અડસટ્ટો ખળી ગયલાં મકાનાની કિમતના હોતો. બીજું તુકશાન જૂઠું હતું. આ આગમાં સરકારે નાચારોને મદદ કરવા ૩૦ પચાસ હજાર રોકિડા મોકલ્યા હતા. તેમજ નવેખર લગી રાહેરમાં દાખલ થતા માલનું જકાત માફ કર્યું, અને રાહેરમાં

જે વેપારીઓ ઘણો લાવે તેઓને બે મહીના લગી સેંકડે ૩૨ અને ત્રીજે મહીને ૩૧ ધનામ આપ્યું હતું.

નાની નાની આગો.

જે આગથી ઉતરતી આગો ઘણીએક લાગી છે. માછીવાડ, લુહારપોળ, ચોકખજાર, નાનપુંરાનું ખજાર અકેકીવાર આખાંને આખાં બળ્યાં છે. નવસારી ખજાર તથા ખરાહનપુરી ભાગળનું ખજાર એકથી વધારે વાર બળ્યાં છે. હમણાં છેલ્લો અગ્નિકોપ ખરાહનપુરી ભાગળે થયો, તે સાથેં જ ખજાર ત્રણ ચાર વાર બળ્યું છે.

સને ૧૮૮૯નો અગ્નિકોપ.

સને ૧૮૮૯માં અપરેલ મહીનામાં તાપ ઘણો સખત હતો તથા પવન રોત દહાડો જોરથી ફુંકતો હતો. તાપથી હરેક ચીજ તપી રહેતી હતી. એવામાં તા. ૦૬મી અપરેલ ૧૮૮૯ને વાર સનેઉને દીવસે અપોરે ૨ વાગે ખરાહનપુરી ભાગળે કાટપીટીઆવાડમાં પારસી દીનસાહ ખરસેદજી નામના કાટપીટીઆની દુકાનમાં અશ્વાર દામર ઉકાળવા બેઠો હતો. જે દામર સળગ્યાથી ભડકો થયો. પછી આગનું પુછવું જ શું? દુકાન કાટપીટીઆની-તેમાં આખી દુકાનમાં જવાળામહી વસ્તુઓ રહે છે. તે સળગી ઊઠી. માળ ઉપર બળદને માટે ઘાસ ભરેલું હતું, તે સળગતાંજ આગના ફેલાવો વધી ગયો. ધુમાડાના ગોઠે ગોટા નીકળવા લાગ્યા. પવનના સપાટાને લીધે તે કાટપીટીઆઓની દુકાનમાં ફેલાઈ. આગના ભડકા તથા ચીણગારીઓ દુર લગી જવા લાગી. અને બળતાના તાપથી તપી રહેલી ચોતરફની દુકાનો સળગી. ખજારનું પાસું, તેમાં ફેરોસીન તેલ, તેજખ, ગંધક, તેલ, દીવેલ. વગેરે હજારો માણ ભરેલું

તે સઘળું સળગી ઉઠ્યું, અને સાંજ પડતાં સળગીમાં રવાનાના ટેકડો, કંસારાવાડ, ખુદેલાવાડ, હરીપરાનો છલો આગથી લંકા સળગી હોય તેમ થઇ રહ્યાં. કેટલાએક લોકોએ બળતાં ઘરમાંથી મેદાનમાં નાંખેલો સામાન દવ લાગે તેમ થળી ગયો.

એ આગના ભડકાં ૨૦ માઈલ દુર લગી દેખાયાં હતાં.

ચુનિસિપલ ખાતાં પીસે આગ હોલવવાનાં હથિયારો સામેત નહોતાં. બંબાઓ ગળતા, પીપ ભાંગેલાં, મુંઠ ફાટેલી અને અંકુડીતું નામ નહીં. તેથી અમલદારે અકળાયા. આગ ફેલાતી ગઇ અને લોકો ગાલરા થની ગયા. ગભરાતમાં લોકોએ ચુનિસિપાલિટિના પીપવાળા વગેરેને મારફાડ કરવા માંડી કે, તેઓ બળદો છાડતાજ કે પીપ રરતે નાખી નહાસભાગ કરવા લાગ્યા. સારે નસીબે રાત પડતાં પવન નરમ પડ્યો. સત્તાવાળાઓએ સાળાશી લાયક મહેનત કરી. પ્રજા તરફની તેમાં વિશેષે કરી વહોરા તથા પારસી લોકોની મદદ મળી અને આગ પાછલી રાતરે હોલવાઇ.

એ આગ વખતે લોકોના ગભરાતના પાર નહોતો. સવારમાં જે સખસ લક્ષ્મિપતિ હતો, તે રાત પડતે ભીખારી થઇ બેઠો. કોઇ કોઇનું નહીં. સહુ પોત પોતાનું તપાસવા લાગ્યા. સામાનને માટે એક ગાડું બોધ્યું તો જડે નહીં, જડે તો વીસ વીસ ૩૦ લેતાં તે રાત્ર થયો નહીં. એક પેટી કે એક ગાંસડી ઉચકનાર ગળ્તુરો બંબે રૂપીઆ લેતાં જડે નહીં. જડે તો તેને શોધવો મુશ્કેલ. આ આગ વખતે બંબાઓમાટે પણ પાણી તૈયાર મળી શક્યું નહીં, વળી ચોળાસેની ખામી, અને મહેનત કરનારોની ઘટને લીધે આગમાં વધારો થયો.

“ માતાનો કોપ. ”

એ આગની ફીકરમાં લોકો હતા, તેટલાં એક ન ધારેલી બધી ઉભી થ

ધ લોકોમાં ગયે ચાલી કે “ માતાનો કોપ ” છે, તેથી આખું શહેર બળી નરો, એવું ફલાણી આસ્તોના દીલમાં આવેલી માતાઓએ કહ્યું છે.

સલાખતપુરાની આગ.

એક તરફથી એવી યેવડી ઘાસ્તી હતી, તેવામાં બીજેજ દહાડે સલાખતપુરામાં અર્પોરે ૧૧ વાગે આગ લાગી. આગળે દહાડેની મહેનત છતાં સતાવાલાઓ વ્યાં પહેંચી વળ્યા અને ૫૦ ઘર બળ્યા પછી તે આગ નરમ પડે તે પહેલાં સગરામપુરામાં આગ લાગી.

સગરામપુરા તથા રસ્તમપુરાની આગ.

સગરામપુરામાં એક ભંડારીના ઘરમાં ૩૫ વાગે આગ લાગી. સખત તાપ, પવનનો કાંઠો નહીં. તેવી રીતે, અને આખા ઘરમાં ઘાસ કડખ તથા ખુપડા, કરસાંઠી ભરેલી, તે સઘળું જોતજોતામાં સળગી ઉઠ્યું. આસપાસના મકાનોપણ તેવાંજ કામડાં ટટાના અને સળગી ઉઠે એવી વસ્તુઓવાળાં હતા. પવનને લીધે એનજીનમાંથી ધોંધાટની સાથે ધુમાડા તથા બળતું નીકળે તે મ નીકળવા લાગ્યું. ભંડારી લોકો પાણી છાંટવાને કે હોલવવાની કારણ કરવા ને બદલે પોતાનું તપાસવા પડ્યા. રસ્તમપુરાના પારસીઓ દોડી ગયા. પણ ના બંધો મળે કે ના પીપ. તે સઘળાં આગલી આગોમાં રોકાયેલાં. તે આગે મહેનત કરી. પણ એટલામાં તો રસ્તમપુરાનો પારસીવાડ લીધો. એ આગમાં પારસીઓનાં ૮ અને ભંડારી, ખત્રી તથા મુસલમાનોનાં ૪૦ ઘર બળ્યાં. એટલામાં પોલીસ તથા મ્યુનિસિપાલિટીની મદદ સારી મળી. આગ લે દિવસે મોટી આગમાં મંગાવેલું વડોદરાનું બંબાખાતું પણ મદદ આપ્યું.

લોકોનો ગભરાત.

એ આગની હેબકથી રસ્તામથુરાના લોકો પોત પોતાના માલમતા કાઢી, ઘર ત્રકી, માછીવાડનાં પંચની લોપતાં અને શહેર ખહારના મેદાનમાં નાખ્યા. એ આગ રાતરે હોલવાઈ. એ વખતે એક ફરાના અફકાં ગાઠાંના પ—૧૫ રૂપીઆ લગી અને અફક મજુરને એક ફરાના ૧—૨૫ રૂપીઆ લગી આપવા પડ્યા.

આવી રીતનો મામલો હોવાથી શહેરના તમામ લોકો પોતાના સામાન બાંધી કરી આરણા આગળ ત્રકી ધાસ્તીમાંને ધાસ્તીમાં રહ્યા. ફેટલાએકે સરસા માન આસપાસ ગામડે મોકલી દીધા. મહોદલે મહોદલે લોકોએ પીપો જોડવી પાણી ભરી રાખ્યું. ફેટલાક લોકોએ પોતાના છલવામાં બાંબા મંગાવી રાખ્યા.

ઘરખાર વનાના થઈ પડેલા લોકો મેદાનમાં અને ખાડીઓમાં પડી રહ્યા, તેની સાથે “માતા”ની આપેલી ધાસ્તીથી ઘરખારવાલાઓ પણ ફેટલાએક દહાડા લગી મેદાનમાં પડી રહ્યા તેથી જ્યાં જુઓ ત્યાં શોકાતુર તથા ભયાનક દેખાવ નજરે પડવા લાગ્યો. લોકો આખી રાત ઉઠ્યા નહીં, અને રાખેને એકાએક સળગી ઉઠે કે છોછ સળગાવે તેની ખીકથી સાવધ રહ્યા.

આ પ્રમાણે ચોતરફ આગ લાગ્યાથી “માતા”ના દોષ છે એવું માનનારામાં વધારો થતો ગયો, તેમ ધંધા વગરના બદમાશ લોકોને આગમાં થતી કમાણી એ એક સારો રોજગાર જણાયો. પછવાડેથી આખો મહીના દર રોજ બેચાર ઠેકાણે આગો લાગી. તે જોઈ તાબડોડ હોલવવામાં આવી તોપણ તે માંહેલી ફેટલીએક જાણી જોઈને લગાડવાનું પરિણામ હતું. ફેટલા એકને એ કારણસર પોલીસે પકડ્યા, પણ તેમના ઘણાખરા છુટી ગયા.

“માતા” એને પણ પકડવામાં આવી, અને ધમકી આપીને છોડી

દીકરી પોલીસે એ રીતે પકડાપકડી કરી ન હોત તો, એવો મામલો લાંબા દહાડા ચાલત.

આ આગના ધારતી ભર્યા સમાચાર પહેલેજ દિવસે મુખ્ય કરી વખા થી મુખ્ય એકદમ સુરતની મદદે આવી. મુખ્ય શહેર સુરત શહેરના લોકોનું ઘણું કરીને ખતેશું છે મુખ્યમાં મોટો ભાગ સુરતના પતનીઓ છે, તેથી જ્યારે સુરતમાં ઘણું મોટી આકૃત વરસે છે, ત્યારે મુખ્ય ગોચા સુરતની દીકરી હોય તેમજેની દયા તરત ઉશ્કેરાઈ આવે છે. મુખ્યવાળા એકદમ દુખીઓની મદદે આવ્યા. બીજે દહાડે બીજી આગો વિશે તાર ગયાથી ત્યાંનાં રહેવાશીઓ વધારે ચિંતાતુર થયા. તેઓમાંના જોનાં કુટુંબ કબીલા તથા સગાવહાલાં સુરતમાં હતાં, તેઓ સવળા રેલવેની ખાસ ગાડીઓ ચકાવી સુરત આવ્યા.

લોદ રે.

મુખ્યનો ગવર્નર નામદાર લોદ રે આગના ધારતી ભરેલા હેવાલો વાંચી સમયસુચકતા વાપરી ગુપ્તપ સુરત આવી ઊભો. તેણે દરેક ઠેકાણે કરી સત્રણું નજરે જોયું, અને લોકોની વાતો કાનકાન સાંભળી. સુરતના કલેક્ટર તે વખતે વાંસઢના જંગલમાં રોકારે ગયલો હતો. તેને ૨ દહાડા લગી નહીં આવેલો સાંભળી લોકો અકળાયા; એટલામાં નામદાર ગવરનરને પોતાને આવેલો જોઈ, દુખી લોકોનાં દીલ લગાર આશાવંત થયાં.

એ આગમાં ઘરો તથા કુકનો ૨૦૦૦ બની છે, તેથી ૩ ૧૫ લાખનું નુકશાન મીલકતનું નાંધાયું છે. એમાં ઘણું માણસ બનીને કપડીને મરણ પામ્યું નથી. મકાન તથા માલ મતા મળીને આસરે ૩૦ લાખ રૂપીયાનું નુકશાન થયલું ગણતામાં આવે છે. એક વહોરા ઘાહલ થયાથી પછવાડેથી મરણ પામ્યો છે.

સને ૧૮૮૯ના સાલમાં લગભગ ૭૫ આગ લાગી તે સઘળીઓમાં મળી તુકશાન આસરે ૩૦ લાખનું થયું.

સુરતમાં દર વરસ ફેટલી આગ લાગે છે. તેના અડસટાનો વિચાર મનમાં આવે, એટલામાટે સને ૧૮૮૩-૮૪થી ૧૮૮૮-૮૯ સ્કધીમાં ફેટલી આગ લાગી તથા તેમાં ફેટલું તુકશાન થયું તે આંકડા મ્યુનિસિપાલિટીનાં દફતરમાંથી નીચે આપ્યા છે.

સને	ફેટલી આગ	તુકશાન રૂ
૧૮૮૩-૮૪	૧૦	૩૫૦૦૦
૧૮૮૪-૮૫	૧૫	૩૦૦૦
૧૮૮૫-૮૬	૧૯	૪૪૮૦૦૦
૧૮૮૬-૮૭	૧૫	૧૬૦૦૦
૧૮૮૭-૮૮	૨૧	૧૭૦૦૦
૧૮૮૮-૮૯	૧૭	૧૧૬૭૫૫

“ દટન ”

આ શહેરમાં ચોમાસું એસતાં કે ચોમાસામાં ફેટલીએકવાર વા વાઝોડાનાં તોફાન થાય છે. સૂર્ય ઢંકાઇ જાય છે, વાદળ ચઢી આવે છે, અને તેમાંથી વરસાદની મોટી મોટી ગર્જના સાથે પવન જારમાં ફુંકે છે, તેથી કોઇતાર નખળાં મકાન, ઝાડ વગેરે ઢુટી પડે છે. જ્યારે એ તોફાન ઘણું ભાર હોય છે ત્યારે તેને “ સ્ટોર્મ ” કહે છે, એવું “ સ્ટોર્મ ” સને ૧૭૮૨માં થયું. શહેરમાં સઘળાં નખળાં તથા પુરાણાં મકાનો ઢુટી પડ્યાં. મુગલ લોકોની, આરબોની, આરમિનિયન મોકોની, પારસી લોકોની વગેરે તાલેવાન લોકોની મોટી મોટી હવેલીઓ પવનના ઝપાટાથી ઢુટી પડી. મહમદન લોકોની

કેટલીએક ગસલોદા પણ જમીનદોસ્ત થઈ. તેની સાથે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરેનાં નાનાં નાનાં હજારો ઘરો ટુટી પડ્યાં. દરિયામાં વહાણો, મધ વાગ્યા વગેરે કુખી ગયા. તેથી ઘણાં જીવની ખુફારી થઈ. એ તોફાનને સુર તના લોકો “દટન” અથવા “દટંદર” ને નામે ઓળખે છે.

એ આફત વિશે નીચે મુજબ લખે છે:—

“સહાર્નની હિંમરાની આફતોમાં સને ૧૮૭૨ના વાવાઝોડાના તોફાનથી વધારે થયો. સુરંત ખાતે તેથી થયેલી ખાનાખરાબી ડરામણી હતી. મોગલ લોકોના પુરાણા મહેલો, હિંદુઓનાં નનાં નાનાં મકાનો અને ઉતરતા વર્ગના લોકોનાં મંદીરાનાં ઘરો, એ એક સરખી રીતે એક પછી એક ટુટી પડ્યાં અને તે માંહેલાં ઘણાંએક રહેવાસીઓ તેની નીચે કચડાઇને મરણ પામ્યાં. આખું શહેર એક ઉજ્જડ વેરાન દેખાવ થઈ પડ્યું.”

આ તોફાન વખતે કેટલાંએક ગામો ઘસડાઇ ગયાં હતાં. ખીલીમોરા ગામ આખું ઘસડાઇ ગયું હતું.

એવુંજ એક ખીલ્ડું પણ એથી ઉતરતું દરિયાઇ તોફાન સને ૧૮૦૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં થયું. તેમાં કેટલાંએક મકાનો ટુટી પડ્યાં હતાં.

દુકાળ.

આગલા વખતમાં રેલવે, રસ્તા, તાર વગેરે ન હોવાથી ઘણો એક ઠંડા જિંદગી ખીજે ઠંડાણે લઇ જવો મુશ્કેલ હતો. વરસમાં ૮ મહીના વહાણે માલ જતો આવતો. પણ ચોમાસામાં સઘળો વહેવાર ખંધ પડી જતો. વળી જૂદા જૂદા રાજ કર્તાઓ પોતપોતાના ગ્રહકોના ઘણો ખીજા જીવમાં જવા દેતા નહીં. તેથી ચોમાસામાં વરસાદ નહીં થતો અથવા બે મહીના મોડો થતો કે ઘણાના વેપારીઓ વખારો ખંધ કરી દેતા; તેથી લોકોને ઘણો મળતો નહીં. એવી રીતે સુરતમાં ઘણીવાર થયું છે. સને ૧૭૩૨માં વરસાદ થયો

નહીં, તેથી ગુજરાતમાં ઘણો પાક્યો નથી. આ ઉપરથી દુકાળ પડ્યો, અને સોઢા જુએ મરવા લાગ્યા.

સુડતાળો કાળ.

સુરતમાં પડેલા મોટા દુકાળ “સુડતાળો કાળ” ને નામ આપવા છે. તે સને ૧૭૯૦માં એટલે સંવત ૧૮૪૭માં પડ્યો હતો, તેથી તેને હમણાં સો વરસ થયાં છે. એ દુકાળ ડરામણો હતો. એ દુકાળ વિશે સત્તાવાર નોંધની ખાજી કર્યા છતાં મને મળી નથી. પણ “સુરતની મુખતેસર હકીકત” માં કવિ નરેશ્વરશંકર એ વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“એ દુકાળ એવો તો ભારી હતો કે વરસાદ મુળગો વરસ્યો નહીં. ને આ નાજ પાક્યું નહીં—ઘણી માધવારી ચાલી. એક રૂપિયાનું ૮ રોર અનાજ મળતું ને તે પણ સો પચાસ રૂપિયાનું સામતું જોઈયે તો ન મળે. જેની દુકાનમાં અનાજ હતું તે પણ વેચી રાકતા નહીં, કેમકે ગરીબ લોકો જુએ મરવાને લીધે લૂંટ ફટ કરતા. એચાર ફહાકા વધારે પોંદ્યાં એટલું અનાજ તો ક્યાંથી જ મળે? બંગાલી ચોખ્ખાની ગાંસડીઓ પુરી પડતી નહીં કેમકે વાંછાણની ખેપ વરસમાં એક કે બે વાર થતી સાંછકારો ખજૂર ને ઘાણી ચણા વહેંચતા તે ખાઈ, પાણી પી, ગરીબ ગરબાં સુધ રહેતાં. કેટલાંક ખાપકાં, દોરને ખાવાની કુસડી ખાઈ રહેતાં. કેટલાંક ગરીબો મ્હોલે મ્હોલે ફરીને આસામણ માગી ખીંતા. કેટલાંક આખરુદાર સોઢા જુએ મરવાથી કુવો ટાંકું કરતા. છોકરાંઓને જુએથી ટટળતાં જોઈને તેઓનાં માખાપો તેઓને અશ્વનીકુમાર લઈ જઈ સહુ તાપીમાં ઝંપલાવતાં. કેટલાંક નિર્દય ઘાતકીઓ, પોતાનાં છોકરાંને મારી નાખી તેનું માંસ ખાતા. સુતા રૂપાની જનસૌ સસતે ભાવે સોઢા વેચવા ઠહાડતા તો પણ તેના લેનાર મલતા નહોતા. તડકો અતીસે પડતો. મરકી પણ પૂજા ચાલતી—એટલા તો લોક મરતા કે સરાહના દરવાજા પ્રહાર અને નવસારો

દરવાજા ખુલ્લો નવાળે એ મહોટા ખાડા ખોદાવ્યા હતા તેમાં મુઠાં નાખાતાં-
ગરીબ ગરબાનાં તથા કોટલાંક કાળી કુખળાનાં મુઠાંનો રસ્તો રાંજણતાં. એ કુકાળ
દહોડ વરસ રહ્યો."

સને ૧૮૦૪ માં કુકાળ પડ્યો તે કુખ દેવામાં ચડતાળાથી આછો હતો.

સાઠો કાળ.

એ કુકાળ પછી સુરતમાં "સાઠો" કાળ પડ્યો હતો. તે સને ૧૮૦૪માં
પડ્યો હતો. સુરતમાં એથી સખત મોઘવારી થઈ હતી.

અગણિતેરા કાળ.

પાણ આ છેલ્લા કુકાળ કરતાં "અગણિતેરા" કાળ ને સને ૧૮૧૨-૧૩
માં પડ્યો હતો તે વધારે સખત હતો. એમાં લોકો દુઃખી થયાં હતાં. તો
એ તે વખતે ઈંગ્લેન્ડનું રાજ થયલું હોવાથી સુરતમાં ખરાબી આછી થઈ હતી.
ગુજરાતમાં એ કુકાળે કોટલી ખરાબી કરી હતી, તે નીચેના ઉત્તરાપરથી
જાણારો:—

"સને ૧૮૧૨માં સંવત ૧૮૬૯નું સાલ હતું, તેથી એ કુકાળને લોકો
અગણિતેરા કાળને નામે આજે છે.

અગણિતેરા કાળ ઘણાએ સાંભળ્યો હશે. એ કુકાળ સને ૧૮૧૨માં
પડ્યો હતો તેને હુમાણાં ૭૭ વરસ થયાં છે. લોકો એ વખતે કળયુગ આવેલો
કહેતા અને ગુજરાતમાં પડ્યો માટે ગુજરાતના લોકોના પાપનું પરિણામ
સમજતા. તીડ એ સુકવણાના પેગામ ગણાય છે. ૧૮૧૦માં બંગાલા તરફ
થી તીડ નીકળ્યા તે ૧૮૧૧માં મારવાડ લગી આવ્યા. તેઓએ ખેતર અને
ઝાડ એવી રીતે ખાઈ નાખ્યાં કે જાણે બજેલાં ઘરના ઠાંભલાં ઊભા હોય એ

વાં ઝાડનાં થડ દેખાવા લાગ્યાં. મારવાડ પુરું કરીને એ તીડ ગુજરાતમાં દાખલ થયા, તે નર્મદા લગી આવ્યા અને ૧૮૧૨ના એમાંનાં અગાઉ નાખુદ થઈ ગયા. મારવાડમાં વરસાદ પડ્યો નહીં તેથી મારવાડના ખડું લોકો ગુજરાત આવ્યા તેમનાં પગલાં આવતાંજ ૧૮૧૨માં ગુજરાતમાં વરસાદ પડ્યો નહીં, તેથી ગુજરાતને ગુજરાતી અને મારવાડીનું બેનું પોષણ માથે પડ્યું. ભાવ વધતા ગયા. પૈસાદાર લોકો ઘરમાં દાણો ભરતા ગયા.

પણ મારવાડીઓ ખડુંજ સંતોષી કે ટુંકડો મલે તેપરજ સંતોષ માન્યો. તેમની પાસે પૈસા મલે નહીં તેથી મજુરી જાગે એવાં બાંધકામ ઉભા કર્યાં; પણ કાણ જાણે હરામખોરીથી કે પછી હમેશા સંખાવતના દાણો મલવાને ભરોરો રાંધે મજુરીએ લાગ્યા નહીં. હવે દાણો છોક મોઢો થયો. મારવાડમાં ભુખમરો પડ્યાથી લોકો હિયાં નાસી આવવા લાગ્યા અને દરેક મોટા જાહેર રસ્તાપર ઝાડ નીચે ટાલેટોલાં પડવા લાગ્યા.

રોગ અને મરકી વધી પડી. તે વખતે મારવાડીઓ પડતા વ્યાં મરતા અને કોહીને ગંધ ઉડતી તોપણ તેને કાંઈ ઠેકાણે પાડતા નહીં આ ગંધથી મરકી વધતી. વડોદરામાં સરકારે મુદ્દાં ઠેકાણે પડાવયાં છતાં દાણાં મોત થયાં તો ખીલ ગાયકવાડીમાં જ્યાં બધી ગાયકવાડી વ્યાં કેટલાં થયાં હશે !

અમદાવાદમાં આ કાળથી ૧૦૦૦૦૦ માણસ મરણ પામેલાંનાં અડસ ટો નીકળ્યો હતો. વસ્તી અરધી થઈ ગઈ હતી. કેટલાંક ઘરે તાળાં દેવાયાં. કેટલાંક ખાલી થઈ ગયાં. નાસવાના પણ એલાજ નહોતો. મરણ એટલાં ઉપરા સાપરી થયાં કે રાજેરમાં બળતણ ખુટ્યું ત્યારે ઘરના દાંડા બાળી મુદ્દાં બાળ્યાં; તે પણ પુરતા મદ્યા નહીં. અરધાં બળેલાં મુદ્દાં સાખરમતીને કાંઠે રખડતાં તે ખતાવતું કે પોતાનાં વહાલાંને ઠેકાણે પાડવાની સરખી ટક ના મળી તો હાદરો કેવો મોટો હશે. એ રાજેરમાં રોગે જે ખરાબી કરી તે એક ગજબ. રોગ વના એક ઘર ખાલી નહીં. કુટુંબને કુટુંબ ઘસડાઇ ગયાં. બાળીને આવે તે પહેલાં ડાહ્યોના કામ તૈયારજ. અતે એટલાં મોત વધ્યાં કે

મરદાના આશરો લાગ્યા નહીં. ખાળવા ગયલાનેજ ખાળવાનો વખત આવ્યો. તેથી મરદાને ઠેકાણે આરતો ડાઘુ તરીકે મુડદાંઓ લઈ જતીં અને અગ્ની દાહથી સંતોષ માની આવતી. જે સૈનિક્રિયા મરદ વના થાય નહીં, તે આરત કરે; અમ આપરે આરત પણ કરનાર ન મલે, એના જેવો ગજબ, હે ઈશ્વર ! હવે પછી ન પડશે. (સુરત અખખાર.)

સને ૧૮૩૩માં પાછી મોઘવારી થઈ. સોફ્ટોએ ગવર્નર લોર્ડ કલેરપર અરજ મોકલી કે, સુરતમાંથી દાણાની નીકાશ કરવાની મના કરવી.

પ્રકરણ સત્તરમું.

જેવાલાયક ઠેકાણાં.

વખતની આગળ માનવીની કે હરેક ચીજની કરી તાકાદ નથી. વખત હરેક ચીજને ફના કર્યો જાય છે. જેમ વખત જાય છે, તેમ તે નાશ પામે છે.

અઠવાનો કિલ્લો નાશ પામ્યો છે. મોટાં મોટા મહેલો પડી ભાગ્યા છે. તળાવોનાં નામ નિશાણુ રહ્યાં નથી. રાણીતળાવ, ભાગાતળાવ, એ માત્ર નામ છે. એ તળાવો તારાજ થયાં છે. ગોપીતળાવનું માત્ર નામ છે. તે ઠેકાણું જાણાય છે, પણ તે તળાવને બદલે ખાગ થઈ પડ્યો છે. વાડી ખાગો નાશ પામ્યાં છે. ખીખીની વાડી, બેગમવાડી, કાજીની વાડી વગેરે બદલાઈ ગઈ છે. ખીખીની વાડીની નિશાણુ માત્ર વાંકી ખોરડીનું કુંકું છે. અલ્લાખાગ, મહમુદીખાગ, વસંદાના, કે અના તથા ઈંગ્રેજના ખાગો હવે જોવા લાયક રહ્યા નથી.

મોટાં મોટાં ધર્મનાં મકાનો વખતના ઘસારાથી ઘસારા, જમીનદોસ્ત થયાં છે. મસજીદોમાં કદીમ મસજીદો રહી નથી. પારસીઓનાં કાંકડાખાડી આગળનાં સૌથી જુના દોખમાના પાયાપણુ ગુમ થવા લાગ્યા છે. અને તે દોખમાં હતાં કે નહીં, તે પણ જાણવું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. અસલી ટંકશાળો, અસલી તોપખાનાં, અસલી વાવો, અને કૂવાઓ જતા રહ્યા છે. તેને ઠેકાણે ખસેં ત્રણ સોં વરસનાં અસલનાં ગાણતં થયાં છે, તે હૈયાત અને જોવાલાયક છે.

જોવા લાયક ચીજોમાં સુરતના કિલ્લો, ગોપીતળાવ તથા સુરતના ખંધે કોટ છે, તેનું વર્ણન આવી ગયું. રસ્તમખાગ તથા પબ્લિક પાર્ક જોવા લાયક છે.

મિનારાન (૪), હાઇસ્કુલ, સિવિલ આસ્પીટાલ, ઈંગ્રેજોની કોઠી, (મુસાફરખાનું) મ્યુનિસિપલ હોલ, હોપ પ્રિન્સ, જનરલ સિ વગેરે મિલો, હુન્તરશાળા, કન્યાશાળા તથા પુસ્તકશાળા (એંદરસ લાઇબ્રેરિ) સદર રૂઠા, અલાહી ખાગ, પાંજરાપોળ, ઈંગ્રેજોનું ચર્ચ, દડીમાર, દરિયામહેલો વગેરે જોવા લાયક છે.

હવાનાં ઠેકાણાં.

સુરતના લોકો માટે હવા ખાવાનાં ઠેકાણાંમાં સૌથી સરસ ઠેકાણું અજી શા છે. વ્યાંના કુવાનું પાણી ઘણું હલકું છે, અને તેમાં પોલાદ કહેવાય છે. તેથી ઉતરતું કુમ્મસ છે. તીથલ દુર પડે છે.

રાંદેર, કતારગામ, રેલવે સ્ટેશન, ઘોડદોડ, લાઇન, ગોપીતળાવ, સીંગણુ ખોર અને ઉદના એ ફરવા હરવા જવાનાં ઠેકાણાં છે.

રાનેલ-રેનર-રાંદેર.

રાંદેર સુરતની પશ્ચિમે હાલ એક કર્ણો છે. તેમાં આસર ૧૨ હજાર માણસની વસ્તી છે, તોપણ કદીમ વખતથી એમાં રહેનારા લોકો વેપારમાં

મચેલા રહ્યા છે. તેથી વ્યાનાં વહોરા તથા મુસલમાન લોઢો મોટા મોટા વેપારી તથા દોલતવાન છે. તેઓ ઘણા સાહસીક છે. તેઓ દુનિયાના દરેક ભાગમાં જઈ ચી વળ્યા છે, જ્યાં તેઓ વેપાર ધંધા તથા નોકરીમાં સુખી થઈ પોતાની ખરી મહેનતનો રહેજો પૈસો પોતાના વતનમાં આવી સારે મારગે વાપરે છે. તેઓ ઘણાખરા ચીન, સિયામ, બ્રહ્મદેશ, જાવા, સુમાત્રા, નેટલ, દરબાન, મોરીસ, મોઝાંબીક, ઝાંતઝીબાર વગેરેમાં વેપાર ચલાવે છે. છેલ્લી મોટી આગ વખતે સુરતના પોતાના હુમજતીઓને માટે ગુજરાત તથા હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગમાંથી (મુખ્ય સિવાય) લોકોએ મદદ તરીકે જ્યારે ખસે પાંચસે રૂપીઆ મોકલ્યા. વ્યારે મોરિસના મહમદન લોકોએ મુખ્ય ના પારસીઓની પેઠે સખી દીલથી એકદમ ખર્ચ હજાર રૂપીઆને સ્વમારની ભારે રકમ સુરતનાં દુઃખીઓમાટે મોકલી આપી છે. તે માન સંદેરને છે. કેમકે સંદેરના નખીરાઓ એ ચલકમાં વસે છે. અને તેઓની કાળજીથી એ રકમ મોરીસના સોદાગર લોકોએ મોકલી આપી છે. વળી તેઓમાં મોટા ભાગ સંદેરના રહીરા છે, એ સંદેરને માન છે.

પણ એથી વધારે માન સંદેરને છે, તે એકે તે કાંઈ આજ કાળકાળનું શહેર નથી, તે કાંઈ રેલ પેલ આજકાલનું વસેલું નથી, તે નવસારીના કદીમ, અને ભર્યના તેથી કદીમ શહેર કરતાં વધારે કદીમ શહેર તરીકે નોંધાયલું છે. એક દોલતમાં કે આખરમાં વધેલા માણસને જેમ માન છે, તેમ તે માણસનું કળ—તે માણસનું ખાનદાન—જેમ કદીમ—જેમ પુરાણ—તેમ તેને વધતું માન છે. આજના સમાધાની અને આખાદીના વખતમાં વધવું જોઈતું મુશ્કેલ છે. તેથી વધારે મુશ્કેલ આગળા અંધા ધુંધીના વખતમાં વધવાનું હતું. તે વખતનાં જે માણસ, જે ખાનદાન ઇજત આખરમાં વધેલા તે વધારે માનને પાત્ર છે, તે મુજબ કદીમ વખતનું આખાદીએ પહોંચેલું શહેર સંદેર પણ તેવાંજ માનને લાયક છે.

સંદેર સૌથી કદીમ શહેરોમાંનું એક છે. અલ ખીરની તેને સનેરને ના

મે લારદીસાની રાજધાની તરીકે ઓળખાવે છે. તે ભરૂચના જેટલું પુરાણું છે. કેટલાક બેને ભરૂચ કરતાં પણ વધારે પુરાણું રાહેર કહે છે. પણ તે વિશે ઝાઝી નાંધ રહેલી નથી. જેનાંધ છે તે પરથી જાણાય છે કે, સુમારે ૧૨૩૫માં આરબ વેપારી તથા ખલાસીઓની એક ટોળી રાંદેરમાં આવી. તે અગાઉ ત્યાં જૈન લોકોની વસ્તી ભારે હતી. એ જૈન લોકોપર આરબોએ હુમલો કરી તેઓને રાંદેરમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને તેઓનાં દેરાંની મસજીદો બનાવી. એ આરબો નયાયતાના નામથી ઓળખાતા. તેઓ ભારે વેપાર ચલાવતા અને દોહત તથા પરાણા વાકરીને માટે તેઓ મશહૂર હતા. આરબો સા નામનો મુસાફર રાંદેરને રાનેલ એ નામે ઓળખાવે છે, અને સને ૧૫૧૪માં રાંદેર કેવી હાલતમાં હતું, તે વિશે આ પ્રમાણે લખે છે:—

રાનેલ થ્ર લોકોનાં એક સારું રાહેર છે, તે તાપી નદી ઊપર સુંદર ઘરો તથા શોભાયમાન ચકલાવાળું ખાંધેલું છે. એ જગ્યા દોહતવાન તથા અને પસંદ લાગે એવી છે, કેમકે એ રાહેરના થ્ર લોકો મલાક્કા, ખંગાલા, ટેવા સરી (ટીનાસરીમ), પેગુ, મારતેખાન અને સુમાત્રા ખાતે સઘળી જાતનાં તેજનાં કરિયાણાં, રેશમ, કસ્તુરી, લુખાન, ચીનીકામ વગેરેનો ધોક્કારે વેપાર ચલાવે છે. તેઓ પાસે ઘણાં ગાંજવર અને સુંદર વહાણો છે, તથા જે ઓને ચીનાઇ વસ્તુઓ જાઇતી હોય, તેઓને તે ત્યાં મલે છે. આ ઠેકાણે ના થ્ર લોકો ગોરા છે તથા તેઓ સારા પોશાક પહેરે છે અને ઘણા દ્રવ્યવાન છે. તેઓની સ્ત્રીઓ ખુબસુરત છે. અને તેઓના ઘરમાં કાચના કબાટમાં ગોઠવેલાં ઘણી જાતના સુંદર ચીનાઇ વાસણો દીકામાં આવે છે. ખીજા થ્ર લોકોની માફક તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને જનાનખાનામાં ગોંધી રાખતા નથી, પણ તેણીઓ ખીજા ભાગની સ્ત્રીઓની માફક દહાડે કામે કાજે બહાર નીકળે છે.

સને ૧૫૩૦માં પોરટયુગીઝ સરદાર એનટોનિયો દિ સિલવેરા સુરત થાંટીને નદી ઓળંગીને રેનર (રાંદેર) ને ૬૦૦૦ ઘરોવાળો સારો બચાવ વાળો

કર્યો છે, ત્યાં ગચો. ત્યાના નયાયતા લોકો જોકે 'વાણિયા લોકો કરતાં સારા હિંમત તથા હીકમતવાળા કહેવાય છે', તોપણ તેઓ (રાંદેરને આગ લગાડી કે) પહેલીજ આગમાં એટલી બધી મીલકત ઘડીને નાસી ગયા કે તે સઘળી લાંટ લઈ જવાને જો પોરટયુગીઝ લોકો શક્તિમાન હોત તો તેઓ સઘળા તા લેવાન થઈ જાત.

સુરત જેમ અગત્યમાં વધતું ગયું, તેમ રાંદેર પડતું ગયું, અને ૧૫૯૦ માં તે સુરતના તાંબાનું બંદર થઈ પડ્યું. સને ૧૬૧૦માં હજી તે સારાં સારાં મકાનોવાળું સુંદર શહેર હતું. લોકો ઈંગ્રેજ સાથે મિત્રાચારીથી ચાલતા હતા, અને ઈંગ્રેજો તેઓના બાગ બગીચામાં મોજમઝાડ કરવા જતાં હતા. સને ૧૬૬૬માં એ શહેર પડી લાગ્યું હતું, તોપણ ત્યાં વસંદાની ટ્રાફી હતી. સને ૧૭૭૪માં તેને વિશે લખવામાં આવ્યું છે કે, તે એક સારાં મોટાં કદનું શહેર હતું, અને તેમાં ત્યારથી થોડો ઘણો વેપાર ચાલે છે.

રાંદેરના રહેવાસીઓમાંના ઘણા ખરા હુમણાં પરદેશ વેપારને માટે જાય છે. હાલ તે આસરે ૧૨ હજાર માણસનો કર્યો છે, તેમાં મ્યુનિસિપલ સિટિ દાખલ થઈ છે. તેમાં એક દવાખાનું, તથા સરકારી ઈંગ્લે નિશાળ એ ચાર વાર નીકળી અને બંધ પડી છે. તેમાં એક મસજિદ ઘણી સુંદર અને નકશીદાર બાંધકામથી બાંધેલી છે, તે ઘણી જુની તથા મોટી છે. તેમાં દાખ મું અગિઆરી તથા ધર્મશાળા છે. આગળા વખતમાં એ શહેરમાં પારસીઓની ભારે વસ્તી હતી, તે હુમણાં ઢુટી ગઈ છે.

સુંહાલી.

આ ગામ સુરતથી ૧૨ માઇલપર દરિયા કીનારે આવેલું છે. ઈંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં તે એક નીચું ગામડું હતું, પણ ઈંગ્રેજો ત્યાં આવી રહ્યા પછી તે બંદર થઈ પડ્યું. ત્યાં ઈંગ્રેજ, પોરટયુગીઝ, વસંદા, કે. ચ. વગેરે મજાએ

પોતાનાં રહેઠાણ કરેથી, વેપારીઓની વસ્તી વધવા લાગી. તેઓ ત્યાં માંડવા નાખીને દુકાનાં માંડતા, અને તે એક મોટું વેપારનું મથક થઈ પડ્યું. ત્યાં વહાણપરથી માલ ઉતારવા ચઢાવવાને સારૂં ખંદર હતું. સુંહાલી સારી હવા વાળું ગામ છે.

“ બાખસનો અજરો-વોક્ષિઝ ટમ ”

કુમસની પશ્ચિમે તાપીના મુખ આગળ ૩૦ કીટ ઉંચે એક મિનારો છે. તે મહમદન ધપના ખાંધેલો છે. તે વહાણોને ચેતવાણી આપવા સારૂં દીવો ચક્રવાને ઘોંટપર ખાંધવામાં આવ્યો હતો. તેને અગાઉ સુંહાલીના મિનારો ચાને અજરો કહેતા. હમણાં તેને બાખસનો અજરો કહે છે. એ નામ મુખ્ય ના દેખ્યુંટિ ગવર્નર (૧૬૮૫) વોક્ષિના નામપરથી પડેલું છે. કુમકે તે એ ઠંકાણે પોતાની સ્ત્રી સાથે મછવામાં ફરતા હતા, એવામાં મછવો ઉઘો વળ્યો અને ખાંધે કુખી ગયાં. તેથી એનું નામ વોક્ષિઝ ટૂમ પડ્યું છે. હિયાં ગામ વસે છે. એક ધર્મશાળા છે, અને હવા સારી હોવાથી સુરતના લોકો હવામાટે જાય છે. સુરતના રસ્તમ માણિક સેઠ એ ઠંકાણે એક કુવો ખંધાવેલો છે.

દીવા દાંડી.

સુરતની પશ્ચિમે ૧૩ માઇલપર અજરો (વોક્ષિઝ ટૂમ) ગામમાં દીવા દાંડી છે. તે વહાણવટીઓને ખરો માર્ગ બતાવવાને જે દીવો સારૂં રાખવામાં આવે છે, તે દીવો ચક્રવામાટે ઉંચો ગોળ મિનારો ખાંધેલો છે. તે મિનારામાં પચ્ચરની સીડીઓ છે. તેની ટોચપર ફાણસમાં દીવો ચક્રવામાં આવે છે. એ દાંડી ભરતીનાં પાણીથી ૯૧ કીટ ઉંચે છે, તેથી વહાણવટીઓને ૧૫ માઇલ દુરથી તે દીવો દેખાય છે.

ધી હોપ પ્રિજ.

સુરતની તાપી નદી ઉપર કલેક્ટર તથા મેજિસ્ટ્રેટ મિં હોપની મહેનત થી પુલ બાંધાયથી એ પુલને હોપ પુલ યાને હોપ પ્રિજને નામે ઓળખે છે.

તાપીનદીનો પટ સુરત શહેર આગળ ૧૭૦૦ ફીટનો છે. એ નદીમાંથી હોડીપર બેસી સામે પાર જતાં ખરચ તથા વખતનો ઘણો ભોગ આપવો પડતો હતો. ઘોઘવાંર માણસો પણ કુખી જતાં હતાં, અને ચોમાસાના દિવસોમાં જ્યારે રેલ ચઢી હોય ત્યારે સઘળો વહેવાર બંધ પડી જતો હતો. એ અડચણ મટાડવાને એ પુલ મિં હોપના વખતમાં બાંધવામાં આવ્યું છે. એમાં ભુગળાંના ૧૭ ગાળા છે. અને તે ઘણો ફીસખથી બાંધેલો છે. એ ઉપર કુલ ખરચ રૂ ૭૦૪૫૧૦ના થયો છે. તે મધે સરકારે રૂ ૨૦૦૦૦૦, લોકલ ફંડે રૂ ૩૫૦૦૦૦, રૂ ૮૦૦૦૦ સુરત મ્યુનિસિપાલિટિએ, અને રૂ ૨૦૦૦૦ રાંદેર મ્યુનિસિપાલિટિએ આપ્યા છે.

એ પુલ વાપરનારા પાસેથી ટોલ લેવામાં આવે છે, તે ટોલની ઉપજ પરસે આસરે રૂ ૨૦૦૦૦—૨૫૦૦૦ થાય છે. મોટી રેલોમાં એ પુલ આરાનીથી ટકી રહ્યો છે.

પાંજરાપોળ.

સુરતમાં હિંદુ, મુસલમાન તથા પારસી લોકોની સખાવતથી પાંજરાપોળ બાંધે છે. એવી ૪ પાંજરાપોળ છે ગોપીપરામાં, સગરામપુરામાં, ઘોડાહાડના રસ્તાપર અને ભેસ્તાનમાં. એમાં ઘરડાં તથા લુંલાં લંગડાં જનવરોને રાખી તેનું પોષણ કરવામાં આવે છે. એ પાંજરાપોળમાં સુમારે ૧૦૦૦ જનવરો રહે છે. તેઓને પાળવા માટે જે આસરે રૂ ૨૦૦૦૦૦નું ફંડ છે, તેનું

દર વરસે રૂ ૧૦૦૦૦ બ્યાજ લેખે છે. એ પાંચસો પાંચને માટે એક કમિટી છે, તેના પ્રમુખ પરી. વરજદાર વીઠલદારની પેઠીના પ્રખ્યાત સેઠ દુવારકં દારા લલુભાઈ છે.

રાહેરમાં સેઠ સાહુકારોનાં પાળેલાં જનવરો ઘરડાં અથવા લુલાં લંગડાં થાય, તેને એમાં મોકલવામાં આવે છે. તે મોકલતી વખતે ફી આપવામાં આવે છે. ઘેડા દીઠ રૂ ૩ અને ખીજાં જનવર દીઠ રૂ ૧૧. એ ઉપરાંત કસાઈ જ્ઞાને ઘેર જતી ગાય, ભેંસો, બકરાં, ઘેટાં વગેરે વેચાતાં હોય તે સખવામાં આવે છે.

કલોક ટાવર.

સુરતની રોલામાં વધારે કરવાનાં મકાનોમાં ઝાંપા ખાતે એક મીનારો બાંધવાના અને તે ઉપર એક ઘડીઆલ ચકવાના ખરચ મરહુમ ખાન બહાદુર ખરજોરજી મેરવાનજી ફેઝરે આપ્યો છે. એ મીનારાથી રાહેરની રોલામાં કાંઇક વધારે થયો છે, અને ઘડીઆલથી મળને કાંઇક સગવડ છે. એ પર રૂ ૧૪૦૦૦ના ખરચ થયો છે. એ મીનારો ૯૦ ફીટ ઉંચો છે.

પબ્લીક પાર્ક.

સિવિલ આસ્પીટાલ, હાઈસ્કુલ, પારેખ દિસ્પેન્સરી, હુન્નરશાળા, ધર્મશાળા, કલોક ટાવર એ સઘળાં સખાવતનાં કામે ઉદાર દીલના પારસી ગ્રહસ્થોએ કર્યાં છે, તે મુજબ નદી કીનારે મ્યુનિસિપાલિટીએ જ જાહેર બાગ નવાવ્યો છે, તે બાગથી જોઈને આશાએશ લેવાનું એક સાધન વધ્યું છે. એ બાગ સુરતના માજી કલેક્ટર મિઠ હોપની દોરીરાથી થયો છે. તેમાં નદી કીનારે ફરવા હરવા આવનારા લોકોનાં સુખને માટે જ બેઠક બનાવે

વી છે, તે પણ ખાં ખાં ખરખરે ભરવાનું ફેંકેલી સખાવતને આભારી છે. પબ્લિક પાર્ક, જેને રાણીનો બાગ કહે છે, તે મ્યુનિસિપલિટીએ બનાવ્યા છે. તેમાં ભાત ભાતનાં ઉમદા ફળ ફૂળનાં ઝાડો સારા રોણકદાર ઝાડામાં આવી રહેલા છે. એમાં દરેક જાતનું ઝાડ છે, અને તે ઘણી સારી હાલતમાં છે.

ઈંગ્લેન્ડની કોઠી.

ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓની ઘરેલું ઇંદિયા કંપનીના અમલદારોએ સુરતમાં સને ૧૬૧૨માં કોઠી સ્થાપી. એ અમલદારોનું રહેવાનું ઠેકાણું રીહેરપનાહ કોટની બરાહનપુરી ભાગળવાળા લત્તામાં હતું, એ સઘળું ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓની કોઠી યાને વેપારની વખાર મુલાં ખડકી આગળ હાલ જે મકાનમાં ખાન બહાદુર દોક્ટર દોસાભાઈ પેસ્તનજી રહે છે, તે મકાનવાળા ભાગમાં ઉત્તર દિશાએ જે મકાન આવેલું છે, તેમાં હતી. એ મકાન ભાગુ ઢુંડું થતાં હાલ એટલું રહ્યું છે, પણ તે વખતે તે કીનારાથી હાલના મીરજ સામીના ચકલા લગી ફેલાયલું હતું. એ કોઠીવાળા મકાનમાં મથમ સરકારી ઓસ્પિટાલ, અને પછી વ્યુનાટિક એસાઇલમ હતી. તે ભાંગી ઢૂલી તોપણ રહેવા લાયક હાલતમાં છે.

મુસાફરખાનું-(મ્યુનિસિપલ હોલ.)

હાલના મ્યુનિસિપલ હોલ છે, તે આગળ મુસાફરખાનું હતું. એ મોટી ધમારત હકીકાકખાન નામના મહમદને સને ૧૬૪૪માં મુસાફરો માટે ધર્મશાળા ઢાખલ વાપરવા બંધાવી હતી. એ હકીકાકખાન તે વખતે કિલ્લાના કમાં હંટ હતો એ મુસાફરખાનું ઘણું મોટું છે, અને તેમાં બહોલી જગ્યા છે.

સને ૧૮૬૮ પહેલાં તે સરકારી મકાન થઈ પડ્યું હતું. તેમાં કાચી કુંદના કેદી
એને રાખવામાં આવતા. પણ સને ૧૮૬૮માં મિ૦ હોપ ન્યારે ગ્યુનિસિપા
લિટિનો પ્રમુખ હતો, ત્યારે તેણે એ મુસાફરખાનાને પબ્લિક હોલ બનાવવા
ઇચ્છ્યું. પણ મુસાફરોને માટેની એક આશાએશની એ જગ્યા છીનવી
લેવાના તેના હક્કસામે મહમદન ડોમે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેથી એ મુસાફરખાનાની
બહારની કાટડીઓ મુસાફરોમાટે રાખવામાં આવશે, એવી સમજીત આપીને
મિ૦ હોપે એ મકાનપર રૂ ૩૩૦૮૦ ખર્ચી નવેસરથી સમરાંવી તેને ગ્યુનિ
સિપલ હોલનું નામ આપ્યું છે.

જાફરઅલી સિપનિંગ એન્ડ વીવિંગ કંપનિ.

આ કંપનિ મીર જાફરઅલીખાને કાઢી હતી, તેમાં સને ૧૮૬૬માં કાં
ટવાનું કામ સર થયું. એમાં ટ્રાજ થાપણ રૂ ૩૦૦૦૦૦ની હતી, તેના દર
રૂ ૫૦૦ના ૬૦૦ રોર રાખ્યા હતા, તે થાપણ વધારવાને દર રૂ ૨૫૦ના ખીજ
૧૪૮૩ રોર કરી એકદર થાપણ રૂ ૬૭૦૭૫૦ની કરી છે. એમાં બે ચંતરો
હતાં. એક ૨૦ અને ખીજી ૨૫ હોર્સ પાવરનું હતું. પણ પાછળથી નવાં ચંત
મંગાવ્યાં છે. તેમાં કાંટવા તથા વાણવાનું કામ ચાલે છે. એમાં ૧૫૦ સા
ળ અને ૧૬૪૪૬ સિપંદજો છે. એ કારખાનાથી સ્થમારે ૫૦૦ માણસો
ની મજૂરી જાગી છે. એમાં અનામત થાપણનો જમાવ સારો રાખેલો છે.

ગુલામખાખા સિપનિંગ એન્ડ ઉવીવિંગ કંપનિ.

આ કંપનિની થાપણ રૂ ૫૦૦૦૦૦ની હતી. તેમાં દર રૂ ૧૦૦ના ૧૦૦૦
રોર રાખ્યા હતા. પણ તે સને ૧૮૮૬માં આગમાં ખળી ગયાથી તેની થાપ
ણ રૂ ૨૫૦૦૦૦ની વધારી છે. નવા રોર ૧૦૦૦ છે, તે દરેક રૂ ૨૫૦ના છે.

એક દર ચાપણ ૩ ૭૫૦૦૦૦ની કરી છે. આગમટે વિમે ઉતરાવેલો હોવાથી સમારે ૩ ૩૦૦૦૦૦ પાછા વચ્ચલ થયાથી એમાં નવાં ચંતરે મંગાવ્યાં છે. પણ એમાં હજી સાળ ચાલતી નથી. એમાં ૧૫૩૧૨ સિપંદજો છે, અને ૫૩૨ માણસો રોજ એ લાગ્યાં છે.

બેગમહમદ મિલં.

એ મિલનૌ માલેક મિઠ બેગમહમદ હાજી અબ્દુલ રહેમાન છે. તેની પોતાની એ મિળ છે. એમાં ૩ ૩૮૬૦૦૦ની ચાપણ રોકી છે, ૧૦૪૬૨ સિપંદજો છે, અને થોડાં એક માણસો કામે લાગતાં થયાં છે.

મ્યુનિસિપાલિટી.

સને ૧૮૪૬ લગી પોલીસનો અખત્યાર જદજના હાથમાં હતો. તેથી એ અમલદાર સુધરાધ રખાવવાને ખંદાખસ્ત રાખતો.

સને ૧૮૪૬માં મ્યુનિસિપાલિટી કઢવાને કલેક્ટરે એક સભા બોલાવી. તેપણ તે કામ તે વરસથી હાર પડ્યું નહીં.

મ્યુનિસિપલ ખાતું નામદાર સરકારે સને ૧૮૫૨માં ઉઘાડ્યું. એ ખાતાં ઉપર વધારે દેખરેખ મિઠ રોજર્સ કલેક્ટરના વખતથી થઈ. તેણે શહેરમાં રસ્તા પહોળા કરવાની, વગેરે ચાજનાઓ ઘડી. એ ચાજના પાર પાડી જરા એવાનું મિઠ ટિ. સિ. હોપના નસીબમાં હતું. એ અમલદારના વખતમાં શહેર સુધરાધનાં કામમાં જતી આવી તેણે કિલ્લાથી સ્ટેસન સુધીના મોટા રસ્તો ખંધાવતા ઘણી મહેનત કરી. એ રસ્તો ૧૧૧૧ માઈલ લાંબો તથા ૩૦ ફીટ પહોળો છે. ખીજા પણ ફેટલાએક રસ્તા પહોળા ખાંધ્યા. શહેરમાં મટન તથા માઈલી વેગવાની ફાકતો સાટે એક દરબાર આગળ, એક નવસારી ભાગળે,

એક ઝાંપે અને એક સૈયદપરે મળી ૪ મારફેટો બાંધી. તરકારી વેચનાર માટે પણ મારફેટો બાંધવા ધારી, પણ તેના ગયા પછી તે કામ અટકી પડ્યું. જનવરોના વધ દરેક ઠેકાણેથી બંધ કરી સ્તલાખતપુરાની ભાગળ આગળ એક કંતલખાનું બંધાવ્યું, કે જનવરોના વધ વ્યાં થાય. લોહોને હાજતે જવાની મુશ્કેલી હતી. તેથી લોહોએ ઘરમાં જ જનજરૂઆ કરવા હતા; કોઈ મોક્ષ બહુ ર, કોઈ ચકલાપર, તો કોઈ ખાડીપર હાજતે જતું. મરદની સામે સ્ત્રી અને સ્ત્રીની આગળ કોઈ છોકરા જેમ ગમે તેમ એમલાજાહના થઇ ને હાજતે બેસતા. રાહરની ખાડી તમામ ગુલલાલા જેવી થઇ રહેતી! આવરદાર માણસો તે રસ્તે જતા ડંટાળતા. કેટલાક ઘરના પાછળા વાડામાં ઝાડે ફરી, વાડામાં હલાલખોર માટે ગલી નહીં; તેથી સ્ત્રીઓ અને પુરૂશો તે નજીસી જતે ઉપાડી આગલે ખારણે લાવી તે હલાલખોરોને આપતા !

મિં હોપે એ દુખ ટાળ્યું. પણ તેને ઘણી ગાળો પડી, તોએ તેણે મુગે મોઢે ખચ્યું. જખરીથી લોકોના વાડામાં જનજરૂઆ બંધાવ્યા, વાડાની જગા છોડાવી નાળ ત્રકાવી અને લોહોને સુખ કરી આપ્યું. હલાલખોરોને ૫ ગારદાર રાખી, લોહોપાસે કુટુંબદીઠ વરસે ૩ રના વેરા લેતો કર્યો.

મિં હોપે પોતાની ચાલાકીથી રાહરને સજાદાર બનાવ્યું. તે જાતે રાહરમાં ફરતો અને કચરો પુજો નાખનારને દંડાવતો, તેથી લોહો તથા ખાતાના તમામ નોકરો દેહસ્તથી કામ ચોખું રાખતા.

સુરત તથા રાંદેર વચ્ચે પુલ બાંધવાની યોજના પણ તેણે કરી. અને અતે પુલ બંધાવો, તેથી લોકોને સુખ થયું. એ પુલ 'હોપત્રિજ' ને નામે ઓળખાય છે. તેણે રેલ અટકાવવાની એક યોજના કરી. મખઇ પુલમાં એવી યુક્તિ કરી કે રેલનું પાણી વ્યાં અટકે. પણ રેલ હોય તે વખતે જો રાહરમાં ભારે વરસાદ હોય તો તે પાણી તેજ પુલની ઉપલી ખારીઓમાંથી નીકળી જાય. એ રેલથી સુરતના દક્ષિણ તરફના ભાગમાં રહેનારાઓને અત્યંત સુખ થયું. આગ હોલવવાને માટે નવાં નવાં ચંતરો મંગાવ્યાં. ફુરીઆર ખલાસી

એ રાખ્યા. ગ્યુનિસિપલ હોલ બંધાવ્યો. રાહેરના કૂવાઓની દેખરેખ વધારી; રસ્તાઓપર છંટાતાં પાણીના તથા મુકાતા દીવાના કામમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો. ગટરો બંધાવી; ટુકામાં મિઠ હોપના કરતાં વધારે કાળજીથી કાઢી અમલદારે સુધરાઈખાતામાં પોતાની ફરજ બજવી એવું નોંધાયલું જોવામાં આવ્યું નથી. દિલ્હી ગેટ રોડ બાંધતાં ૫ લાખ રૂપીઆનો, અને રેલ અટકાવવાનું બાંધકામ કરતાં ૩ ૭૭૫૭૦નો ખર્ચ થયો છે.

સને ૧૮૭૪—૭૫માં આવક ૩ ૨૦૪૩૫૦ની અને ખર્ચ ૩ ૨૩૧૭૧૦ નો હતો.

સને ૧૮૮૭-૮૮ માં એ ખાતામાં ઉપજ ૩ ૨૬૨૦૪૭-૨૫-૧૦ અને ખર્ચ ૩ ૨૧૮૯૨૨-૧-૪ હતો.

સને ૧૮૮૯ની મોટી આગપછી બળી ગયેલા ભાગોમાં રસ્તા પહોળા કરવાની ગોઠવણ થઈ છે. ગ્યુનિસિપાલિટીએ એ કામ માટે ૩ ૨૦૦૦૦૦ પ્રજા પાસેથી સેંકડે ૩ પાને હીસાએ વ્યાજ લીધા છે. અને બહુરાનપુરી ભાગળ આગળના સઘળા રસ્તા પહોળા કરવાનો ઠરાવ કીધો છે. કોઈ રસ્તા ૫૦ ફીટ, કોઈ ૪૦ અને કોઈ ૩૦ ફીટ પહોળા થયા છે. તેથી રાહેરના એ ભાગનું આગથી રક્ષણ થયાની સાથે રાહેરની શોભા તથા સફાઈમાં વધારો થયો છે.

કામડાં ટટાંના મકાનો બાંધવાની, રહેવાના મકાનથી ઓકસ છેટા લગી જવાળાગ્રહી પદારથો ભરવાની તથા એકથી વધારે ગાડી ઘાસ રહેવાની મના થઈ છે.

ન્યાય ખાતું.

ઈંગ્લેન્ડ કંપનિએ સને ૧૮૦૦ના સાલમાં મુરત લીધું તે વખતે મિઠ રામસે નામના અમલદારને દિવાની તથા ફેજદારી બંધે કામ સોંપ્યાં હતાં. તેથી તે જજ તથા મેજસ્ટ્રેટ કહેવાતો હતો. પોલીસખાતાનો વડો પણ તેજ

હતો. સને ૧૮૦૦માં તેની સત્તા સુરત તથા રાંદેરમાં હતી, પણ પાછળથી કંપનિને જમ જમ પરગણાં મળતાં ગયાં તેમ તેમ તેની સત્તા તે પરગણાં આ ઉપર પણ હતી. સવળી અપીલો પણ તેજ સાંભળતો. પાછળથી સને ૧૮૦૫માં અપીલની કોર્ટ ભરૂચમાં સ્થાપી. તેજ વરસમાં સુરતમાં ફોજદારી સેશન ખંધ કરી, તે કામ ભરૂચના જજને સોંપ્યું. એ અપીલ તથા ફોજદારી સેશનનું કામ ભરૂચથી સને ૧૮૧૦માં પાણું સુરત આણ્યું. એ વખતે સુરતની કોર્ટની સત્તા છાસ્ટી, સુરત ભરૂચ અને ખેડા લગી ચાલતી. સને ૧૮૧૮માં મેજસ્ટ્રેટની સત્તા કલેક્ટરને આપી અને તે ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટ ગણાવા લાગ્યો. પૂણ સુરતની પોલીસનું ઉપરીપાણું સને ૧૮૪૬ લગી જજના હાથમાં આણ્યું. એ વરસમાં પોલીસના વડાનું કામ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટને સોંપ્યું. સને ૧૮૨૦માં દિવાની અપીલની કોર્ટ સુરતમાં ખંધ કરી, અને વડી દિવાની કોર્ટ જેને સદર દિવાની અદાલત કહેતા તે મુંબઈથી સુરત લાવ્યા. ફોજદારી કોર્ટની અપીલો સુરતમાં રાખી; એ કોર્ટને સદર ફોજદારી અદાલત કહેતા. સને ૧૮૨૮માં સદર દિવાની તથા ફોજદારી અદાલત પાછી મુંબઈમાં સ્થાપી તેથી તે કામ સુરતમાંથી કાઢી નાખ્યું. પણ ગુજરાતને માટે અપીલ સાંભલવા સુરતમાં કોર્ટ રાખી, તે કોર્ટનો જજ સરકિટ જજ કહેવાતો. આ છેલ્લી અદાલત પાછી સને ૧૮૩૦માં કાઢી નાખી, અને મુંબઈથી સરકિટ જજ ગુજરાતમાં ફરવા નીકળે એવું કરાવ્યું.

આ વખતથી મોટા ફોજદારી ગુનાહતું તથા દિવાની અપીલો સાંભલવાનું કામ જજનું હતું. સવળું મહેસુલ સંબંધી તથા ફોજદારી કામ કલેક્ટર તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટનું હતું.

રાજદારીખાતામાં કામ કરવાને સરઆતમાં દરીઆને નીમતા, તે આને નોટિવ આજરું કહેતા. એ આદમો પાછળથી કાઢી નાખી, તે કામ પ્રથમ જજને સોંપ્યું, અને હાલ તે કામ હજી મેજસ્ટ્રેટને સોંપેલું છે.

જાન્ય.

આ અમલદારના બે દરજ્જા છે. જ્યારે તે ફોજદારી ધનસાફ કરતો હોય ત્યારે તે સેશન જજ ગણાય છે. સેશન જજ તરીકે તે સઘળાં મોટા ફોજદારી મુકદ્દમાનો ધનસાફ કરે છે. જે તોહમતદારને બે વરસથી વધારે મુદતની સિક્કાકરવાની અગત્ય જણાય તેવાઓને મેજસ્ટ્રેટો સેશન કોર્ટમાં તપાસમાટે નાંખે છે. સેશન જજ તેનો ધનસાફ પોતે એકલો કરતો નથી. જે ગુનાહમાટે સાત વરસથી ઓછી સિક્કા કરવાનું કાયદાએ ઠરાવ્યું હોય, તે ગુનાહની તપાસ સેશન જજ બે અથવા ત્રણ આખરદાર ગ્રહસ્થાને સાથે રાખીને કરે છે. એ ગ્રહસ્થો “એસેસર” કહેવાય છે. જે ગુનાહને માટે સાત વરસથી વધારેની અથવા જન્મ દેશનિકાલની કે ફાંસીની સિક્કા કાયદામાં ઠરાવેલી હોય તે ગુનાહની તપાસ સેશન જજ પાંચ ગ્રહસ્થાને સાથે રાખીને કરે છે. એ ગ્રહસ્થો “જ્યુરર” કહેવાય છે. જ્યુરીથી ધનસાફ કરવાનો અખત્યાર માત્ર પાંચ વરસ થયાં બહાર છે. જ્યુરીથી કોઈવાર ધનસાફ હોયો વળે છે. સેશન જજને નજરમાં આવે એટલે લગી કેદખાનાના, તથા દંડના અને ફાંસીની સીજ ફરમાવવા સૂઝીના અખત્યાર છે. પણ ફાંસીની સીજ મુખ્ય હાઇ કોર્ટની મંજૂરયત વના થઈ શકતી નથી.

જે મેજસ્ટ્રેટોને સેશન કમિટ કરવાનો અખત્યાર હોય છે, તેવા મેજસ્ટ્રેટોએ કરેલા ફેસલા તથા હકમોપર તે અપીલ સાંભળે છે તથા કોઈ કામમાં અપીલ થઈ ન હોય, તે ફેસલો અથવા હકમ ગેરવાનખી છે, એ વું ઘાગે ત્યારે તે બાબત વાનખી ધનસાફ આપવાને હાઈકોર્ટને લખવાની સત્તા ધરાવે છે.

દિસ્ત્રિક્ટ જજ તરીકે તેનું કામ જિલ્લાઓમાંથી અને સુરતની કોર્ટમાંથી આવતાં સઘળાં દિવાની મુકદ્દમાની અપીલો સાંભળવાનું છે.

એ અમલદારને આસરે ૩ ૩૦૦૦નો પગાર મળે છે. તે ઈંગ્લાંદમાં પાસ થયેલો હોવો જોઈએ. એ કવેનન્ટેડ સર્વેટ અથવા સિવિલિયન કહેવાય છે, અને ઘણું કરીને યુરોપીયન હોય છે. જે દેશીઓએ ઈંગ્લાંદમાં સિવિલ સર્વિસ પસાર કરી હોય તેવાઓને પણ એ ઓદ્યાપર નીમવામાં આવે છે. એ અમલદારની કોર્ટ અઠવાના મોરચા આગળ નદી કીનારે સીદીની વાડીમાં છે.

સપોરદિનેટ જ્ઞદજ.

દિસ્ત્રિક્ટ જ્ઞદજના હાથનીએ સુરતમાં એક મોટો ન્યાયાધિશ રહે છે. તેને અગાઉ મિનસિપાલ જ્ઞદજ અમીનને નામે ઓળખતા. હમણાં તેને ફર્સ્ટ ક્લાસ સમ્પ જ્ઞદજને નામે ઓળખે છે. એ અમલદારને ૩ ૮૦૦ રૂબીના પગાર મળે છે. તે અસલ દિવાની મુકરદમા સાંભળે છે; તે કોઠપણ રકમના હોય. એ અમલદારની કોર્ટ અદાલતની પાસેજ છે.

સુરતમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ સમ્પ જ્ઞદજ ઉપરાંત એક બીજો ન્યાયાધિશ રહે છે, તે સેકન્ડ ક્લાસ સમ્પ જ્ઞદજ ગણાય છે. તે ૩ ૫૦૦૦ રૂબીના ઘવા સાંભળી શકે છે. તેને ૩ ૪૦૦ રૂબી પગાર મળે છે.

એવા સમ્પ જ્ઞદજો જલ્લામાં રહે છે. તેઓના ફેસલા ઉપર અપીલ દિસ્ત્રિક્ટ જ્ઞદજને થાય છે.

એ બંધે વર્ગના અમલદારોને પોતાની કોર્ટમાં જાણપણા ઓક્સ ગુનાહની તપાસ કરવાનો પણ અખત્યાર છે.

સ્મોલકાઝ કોર્ટ.

દિવાની મુકરદમાઓના ફેસલા કરવાને એક ત્રીજી કોર્ટ સુરતમાં છે, તેને

રૂમોલ કોઝ કોર્ટ કહે છે. એ ન્યાયાધિશને રૂમોલ કોઝ કોર્ટનો જ્ઞાન કહે છે. તે ને ૩ ૧૦૦૦ સુધીના પગાર મળે છે. એ અમલદાર ૩ ૫૦૦ સુધીના સુરત તથા રાંદેરમાં ઉપનિવૃત્ત થતા દાવા સાંભળી રાહે છે.

કલેક્ટર.

મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરવાને સુરત ખાતે જે વડો અમલદાર છે તે કલેક્ટર કહેવાય છે. એ અમલદાર પણ સિવિલિયન હોય છે, અને તેને ૩ ૬૦૦૦ સગીનો પગાર મળે છે. એ અમલદારના હાથ નીચે ૨ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર રહે છે. વળી એક દિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર તથા ઇટલાએક મામલતદાર રહે છે. એ અમલદારો મહેસુલ સંબંધી કામ કરવા ઉપરાંત રાજદારી ધનસાફ કરે છે.

મેજિસ્ટ્રેટ.

દિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ તથા ઉતરતા અમલદારો પહેલા વર્ગના અથવા કુલપાવર મેજિસ્ટ્રેટ ગણાય છે. તેમને બે વર્ગ સુધી કેદખાન મોકલવા ના, ૩ ૧૦૦૦ સુધી દંડ કરવાના, ખાંધી મારવાનો વગેરે અખત્યાર છે.

એ અમલદારના હાથ નીચે સુરતમાં એક સિટિ મેજિસ્ટ્રેટ રહે છે, તે પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ હોય છે. તેને ૩ ૮૦૦ સુધીના પગાર મળે છે, અને તેને કેદ તથા દંડ કરવાના અખત્યાર દિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ જેટલો જ રહે છે. એ અમલદાર ઉપરાંત સુરતમાં બે મેજિસ્ટ્રેટ રહે છે, તેઓ ચોરા સી પરગણામાં ખનતા ગુનાહનો ધનસાફ કરે છે. એ બેમાં એક ખીન્ન વર્ગના અને એક ત્રીજા વર્ગના હોય છે. ખીન્ન વર્ગનાને છ માસ સુધી કેદ ખાનાની અને ૩ ૨૦૦ સુધી દંડ કરવાની અને ત્રીજા વર્ગવાળાને એક માસ સુધી કેદખાનાની તથા ૩ ૫૦ સુધી દંડ કરવાની સત્તા રહે છે.

પહેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટો જે મુકરદમા પોતાથી ચુકવી શકાય નહીં, તેવા સેરાન કોર્ટમાં મોકલે છે, તથા બીજા અને ત્રીજા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટો પોતાના અખત્યાર ઉપરાંતના મુકરદમા દિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટ આગળ મોકલી આપે છે.

એ સઘળા અમલદારોની કોર્ટ કિલ્લામાં રહે છે.

પોલીસ.

સુરતની પોલીસના વડા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આફ પોલીસ કહેવાય છે. આખા જિલ્લામાં તે ખુન, ધાડચોરી, વગેરે મોટા ગુનાહ કરનારને પકડી મેજસ્ટ્રેટ આગળ ઉભા કરે છે. તેને રૂ ૮૦૦ સંધીનો પગાર મળે છે. તેના હાથ નીચે સુરતમાં એક અમલદાર રહે છે, તે સિટિ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે. તેને રૂ ૨૫૦ સંધીનો પગાર મળે છે. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર શહેરમાં બનતા સઘળા મોટા ગુનેહગારોને પકડી કાઢી તેઓને ૨૪ કલાકની અંદર મેજસ્ટ્રેટ આગળ રજુ કરે છે. પોલીસ અમલદારોને કેદ કે દંડ કરવાનો અખત્યાર નથી. એ કામ ઉપરાંત એ અમલદાર શહેર સુધારાના, આગના તથા રેલના અકસ્માત કામોમાં ટ્યુનિસિપાલિટિ સાથે મળીને ખંદાબસ્ત રાખે છે.

શહેરમાં ખુન જવલેજ થાય છે; ધાડચોરીનું નામ રહ્યું નથી; ઘરફોડવા ની ચોરી ઘણી આછી થઈ છે. જે ચોરી થાય છે, તે ઘણીખરી જાણલેકુઓ ની હોય છે.

આરોગ્યતાખાતું.

નામદાર કંપનિ સરકારે પ્રજાને સુક્રત દવાદાર આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

સને ૧૮૧૮માં સુરતમાં પહેલ વહેલો કાલેરા ફાટી નીકળ્યો તેમાં જોડલાને લાગુ પડ્યો, તેમાંથી ચોથો ભાગ દરદીઓ મરણ પામ્યા. સરકારે સને ૧૮૨૩ માં ઓસ્પિટાલ ઉઘાડી. એ ખાતું લાંબી મદત મુલ્કાં ખડકી આગળ ઈંગ્લેન્ડ ની કોઠીવાળા મકાનમાં કાઢ્યું. સને ૧૮૬૪માં મુખ્યાલ્યવાળા સર કાવસજી જાંગીરજી કે. સી. એસ. આઈએ ૩ ૭૧૯૦૦ આપી પોતાના નામની ઓસ્પિટાલ બાંધાવી આપી. એ ખાતામાં લોકોને દવા મફત આપવામાં આવતી, પણ સને ૧૮૮૯થી જે માણસો વરસે ૩૫૦૦થી વધારે પેદા કરતા હોય તેવાઓને મફત આપવી બંધ કરી. એ ખાતાનો ખર્ચ સરકાર કરે છે.

સુરતમાં દર વરસ સરાસરી ૪૨ ઈંચ વરસાદ થાય છે, એનું વધારેમાં વધારે તાપ ૧૦૪ ડિગ્રી લગી પડે છે; એમાં આરોગ્યતા કેવી છે, તે સને ૧૮૮૮ ના સાલના શુખ્ત્રાંતી ખાતાના રપોટમાં આપેલા આંકડાથી જાણાય છે.

સુરતમાં ૧૮૮૧ ની ગણતરી મુજબ એકંદર ૧૦૯૮૪૪ માણસની વસ્તી છે. સુરતમાં ૧૮૮૮માં હજાર માણસે ૩૧.૯૧ જન્મ તથા ૩૪.૧૩ મરણ થયાં છે. આ આંકડા મધ્યમ છે. કેમકે મુખ્ય ઇલાકાના સંગામનેર કરબા માં વધારેમાં વધારે જન્મ થયા છે. એ જન્મ હજાર માણસની વસ્તીએ ૫૬ થયા છે; તેમ ઓછામાં ઓછા જન્મ થાણામાં થયા છે. તે આંકડો ૧૦ પર આગ્યો છે. આપરથી જોતાં જન્મનું પ્રમાણ મધ્યમ છે. એજ વરસમાં ઇંગ્લાંદમાં હજારે ૩૦. ૬૦ જન્મ નોંધાયા છે.

મરણની ખાખતમાં પણ સુરત મધ્યમ છે. હજારે ૩૪.૧૭ મરણ નોંધાયાં છે. પણ મુખ્ય ઇલાકામાં વધારેમાં વધારે મરણ વીરમગામમાં ૬૫ અને ઓછામાં ઓછાં મરણ ચોપડામાં ૧૨ નોંધાયાં છે. આપરથી જોતાં સુરતની હવા મધ્યમ છે.

સને ૧૮૮૮ના સાલમાં સુરતખાતે એકંદર મરણ ૩૭૫૦ થયાં છે. તે માં, કોલેરાથી ૪૮૬, તાવથી ૨૧૫૬, ઝાડાથી ૨૦૫, સીતલાથી ૦. ઇજાથી ૪૦ અને બીજાં કારણોથી ૮૬૩ મલી, જુમલે ૩,૭૫૦ મરણ થયાં છે.

સને ૧૮૬૪માં સુરતના આગળા પણ તે વખતના મુંબઈના રહીશ સેઠ ખરસેદજી ફરદુનજી પારેખે આ શહેરમાં પોતાને ખરચે એક દવાખાનું ઉઘાડવાને ઝાંપા આગળ એક મકાન રૂ ૧૨૦૦૦ને ખરચે બાંધાવી આપ્યું, તેમાં દોક્ટર તરીકે દોક્ટર દોશાભાઈ પેસ્તનજી જી. જી. એમ સી.ને નીમ્યા અને વ્યારથી એ ખાતું પારેખ દિસ્પેન્સરીને નામે ધર્મખાતે આસડ આપે છે. એ ખાતાનો ખરચ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચાલે છે.

કેળવણી.

પ્રિટેજ સરકારના હાથમાં સુરતનું રાજ ગયા પછી પણ ૨૬ વરસ લગી સુરતના લોકો પોતાનાં ખચ્યાંને કેળવણી ખાતગી નિશાળમાં અથવા ખાતગી શિક્ષક રાખીને અપાવતા. તે વખતે ગામડી નિશાળો હતી. તેમાં આંક તથા નામું સીખવવામાં આવતું. હિંદી, ફારસી તથા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ખાતગી રીતે લેવામાં આવતું. તે લેતાં ભારે ખરચ થતો. જાણીતા ગ્રહસ્થોમાં શેઠ એદલજી ખરસેદજી મોદી, શેઠ નવરોજી ફરદુનજી, શેઠ જામાસજી ખમનજી ભાવનગરી વગેરે રેવરંદ હોમસ આલમંદના હાથ નીચે ભણ્યા હતા. ખાં સાં ફીરાઝશાહ તથા ખાં ખાં અરદેશર પોતાની કેળવણીને માટે તે વખતના જદજ મિં કોને અને દોક્ટર માણિકજી ખશુખંજી તે વખતના સિવિલ સરજન દોક્ટર વેસ્ટને આભારી હતા. વ્યાર પછી ફેટલાએકે મિં બ્રસ્ટલ સેલવેદારના હાથ નીચે કેળવણી લીધી હતી. રહેતે રહેતે હિંદી ભાષાની એક ખાતગી નિશાળ મુસાફરખાતાની સામે મિં દલપતરામ ભગુભાઈ મારટરે ઉઘાડી. એ નિશાળમાં ઉપલામાના ફેટલાએક ગ્રહસ્થો તથા ખીજ ફેટલાએક દાખલ થયા હતા. ખાં સાં ખેજનજી પાલણજી દોટવાળ, રાં ખાં જગજીવનદારા ખુશાલદારા, ખાં ખાં કુંવરજી કાવસજી સળાવાળા શેઠ હોરમજી ખેજનજી ખશુખંજી વગેરે ઘણા ગ્રહસ્થોએ ખાતગી કેળવણી

સીધી હતી.

એ વખતે સરકારી ઈંગ્લેજ નિશાળ ન હોવાથી ફેટલાએકને મુંબાઈ માં કેળવણી લેવી પડી હતી. જાણીતા સેઠ દાદાભાઈ નવરોજી (રસ્તમપુરાના), સેઠ દોસાભાઈ ફરામજી કરાકા (નાનપુરાના), સેઠ કેપુશરો 'હોરમજી આલપાઈવાળા વગેરેએ મુંબાઈમાં કેળવણી સીધી હતી.

સને ૧૮૨૬માં એ ગુજરાતી નિશાળો સરકારે કાઢી. એકમાં જાણીતા મરનાર મહેતાજી દુરગારામ મહેતાજી હતા. તે વખતે માત્ર ૧૦૦ છોકરા હતા.

સરકારી ઈંગ્લેજ નિશાળ.

પહેલી ઈંગ્લેજ નિશાળ સને ૧૮૪૨માં નીકળી. તેના પહેલા હેદમાસ્ટર મિંઠ દાદોબા પાકુરંગ હતા. ત્યાર પછી બીજે વરસે હેદમાસ્ટર મિંઠ ગ્રીન થયા હતા. પહેલા વરસની આખરે તેમાં ૩૫ નિશાળીઆ હતા. તેમાં ૩૧ ફી આપનારા તથા ૪ માફી. એ ૩૫માં ૧૦ પારસી, ૧૦ પરબુ, ૫ વાણિયા, ૪ ક્ષત્રી, ૩ બ્રાહ્મણ, ૨ કાયથ, અને ૧ શ્રાવક એટલા હતા. ફતેહમંદ છોકરાઓને સેલાં, પાઘડી, વગેરેનાં ધનામે આપવામાં આવતાં.

કેળવણીનું કામ ધોક્કારે વધતું હતું, એટલામાં એક હરકત નહી—

સને ૧૮૪૮માં પારસી નસરવાનજી માણેકજીએ રેવરંદ મોંટગોમરી ના હાથ નીચે કેળવણી લઈ પોતાના બાપીકો ધર્મ તજી દીધો. તેથી પારસી તથા હિંદુ લોકોમાં ધાસ્તી પેડી. પારસીઓની મરજીથી દાવર રસ્તમજી પુરસેદજીએ સઘળા પારસીઓને પોતાનાં છોકરાઓને મિશન સ્કુલમાં જતા અટકાવવાનો હુકમ તા. ૧લી જુલાઈ ૧૮૪૮ને દિવસે કર્યો, અને એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું કે જે પારસી પોતાના છોકરાને પાઠશાળાની નિશાળે માકલશે તેને નાતખહાર કાઢવામાં આવશે. પણ બીજી તરફથી નસરવાનજીનું ફીલ પ્રિસ્ટી ધર્મપરથી પાછું ઉઠતું જણાયું. મોઢી રસ્તમજી, સેઠ દાદાભાઈ

વખ રીઆ, મિં ઓન, મોલવી અહમદઅલી, મિં બેજનજી ઠાટવાલ તથા મહેતાજી દુરગીરામની કોરોથી નસરવાનજી વીસમે દહાડે પાછો પોતાનાં બાપીકા ધર્મમાં દાખલ થયો. રવરંદ મોંટગોમરિએ જ્યારે સાંભળ્યું કે, નસરવાનજી પાછો પોતાના ધર્મમાં ગયો, ત્યારે એ વિદ્વાન પાદરીએ નસરવા નજીવર ચીઠી લખી છે, તેમાં તે સરખાતમાં આ શબ્દો લખે છે:-

“ With the tears in my eyes...”

મિં ઓનને ૧૮૪૯માં મુંબાઈમાં પ્રાઈસરની જગ્યા મળેથી તેના પછી મિં ગ્રેલ, પછી મિં ગુદ અને પછી મિં નંદરાંકર હેદમાસ્તર થયા. એ વખ ત લગી, હેદમાસ્તરના પગાર રૂ ૨૫૦નો હતો. સને ૧૮૬૨માં મિં રનન હે દમાસ્તર થયો. તેના વખતથી હેદમાસ્તરનો પગાર રૂ ૪૦૦નો થયો.

મિં રનનની કોરોથી ગોપીપુરા, હરિપુરા તથા પારસી પ્રાંચ સ્કૂલો ઉંઘડી. પારસી પ્રાંચને માટે ખાન બહાદુર ખરજોરજી મેરવા નજી ફેઝરે રૂ ૩૦૦૦ આપ્યા હતા. હાઈસ્કૂલનું મકાન ન હોવાથી મુંબાઈ વાળા સોઠ સોરાબજી જમશેદજી જીભાઈએ મકાનને માટે રૂ ૩૮૫૦૦ આપ્યા. તે મકાન બંધાય તેટલાં તે સખી ગ્રહસ્થે દર મહીને રૂ ૬૦નું ભાડું પણ પોતે આપ્યું. પાછળથી ત્રણે પ્રાંચ સ્કૂલો જોડી નાખી હાલની સરકારી મિદલ સ્કૂલ બનાવી છે.

હાઈસ્કૂલમાં છોકરાઓને ધંનામ આપવાને સોઠ ગુલાબદાસ પરશોતમ દાસ આતમારામ ભુખણે રૂ ૫૦૦ ભેટ આપ્યા છે.

સને ૧૮૮૭-૮૮ના સરકારી હેવાલ પ્રમાણે સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ૩૪૮ તથા પ્રાંચ સ્કૂલમાં ૩૦૩ છોકરાઓ ભણે છે.

પહેલી પા સદીની સરકારી કેળવણી.

મોટા મોટા ચોઢા ભોગવનાર નીચે લખેલા બાણીતા મહસ્થોએ એજ

જેઞ્જ નિશાળમાં ઉપલા વિદ્વાન હેદમાસ્તરોના હાથ નીચેજળવણી લીધીહતી.

મિં નવરોજી બેરામજી, રાં બાં સુકંદરાય મણીસય, રાં બાં પ્રાણલાલ મથુરાંદારા, નામદાર મિં માનાલાઈ હરીદારા, મિં ફીરોજશા નશરવાનજી નાણાવટી, મિં મોતીરામ નરભેરામ, રાં સાં મોહનલાલ રણછોડલાલ, રાં બાં નંદરાંકર પુલજરાંકર (હેદ માસ્ટર), રાં બાં પારવતી રાંકર મનીરાંકર, બાં બાં માણેકજી કાવસજી એટી, રાં બાં મહીપતરામ રૂપરામ, રાં બાં ગોપાલજી સુરભાઈ, રાં બાં ઊમેદરામ રણછોડદારા, રાં બાં ઉમેદશંમ આણંદરામ, મિં મોતીરામ ભગુભાઈ, બાં બાં એદલજી મંજીભાઈ, મિં ઉત્તમભાઈ, મિં રતનરાંકર મનીરાંકર. મિં લાડકોબા આતમારામ, મિં નરહરરામ નરભેરામ મુનશી, દોકડેંખરજોરજી બેરામજી, રાં સાં મોતીરામ રાજરામ, બાં બાં શાપુરજી રતનજી રોકના, મિં કુખુયારો એદલજી મોદી, મિં સુખદેવરામ આદીતરામ, બાં સાં ધંજીભાઈ દોરાજી, રાં સાં જ્વયરામ સુતવચરામ, મિં ફકીરભાઈ પુલજરામ, મિં શાપુરજી જામાસજી ભાવનગરી, રાં સાં નવલરામ લક્ષ્મીરામ, મિં નગીનદારા પુલસીદારા, મિં હાકોરદારા આતમારામ, રાં સાં ગુલાબદારા પરશોતમદારા, રાં બાં મોતીરામ ગોકલદારા, બાં બાં દીનશાહ અરદેશર તાલેયારખાં, મિં મનસુખલાલ મુગટલાલ, રાં સાં કાળાભાઈ લલુભાઈ, મિં ઘેલાભાઈ હરીદારા, બાં બાં જમશેદજી અરદેશર દલાલ, રાં બાં ભીમભાઈ ફીરપારામ, રાં બાં લલુભાઈ ગોરધનદારા, રાં બાં વીરમસાદ તાપીમસાદ, મિં રતનરામ જયાનંદ, બાં બાં ખમનજી એદલજી મોદી, બાં બાં માણેકજી નશરવાનજી નાણાવટી, રાં સાં મનીંધરમસાદ તાપીમસાદ, રાં બાં સુમુખરામ નવનીંધરામ. રાં સાં હરીસુખરામ માણેકરામ, રાં સાં મધુવચરામ ખલવચરામ. બાં બાં ખરજોરજી એદલજી મોદી, બાં બાં દોરામજી આદરજી પટેલ, મિં કાવસજી એદલજી મોદી, બાં સાં અરદેશર આદરજી પટેલ, રાં બાં દુશાણુમુખરામ આતમા

રામ, દોક્ટર હોરમજી બેરામજી, રા. બા. હાહ્યાભાઈ હરજીવનદાસ,
 બા. સા. એદલજી દોરાબજી તલાટી, રા. સા. તાપીદાસ દયારામ, રા. સા.
 હાહ્યાભાઈ મોતીરામ જંગીરદાર, બા. સા. દાદાભાઈ નરસવાનજી નાણાવટી,
 રા. સા. રેવાશંકર ત્રીપુરાશંકર, રા. સા. છખીલારામ દોલતરામ, રા. સા.
 આદમાશંકર ત્રીપુરાશંકર, મિ. હીરાલાલ નરોત્તમદાસ, રા. બા. ખંડુભાઈ
 ગુલાબભાઈ, રા. સા. કૃષ્ણલાલ ગોવીંદદાસ, મિ. ખરજોરજી. નરસવાનજી
 વકીલ, રા. સા. ગણપતરામ ગવરીશંકર, મિ. ભાણુશંકર નારણશંકર, મિ.
 મોતીનારાયણ ગવરીનારાયણ, રા. સા. ઘેલાભાઈ ઠાકોરદાસ, બા. બા. જા.
 ગીરશાહ અરદેશર તાલેયારખાં, મિ. રણછોડદાસ પરભુદાસ વકીલ, મિ. મા.
 શેકલાલ નંદલાલ વકીલ, રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ મિ. ધાકજી ના.
 રાયણરાવ, મિ. જાંગીરજી પુજ્યાજી દલાલ, મિ. દેવીપ્રસાદ આદમારામ,
 મિ. ગોપાલજી ગુલાબભાઈ, મિ. દોરાબજી ટેમુલજી ગારફતીયા, મિ. પાલ
 નજી બેજનજી કોટવાલ, મિ. રસ્તમજી પુજ્યાજી દલાલ, મિ. નાનાભા.
 ઈ આદમારામ, મિ. રસ્તમજી ફકીરજી, મિ. એરચશાહ માણેકશા, મિ.
 કેશખ, મિ. કાઠાનદાસ મંછારામ, મિ. રણછોડદાસ જીવણદાસ (કોળી),
 મિ. પારવતીશંકર દુરગાશંકર, મિ. ઉત્તમરામ ખુખચંદ, વગેરે.

સુરત મિશન સ્કૂલને બહુ જીવી ન જોઈએ. તેમાંથી પણ કેટલાએક
 જાણીતા ગ્રંથસ્થો કેળવણી લઈ નીકળ્યા છે. તેમાં ત્રણ મિ. બેરામજી મેર
 વાનજી મલખારી, મિ. મંચેશાહ પાલણજી કેકોબાદ વગેરે છે.

બીજી નિશાળો

એ સિવાય સુરતમાં આયરિશ મિશનખાતાં તરફથી એક હાઈસ્કૂલ
 તથા અંગ્રેજ સ્કૂલમાં પઠત છોકરાઓને ઈંગ્લેજ ભાષાની કેળવણી આપવામાં
 આવે છે.

પારસીઓને માટે સને ૧૮૫૦માં સર જમશેદજી જીભાઈએ એક ઈંગ્રેજી નિશાળ ઊઘાડી છે. તે માટે જુદું ફંદ હવું, પણ તે મુખ્યાઈખાતે વપરાઈ ગયાથી તે સુરત પારસી ચેરિટી ફંદમાંથી ચાલે છે. એમાં મફત દુળવણી આપવામાં આવતી. હુમણાં કેટલાએક પાસેથી ફી લેવામાં આવે છે. એમાં ૫ મા ઈંગ્રેજી ધોરણ લગી ભણાવવામાં આવે છે. એ નિશાળમાં ૧૫૨ છોકરાઓ ભણે છે.

ગ્યુનિસિપલિટીએ સને ૧૮૯૦ના સાલથી છોડીઆને માટે એક ઈંગ્રેજી નિશાળ કાઢી છે. તેમાં ૧૧ છોડીઆ છે.

મિરાન ખાતાંએ જનાના સ્કૂલ કાઢી છે. તેમાં ૨૦ છોડીઆ ભણે છે.

ગુજરાતી નિશાળોમાં ૧૬ ગ્યુનિસિપાલીટીની, ૪ મિરાનખાતાંની અને ૨ સર જમશેદજીની નિશાળો છે. તેમાં ૩૦૦૦ છોકરાઓ ભણે છે.

છોડીઆ માટે ગુજરાતી નિશાળ ૨ મિંગ્રેમચંદ રાયચંદની, ૮ મિરાન ખાતાંની અને ૩ સર જમશેદજીની છે. તેમાં ૬૦૦ છોડીઆ ભણે છે.

વર્તમાન પત્ર તથા છાપાખાનાં.

સુરતમાં વર્તમાન પત્ર પાંચ નીકળે છે. ગુજરાત મિત્ર, સુરત અખબાર (કેપલા ખેને નામદાર સરકારે ગુજરાતનાં મુખ્ય પત્ર ગણ્યાં છે), દર્શી મિત્ર, સૂર્ય પ્રકાશ તથા ગુજરાત દર્પણ.

સુરતમાં છાપાખાનાં ૧૫ છે તેનાં નામ:—

મિરાન, પ્રભાકર, વિક્ટોરિયા, ખોદખલ, સુરત અખબાર, નીત દરપણ, સુરત સિટિ સેન્ટરલ, સોદાગર, પોલીસ લાઈન્સ, અંખીકા, સરવે, મહેશીલે હસ્લામ, ન્યુ સોદાગર, ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ, રાઈઝિંગ સ્ટાર.

પહેલપહેલું છાપખાનું સુરતની સિટરરિ સોસાયટીએ સને ૧૮૫૦માં કાઢ્યું. તેને લગતો સામાન મુખ્યાઈથી ૩ હપ્તેના આવ્યા હતા. એ શીલા

છાપથી છાપવાનું ખાતું હતું.

મિશન તથા વિક્ટોરિયા છાપખાના મોટાં છે. વિક્ટોરિયામાંથી ગુજરાત મિત્ર નામનું પત્ર નીકળે છે.

બીજાં સરકારી ખાતાં.

સરકારીખાતું અઠવાની ભાગલ ખહાર લાઇનમાં છે, તેમાં ૧૦૦ થી ૫૦૦ માણસો રહે છે. કંઠીઓને રાખવા માટે જલ છે તે ચીકની* વાડી પાસે અઠવાના મોરચા આગળ છે. વલંદાવાડમાં પોસ્ટ ઓફિસ તથા ઇન્જનરની ઓફિસ છે. બીજી પોસ્ટ ઓફિસ કણપીડમાં છે. બધેમાં તપાલનાં કામ ઊપરાંત સોદાની હુડીઓ પૂર્ણવાડવામાં આવે છે તથા સેવિંગ બેંક છે. પોલિસ લાઇન તથા તાર ઓફિસ અલાયાની વાડીમાં છે તથા રેલવે સ્ટેશન જિલ્લો દરવાજા બહાર ૨ ઘોખીલ્ટે આવેલું છે.

પારેખ હુન્નરશાળા.

સુરતના લોકોને હુન્નરની ઈજવણી આપવાને સેઠ ખરસેદજી ફરફનજી પારેખે સરકારને રૂ ૪૬૫૦૦ આપી, એક હુન્નરશાળા કઢાવી છે. તેમાં આસ ૩૫૦ છોકરાઓ અંધાર, લુહાર, ફિટર વગેરેનાં કામ સીખે છે. એ ૩૦ના વ્યાજ ઊપરાંત દર વરસ રૂ ૨૦૦૦ સરકાર ખરચે છે. એ શાળા ટ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચલાવવામાં આવે છે, તેથી તે ખાતું બાકીના ખરચ પોતાની તરફથી ઉમેરે છે.

પુસ્તકશાળા.

પુસ્તકશાળા ૪ છે. જાણીની અને મોટી પુસ્તકશાળા એંદરસ લાઇખરેરિ છે. તેમાં મોટા માણસ એ મોટી રકમની બખરોરો આપેલી છે. એ ખાતું સને ૧૮૫૨માં ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. એ ખાતાને ટ્યુનિસિપાલિટી વરસે

* અરાધમી સહીના ચોક.

ખરના દવાઈક.	સોહર.	સેમરન.	જેમ્સ હોપ.	સેમ્મ.
ફેનસર.	વિલિયમ મોહસ.	જોન મિલિંક.	કોમસ ફે.	ફનિયલ સીરન.

૩ ૩૦૦ની મદદ આપે છે. ખીછ પુસ્તકશાળા રસ્તમપુરા લાઇબ્રેરી છે. એ ખાતાને પણ પારસી ગ્રંથસ્થો તરફની સારી બખરોશો મલેલી છે. એ લાઇબ્રેરિ સને ૧૮૬૭માં સ્થાપી છે. એને યુનિસિપાલિટિ વરસે ૩ ૧૨૦ ની મદદ આપે છે. નાનપુરા લાઇબ્રેરી સને ૧૮૬૮માં સ્થાપી છે, તેમાં યુનિસિપાલિટિ વરસે ૩ ૧૫૦ આપે છે. ચોથી પુસ્તકશાળા મહમદન લાઇબ્રેરિ ને નામે ઓળખાય છે. તે ઝાંપા આગળ તરતની ઉંચાડેલી છે. તેને પણ યુનિસિપાલિટિ વરસે ૩ ૧૨૦ ની મદદ આપે છે. પહેલાં ત્રણે ખાતાં સાર્વજનિક ખાતાં તરીકે નામદાર સરકારમાં નોંધાયેલાં છે, અને તે ત્રેયી સરકાર તેમાં ફીમતી પુસ્તકો ભેટ આપે છે.

કસરતશાળા.

હાઇસ્કૂલના હેડ માસ્ટર મિં ૩નાને હાઇસ્કૂલના સંબંધમાં એક કસરતશાળા સને ૧૮૬૩માં ઉઘાડી. એ કસરતશાળા સુરતમાં પહેલી હતી. એ કસરતશાળા માટે ખાસ મકાન બંધાયું છે.

તાલીમખાનાં.

સુરતમાં નવાબના વખતમાં શરીરની કસરતને મોટું ઉત્તેજન મળતું હતું. નવાબ દર વરસ ઓછામાં ઓછા એક બે વાર “ અખાડા ” ભરતા; તાલીમખાનાના ઉસ્તાદોને તથા શરીરે બળવાન શાગેરદોને સેલાં, પાઘડી, રોકડ વગેરે ધનામો આપતા, તેથી દરેક તાલીમવાલા એક બીજાથી ચઢીઆ તા થવાની કોશિશ કરતા. એવાં તાલીમખાનાં શહેરમાં ૧૦-૧૨ હતાં. તેમાં અંગબગ વધારયા ઉપરાંત “ પટા ” ની રમતો સ્ત્રીબચવામાં આવતી. તેથી તે વખતના લોકો હાલના કરતાં શરીરે વધારે બળવાન હતા. પણ હરીફ સાથે કુસ્તી રમવાના અખાડાઓમાં મારામારીઓ થતી, તેમાં લોહી લુહાન થતા, તેથી એ ઉપયોગી ખાતાંપર લોકોનો અણગમો થઇ પડ્યાથી તે પડી ભાંગ્યાં.

પ્રકરણ અરાઢમું.

પાણી.

સુરતમાં પાણી, કૂવા, નદી તથા ટાંકાંનું વપરાય છે. કૂવાનું પાણી મોણ છે. શહેર બાહાર ઘોડદોડ આગળ દેટલાંએક કૂવા છે, તેનું કતારગામની જાળ બહારના કૂવાઓનું, જાળફૂલ કરી મજુરામાં કૂવો છે. તેનું અને ઉદ્ય ના કૂવાનું પાણી મીઠું છે. નદીનું પાણી શહેર તથા નાનપુરાના જે લોઢાનાં ઘરમાં પાણીનાં ટાંકાં નથી, તેવાઓ વાપરે છે. શહેરમાં ૪૨૫૮ ટાંકાં, ૪૦૦૦ કૂવા અને ૫ વાવ છે. તેમાં મીઠાં પાણીના ૩૯ કૂવા છે. ગોપીતળાવમાં સઘળી જમીનપર બાગ જનાવ્યો છે. રાણીતળાવ એ માત્ર નામ છે. એ બે તળાવોની કરી નિરાણી જણાતી નથી. દેડતળાવડીની નિરાણી હજી નજરે દીઠામાં આ વે છે. મોટા કૂવાઓમાં આસરે ૮૦૦૦ ગ્યાલન પાણી રહે છે.

મકાનો.

સુરતમાં જે ભાગને શહેર કહે છે, તે અને પરાનાં મકાનામાં થોડાંએક કદીમ છે. આગળા વખતનાં શહેર માંહેલાં મકાના પાસે પાસે તથા આડાં અવળાં બાંધેલાં અને દેટલાંએક હારખંધ બાંધેલાં છે. પરાંમાં સઘળા મોલા હારખંધ પહેલા રસ્તા રાખીને બાંધેલા હતા. ઘરની પછવાડે મોટા મોટા વાડા, તેની પાછળ વરસાદના પાણી જવા માટે નાળ હતી. લગભગ દરેક મોલો બચિયાર હતો. કોઇને બે પાસે પોળ અને કોઇને એક પાસે પોળ

તથા ખીજે નાકે આડાં ઘર હતાં. તે પોળને કોટમાં જેવા ભારે દરવાજા છે, તેવા ભારે દરવાજા હતા. તે રાતરે ખંધ કરવામાં આવતા, તથા ઘાડ પડતી તે વખતે રક્ષણ કર્તા થઈ પડતા. ઘરમાં એક અથવા એકનીએ ખીજું એ વાં ભોંયરાં હતાં, તે એવીરીતે ખનાવેલાં કે કાઢીને ખજર પડે નહીં. ખરી. આત્મારામ ભુખણદારના મકાનાને ફરતો કોટ હતો, અને તે કોટમાં બે તરફ દરવાજા મુકેલા તથા વચમાં ઘર હતાં. એ કોટને કીધે એ ભાગને આ ને પણ કોટવાળી. રોહરીતે નામે ઓળખવામાં આવે છે. કોટલાંએક મકાનો ની દેવાલમાં ઉભાં, આઠાં તેડાં કાણાં રાખેલાં હતાં કે જેથી લંઠારાએને ઘ રમાંથી ખંડુક અથવા તીર મારી રાકાય. એવું મકાન રહેરમાં હાલમાં નથી, પણ રહેર બાહર જુઆવ, બુડીઆ, ઉખા, વગેરે ગામોમાં હું તેવા મકાનો કીધામાં આવે છે.

ઝોટાં મકાનો ઘણાંખરાં સને ૧૭૮૨નાં "ફટન" વખતે પડી ગયાં. તે વખતે ઝુગલ, આરબ, અરમીનિયન, દુરકી તથા પારસી લોકોની ઝોટી ઝોટી હવેલીઓ હતી તેમાની ઘણીએક પડી ગઈ. હાલનાં કોટલાંએક ઝોટાં મકાનો ત્યારપછીનાં અને કોટલાંક ત્યાર અગાડિનાં છે.

આગળા વખતમાં માત્ર મહમદન લોકોનાં મકાનો ઝોટાં અને કિમ તી હતાં. થોડાંએક પારસીઓના તેવાં હતાં. સને ૧૭૫૯થી રહેરમાં નવાં નવાં અને ઝોટાં ઝોટાં મકાનો ખંધાવા માંડ્યા. તે સઘળાં જુની તરેહનાં નક્કરીદાર પણ ઘણાં મજબુત હતાં. ધીમે ધીમે મુખ્યાઈના જેવાં મકાનો થતાં જાય છે. જોવાલાયક મકાનો ઝાંપાની વહોરવાડમાં, માછલીપીઠમાં, અને નદી ને કીનારે આવેલાં છે. નવાખનો મહેલ, ખક્ષીના મહેલ વગેરે કોટલીક કદીમ હમારતો જોવા લાયક છે. સરઆતમાં ઘર ખાંધવામાં કામડાં ટટાંનાં, ત્યાર પછી લક્રડ, ત્યાર પછી છે ઈંટ અને હવે ધીમે ધીમે પથ્થરનાં મકાનો ખાંધવાના શોક વધ્યા છે. હાલમાં ૨૦૧૧૮ મકાનો છે.

મેળા.

શુરતમાં દરેક શહેર કરતાં લોકો વધારે રહેલાળી છે તથા મેળા વધારે ભરાય છે, એ ખતાવે છે કે આગળ એકવાર એ શહેર આખા હાલતમાં હતું. લોકો વાર તહેવારે સારાં વસ્ત્ર પહેરી, ગાડી ધોડે એસી મેળા જોવા હજીબી નીકળે છે. આગલા વખતમાં તવંગર લોકોને ત્યાં સંખ્યાબંધ ધોડા, ગાડી, પાલખીઓ વગેરે રહેતાં. તે ગાડી ધોડા તથા પાલખીઓમાં તેઓ એસી મેળા જોવા નીકળતા. તેઓના ધોડા ગાડી વગેરે હારખંધ સાથે નીકળતાં તેને રસાલાને તામે આગળખતા. નવાખનો, બક્ષીના, આત્મારામ ભુખણના, ભણ સાળીના, નગરસેઠના, મીઠારામ દેવાનના, ભાવનગરીના, વખારીઆના, એ ટીના, પારખના, મુલ્લાનો વગેરે રસાળા સુંદર ધોડા તથા બળદોનો સોનેરી રૂપેરી સાજનાં ઘરેણાં ધાલી, સુંદર ગાડીઓમાં અથવા છુટા સવારીના ધોડાઓ ઉપર લોકો મેલામાં નીકળતા. એ મેળા જોવાને લોકોની ભારે ભીડ થતી. લોકો વાડીવંતરે ખાવા ખીવા જતા. હરેક જાતની મીઠાઈ તથા ખાવાની વસ્તુઓની સેંકડો દુકાનો મંડાતી, અને દરેક મેળા વખતે ભારે ઉડલપાડલ ચાલતી. આજે પણ જોવાલાયક મેળા કેટલાએક ભરાય છે. કિલ્લા આગળ બજેવનો તથા ખરાહનપુરી ભાગજે ગોકળઆઠમનો મેળો જોવા લાયક છે. એ સિવાય દીવાસો, શ્રાવણ મહીનાના સોમવાર, દસેરા તથા દીવાળીના મેળા ભરાય છે. માગશર મહીનાના મેળા ટુટી ગયા છે. છડીના મેળો જે હલાલખીર તથા ઢેડ લોકોને ઘણો ખારો છે, તેમાં પણ હજારો લોકો સામેલ થાય છે. સંક્રાંતીના તહેવારપર કનકવા ઉડાવવાની ભારે રમત ગમત ચાલે છે. તે દિવસોપર ઘેરઘેર લોકો કનકવા ઉડાવે છે, અને તેમાં “માળ” નામની ધારવાળી દોરી જોડી કનકવા લડાવે છે, જ્યાં એક ખીજના કાપે છે. એ શોક દીનપર દીન વધતો જાય છે, અને તે પાછળ દર વરસ આશરે ૩૦૦૦૦

રૂપીઆ ખરચાય છે.

દસેરા પછી દશ દહાડા વળી હિંદુ અખસાઓ મોહાઓમાં દીવા ચૂકી અથવા ઘરના માળપર એકઠી મળીને ગરબા ગાય છે. તેથી એ દિવસો ગરબાના કહેવાય છે. એ દિવસોપર ચંદ્ર પૂર પ્રકાશે છે, અને તેથી ચાંદરણામાં આખી રાત ગરબા સાંભળવાને નાના મોટા, રાહર તથા પરાંઓમાં ચાલતા અથવા ગાડી ઘોડે નીકળી પડે છે. રાહર કરતાં પરાંઓમાં ગરબા રસ્તાપર ગાવાનો ચાલ વિશેષ છે, અને તે ઠંકાણે ગરબા ગાવાને મળેલી ખુબસુરત, જવાન, સુંદર પોશાક તથા કિમતી ઘરણા પહેરી નીકળેલી સ્ત્રીઓનાં કુડાળાંની આસપાસ ગરબા સાંભળવાના શોકીન મરદો હજારો એકઠા મળે છે.

નાણાવટમાં શ્રીનાથની સ્થાપના શેઠ વરજદાસ પરશોતમદાસે કરી છે, અને એક સાઈ મંદીર બંધાવ્યું છે, એ ઠંકાણે દર વરસ જત્રા ભરાય છે.

વરસમાં બે વાર ઇંદને દહાડે ઇંદની સવારીનો અને મહોરમને દહાડે તાપ્તનો ભારે મેલો ભરાય છે. દર વરસ તાજીઆ ઘણા મોટા અને સુંદર ભારે કિમતના ખનાવવામાં આવે છે, તે જોવાને સુરત તથા આસપાસના ગામોના લોકોનો ભારે જમાવ થાય છે.

સુરતના લોકોની ઝાહોઝલાલી.

સુરતની જોકે પડતી દશા આવી છે, અને પડતી દશામાં આવેલા માણસ અથવા કુટુંબની આગલી ઝાહોઝલાલીની વાતો જોમ ફેટલાક ને પસંદ પડે નહીં, તેમ પડતી હાલતમાં આવેલાં રાહરની આગલી ઝાહોઝલાલીની વાતો નાપસંદ કરનારા કદાચ નીકળે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં, હીયાં તે તદ્દન ઢોરે ચૂકવી વાળખી નથી. મહમદન, પારસી, હિંદુ વગેરે કામોમાં ઘણાંએક કુટુંબો ખુબી હાલત લોગવી ગયાં છે. તેમાં મોટા મોટા ચેપારીઓ, સોદાગરો, લક્ષાપતી થઈ ગયા છે, તે દરેક કુટુંબનું છુટું છુટું વર્ણન

કરવું, જે મુશ્કેલ કામ છે. તોપણ ક્યાં ક્યાં કુટુંબો ચાલુ ઓગણીશમી સદીમાં પોતાના વેપાર બંધાને, સરકારી દરજ્જાને કે સંસારી અખત્યારને લીધે જાણીતાં તથા સારી હાલતમાં હતાં, તેનાં નામ નાધી રાખવાં થઈ છે. તે માનાં કોઈ બસે ચારસે વરસથી, તો કોઈ પચાસ સો વરસથી ચઢતી હાલતમાં આવેલાં હશે અને કદાચ કોઈ આમ ઉગીને આમ આથમી ગયાં હશે. નીચે નામ આપ્યાં છે, તે કોઈ નિયમથી આપ્યાં નથી. કોઈ કદીમ કુટુંબનું નીચે અને કોઈ પાંચ-પચીસ વરસથી જાણીતાં થયેલાંનું ઉપર આપ્યું હશે.

ઓગણીશમી સદીમાં જાણીતાં કુટુંબો.

નવાખ, બક્ષી, કાઢી, સર્ધવ, એદરસ, રોખ, અખદુલાબેગ, અખદુલગની, પટણી, કંઠા વાળા; મુલાં, હેદરઅલી કાસમજી, મુછાળા, નવલખી, ખુમલાવાળા, પાઠરીઆ, મીરભાઈ મુસાભાઈ, સળઉદ્દીન, ગુરદીન રજખઅલી ખસરખવાળા, રારખઅલી ચીખા, અખદુલઅલી તઈયખઅલી શીઆમવાળા, થીઆ, ઇભરાહીમ અખદુલ ખયુમ ચીપગર.

મોદીજી(ઘવર), રોઠવાળા, બહેરેમનખાન, તાલેયારખાન, પારેખ, હીરપારેખ, વખારીઆ, એંટી, ભાવનગરી, આલપાઈવાળા, માંકીદલાલ, હોડીવાળા, કુરજવાળા, ફડવાળા, વડીલવાળા, સાહેર, નરીમાન, કેમેસરીવાળા, ફેઝર, થડીઆલી, ભમગરા, સગુ, કાટપીટીઆ, લાકડાંવાળા, પોસવાળા, ઢાકટર, હંકીમજી, લોઢાંવાળા, ચીનાઈ, દસ્તુર, પટેલ, મારફતીઆ, મહેતા, મલખારીના, કોખલા, કિલાવાળા, દોટીવાળા, દલાલ, રવાળા, રાંદેરીઆ, વાડીઆ, સુખીઆ, લાહેવાલા, જોઈ, કોડખાઉ, જોશી; અકુગર, ઊમરીગર, ખાનસાહેબ, ખસુખાંજી, સખાવાલા, રાસવાલા, સુનાવાલા, પોવાલા, કાલાપેસી, કસકા, લાલકાકા, ઘેયારા, કેકોખાદના, પટેલ, ઝાપ, તમલા, મોદી, અડગરા, લાહેર, જાણ; આંધી, ઢાકટર, હાથીખાનાવાલા, લાહેર, મારફતીઆ; રેતાડીઆ, બક

સા, ખાન, દેવાન, દેસાઈ, દુમસોઆ, પેદ, વાણીઆ, ગોરવાલા, ગોભાઇ, દ
સાલ, દસ્તુર, સોહસાદાજી, તલાટી, સેઠ, પટેલ વગેરે.

આતમારામ ભુખણ (મુંબઈમાં કાકાપારખ કહે છે), નગરસેઠ,
વરજદારા વીઠલદારા, ભણસાસી, દુસાયંદ, ત્રવાડી, રામદારા મામા, કળા
શીપત, સુદોરા, વેરાગી, ચીનીવાલા, પોપા, તાસુવાલા, ચકાવાલા, સીતવાલા,
ભરતીઆ, સેઠ્યાજીવાલા, દીવાનજી, મોઢારામ દીવાન દેશાઇ, મહેતા, નીલ
કંઠ, મુનશી, ગોમાલ રતનજી, સાલા સુનીસાલ, મથુરાં પારેખ, માલવીવાલા
જીદેચંદ ઇછાચંદ, નેમા વાંદા, તાપીદારા વરજદારા, દસાલ, દીપુટી, જદજ,
હીમતરામ મયારામ, હરીભક્તીવાલા, લાલકીસનવાલા, જ્ઞાલચંદ કાકા,
ખાંડવાળા વગેરે. ૭

પારસીઓનાં જાણીતાં કુટુંબોની હકીકત પારસી પ્રકાર નામના પાર
સીઓની તવારીખનાં પુસ્તકોમાં આવેલી છે, તે પુસ્તકમાં કદીમ કુટુંબનાં ના
મો આવેલાં છે, તે આખ્યાં ઉપરાંત કેટલાંક નામો હિયાં ઉમેર્યાં છે.

પારસી પ્રકારના પહેલો ભાગ જોતાં માલમ પડશે કે કયાં કુટુંબો કદી
મ છે, અને કયાં આ સદીનાં અથવા નવાં છે.

જાણીતા લક્ષાપતિઓ.

આ શહેરમાં લક્ષાપતિઓ ઘણા થઈ ગયા છે, તેઓમાના કેટલાએકના
કુટુંબો પિરો આગળ આવી ગયું છે. લક્ષાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ નવાખ, ખક્ષી,
કાઝી વગેરેના કુટુંબ અને સોદાગર લોકો વિરો આગળ કહેવામાં આવ્યું
છે. તે ઉપરાંત પારસી, હિંદુ, વહોરા વગેરે કોમોમાં પણ ઘણાએક લક્ષાપતિ
થઈ ગયા છે. અને તેમાના ઘણાખરા હજી સારી હાલતમાં છે. કેટલાંક કુટું
બોએ આ સદીમાં લક્ષાપતિની ટીપમાં વધારો કર્યો છે. લક્ષાપતિ તરીકે જ
ણાયલાં કુટુંબોમાં જે જોવામાં આવે છે, તે આતમારામ ભુખણ, ભણસા

લી, સ્ટોરવાળા, નેમાવાંઘવાળા, સોઢ્યાજીવાળા, પોપાવાળા, કળારીપત, વરજ
દારા વીઠલદારા, મથુરાં પારેખ, રામદારામામા, પેઢીવાલા, ડાહ્યાભાઈ વકીલના,
નાનાભાઈ હરીદારા, કહાનદારા મંછારીમ, નંદરાંકર તુલજરાંકર, હીમત
રામ મયારામ, મુકુંદરાય મણીરાય, મીઠારામ દેવાન, મનસુખલાલ મુગટલા
લા, તાપીદારા વરજદારા, મોતીરામ ભગુભાઈ, ઘેલાભાઈ હરીદારા, વગેરે.

વખારીઆ, પારેખ, મોદી, આલપાઘવાળા તાલેયારખાં, ઝિંટી, ભાવન
ગરી, હીરપારેખ, સોઢવાળા, વકીલ, માંડીદલાલ, ખાંડાં ડોક્ટર ડોસાભાઈ
પેસ્તનજી, રોઢેરામજી પેસ્તનજી દાક્ટર, વાડીઆ, રોસવાળા, ખશુખાંજીવાળા,
સીયામવાળા, હેદરઅલી કાસમજીવાળા, ખસરધવાળા મુછાળાવાળા, વગેરે.

પરીાં આત્મારામ ભુખણુ.

પરીાં. આત્મારામ ભુખણુ એક મોટા શાહુકાર તથા લાખો રૂના
ઘણી હતા. તેમની ૯ શહેરોમાં પેઢી હતી, અને હિંદુસ્તાન, યુરોપ તથા
બીજાં મુલકોમાં ૫૦૦ ઠેકાણે આડત હતી. મુંબઈમાં એ પેઢીને કાકાપારેખની
પેઢીને નામે આલખવી શરૂ કરી હતી. તેઓ મોટા મોટા નવાબો તથા રાજા
ઓના શાહુકાર હતા. ગાયકવાડ સરકાર, પેશ્વા વગેરેને નાણું ધીરતા. ઇલા
પેશ્વા બાજરાવે પ લાખ રૂપીઆ એ પેઢીમાં અનામત થકયા હતા, તે ઈંગ્લેન્ડ
સરકારે તેને હરાવ્યા પછી પેશ્વાના લોણના પોતે માલેક છે, એવું જાહેર ક
રેથી. તે રૂ ૫૦૦૦૦૦ સુરત ખાતે કંપની સરકારને હવાલે કરયા હતા. તેના
ખદલામાં સરકારે તેમને સરદારના ખિતાબ આપવા માંગ્યો હતો, તે હિપકાર
સહીત ના પાડવામાં આવ્યો હતો. એ પેઢીની આંટ એવી સારી હતી કે આ
ત્મારામ ભુખણુની હુંડીના રૂપીઆ ઝાંડ પણ આપે, એવી કહેવત થઇ પડી
હતી. “ મહોં હલામણી કબુલત ” એ કહેવત પણ એજ પેઢીની સારી શાખને
લીધે પડી હતી. તેમને ગાયકવાડ સરકારે ગાકણા નામે ગામ આપ્યું હતું. અને

પેથા તથા ગાયકવાડે પાલખી તથા મસાલનો હુક આપ્યો હતો. તેમનાં ઘર તથા પેઢીની આસપાસ ફરતો કોટ ખાંધી લીધેલો હતો, તથા ઘરમાં ધન ઘાટવાને બેવડાં તેવડાં ભોંયરાં હતાં, તેથી મરાઠાઓની લાંઠો વખતે તે લટાવું ખચી ગયું હતું. વડોદરા રેલવે કંપનિના તે શરાફ હતા, અને તેમની પાસે આંગળીઆઓનું ગોચા એક લક્કર રહેતું, તે આંગળીઆઓ સાથે જ્યારે જોઈએ અને જ્યાં જોઈએ ત્યાં લાખો રૂપીઆ તેઓ સુરતથી પહોંચાડી આપતા હતા. તેમની ગામ્મે ગામ ઘરેટો હતી, અને સુરતખાતે તેઓ પાસે ૨૪ ઘોડા, ૫૦ બળદો, તેટલીજ ગાડી તથા પાલખીઓ રહેતી. તેમણે કોટલાએક કૂવા ખાંધાવ્યા છે. તેઓ ખાલણિને વરસમાં બે વાર ભાંડારા ખવાડતાં હતા, સુડતાળી કાળવખતે તેઓ ૨૦૦—૫૦૦ લગી સાડુ દરરોજ વહેંચતા. દરેક લોકોમાં આ કોટો રૂપીઆ છુપો ચૂકતા, અને તે ગુપ્ત ધન ગાડીમાં બેસી ફરવા નીકળી જતે આપતા. મંછુભાઈના—આદમારામ ભુખાણના દીકરો એવી કહેવત છે. તે કહેવત એ કુટુંબપરથી પડેલી હતી. પરીા આદમારામ ભુખાણના પીતા ભુખાણદાસ વનમાલીદાસ સત્તરમી સદીની સરચાતમાં અમદાવાદથી સુરત આવ્યા હતા. આદમારામ—દયારામ—જગજીવનદાસ—ગાણિકલાલ—પુરશેત મદારા અને હમણાં તેમના બે પુત્ર ગુલાબદાસ તથા કમ્લનદાસ છે. સને ૧૮૩૭ની મોટી આગમાં તેમની દોલત તથા દફતર પેઢીખાંધી ખસેડી એક મુનીમને ત્યાં લઈ ગયા, ત્યાં તે સંઘળું બળી ગયું છે. એ પેઢીના આગળા મુની મો કોટલાએક હાલ લક્ષાપતિ છે.

ખા. ખા. અરદેસર ધંજીશાહ.

અરદેસર ધંજીશાહ, ધંજીશાહ બરજોરજી બહેરેમંદ ખાનના ખીજા પુત્ર હતા. સુરતમાં ધંજીશાહ મંજીશાહ નામના મોટા વેપારી હતા, તેમના નળીરા શોરાખશાહે બ્રિટિશ સરકારની બેરખાહીથી નોકરી બજાવી હતી, તથા લેમને

દિલ્હીના પાદશાહે નેકશાએતખાંના ખેતાળ તથા કેટલીક જગીર આપી હતી. એ નેકશાએતખાંના છોકરા ખરજોરજીને બહેરમંદખાંના અને નાના છોકરા પેસ્તનજીને તાલેયારખાંના ખેતાળ તેજ પાદશાહે આપ્યો હતો. એ બહેરમંદખાંના બેટા ધંજીશાહ હતા. તેમને નેટિવ એજન્ટના આદેશો મળ્યા હતા અને તે આદેશોની સેવા બજાવવા જતાં બોટાનમાં અબદુલ રહેમાન નામના ઝંતુની મુસલમાનના લશ્કરે કાપીને કંકડે કંકડા કરી નાખ્યા હતા. ધંજીશાહને બે પુત્ર હતા. વડા કીરોજશાહ તથા નાના અરદેશર. અરદેશર સને ૧૭૯૭માં જનમ્યા હતા.

ધંજીશાહ મારવા ગયા તે વખતે અરદેશરની ઉંમર ૧૩ વરસની હતી. તેમની દુર્ગવણી માટે જઈ જમિંદારીએ મહેનત લીધી હતી. અરદેશર ખચ પાણથી કદાવર, ખુબસુરત ચહેરાના, જીની આંખ, લાંબા નાક તથા સીતલાના ડાગવાળા અને દેખાવમાં બહાદુર હતા. અરદેશરને પ્રથમ પરાની ડોટવાલી મલી. તેમાં ઉસટથી મહેનત કરેથી વધતાં વધતાં રાહરના ડોટવાલ, સદર અમીન તથા નેટિવ એજન્ટના ત્રણે દરજ્જા સામટા મળ્યા. તે આદેશ ભારે ખિરખાહીથી ચલાવ્યા. તે બજાવવામાં પગાર રૂ ૧૦૦૦ના અને ખરચ તેથી ઓછાનો તેથી તેમણે કરજ કરીને ખરચ પુરો કર્યો. એ કરજ જાણ લાખ રૂ ૩૦ હતું. એજ ખતાવે છે કે અરદેશરમાં પ્રમાણીકપાણું તથા નીમકહલાલી એ મુખ્ય ગુણો હતા. અરદેશરને નામદાર સરકારે નીમકહલાલી ભરેલી નોકરીના બદલામાં જૂદી જૂદી વખતે ખેલાત તથા સરપાવ આપ્યા તથા ખાન બહાદુરના ખેતાળ આપ્યો હતો. તેમને સોનાનો આંક તથા ભેસ્તાન, સોનારી, અમળાડા અને બોરીયાચ ગામો ધનામમાં આપ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત મરનારે પોતે જગીરો વેચાતી સઘં કેટલાએક ગામો વસાવ્યાં હતાં. તેમને પ્રજા તરફથી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું, અને દિલ્હીના પાદશાહના એક નખીરાએ એક તલવાર ધનામમાં આપી હતી.

અરદેશરે નોકરી પણ તેવીજ કરી હતી. તેણે ગરાસીઆ તથા લંટારાએ

ને પકડીને ફાંસીની તથા ખીજી સીજાઓ કરાવી તેઓની જડ કાઢી હતી. તેથી તે ફેટલીએકવાર ગરાસીઆઓને હાથે માર્યા જતા જમ્યા હતા. ચાર, ઠગારા તથા જીવનમગારોનો નાશ કર્યો હતો. શહેરમાં પોલીસના બંદે બસત ઉપરાંત શહેર સુધરાઇમાં પણ મહેનત કરી હતી. તે વખતે કાયદો હમણાના જેવો ન હોવાથી શહેરમાં ગોંચા તે પોતેજ વડો હતો. મોઘવારી વખતે દલા લોને પકડાવી મંગાવી તેઓપર આંદોશ રાખતો. શહેરમાં આખી રાત જીદે જીદે વેશે ફરતો, અને તેથી પોલીસ જાગૃત રહેતી. મહોલે મહોલે દાંડીઆઓ રાખી, તેમને જાગૃત રાખતો. તેઓ આખી રાત જાગી દાંડ દોકતા. અને ખાર વાગે તથા બે વાગે મોઢલે મોઢલે દાંડ વગાડી લોકોને ખબર આપતા.

રાતના પોતે નીકળે તે ઉપરાંત પોલીસની ટુકડીઓ જીદલે જીદલે ફરતી રહેતી, તેને “રોન” કહેતા. એ રોન આખી રાત ફરતી. કોટ ઉપરથી છાંટારાઓ ચઢી આવતા તેટલા માટે આખા કોટપર કકડે કકડે પહેરા રાખ્યા હતા. આવા બંદોબસ્તથી સુરતમાં જનમાલની સલામતી વધી, અને કહેવત થઇ પડી કે, અરદેશરના બંદોબસ્તથી ચોરની જડ ગઇ છે, તથા લોકો રાતરે ઊંઘાડે ખાર જીંદતા થયા છે. એટલામાં મિંઠ લુઅર્દ નામનો જદજ આવી તેના વખતમાં નોકરીના પાછલા ભાગમાં તેમના ઉપર જીલમ કરવાનું તોહમત ચૂકવામાં આવ્યું. તે બાબદ તેમને સરપેદ કર્યા, અને મુકરદમાના બચાવમાં ભારે ખરચ થયો. આખરે તેમના પરનું તોહમત સાબિત થયું નહીં. અને ધજત સાથે પાછી નોકરી મળી. પણ તે આંધો ઝાઝા દહાડા ભોગવ્યો નહીં. તેમની કીર્તિની અદેખાઇ કરનારા વધી ગયા અને તેથી નોકરી ચૂકી દીધી. ખાંબાં અરદેસર સને ૧૮૫૬માં મરાણ પામ્યા. મરનારને જાગીરશાહનામે એક પુરો છોકરો હતો, તે સને ૧૮૫૯માં ૨૩ વરસની ઉંમરે મરાણ પામ્યો.

ખાન સાહેબ ફીરોજશાહ ધંજીશાહ.

ખાન સાહેબ ફીરોજશાહ, ધંજીશાહ બરજોરજીના વડા દીકરા હતા. તેમણે મિન્ત્રીપાલ સદર અમીન તથા નરિય એજન્ટના આદેશો નીમકહલાલીથી બળવ્યાથી નામદાર સરકારે તેમને ઊબેર, વેસારવા, ભાણોદમાં, ગેજ, ખુરવેલ નામના ગામો ધંનામમાં આપ્યાં હતાં.

માંદવીના રાજાએ કમલાપોર ગામ અને પાંસદાના રાજાએ પાંદરવેલા ગામ ધંનામમાં આપ્યા હતાં. તે ઉપરાંત નામદાર સરકારે તેમને ખેલાત તથા શાલ આપી હતી.

ફીરોજશાહ, અરદેશર કરતાં એલમમાં ચઢીઆતા હતા. તેમની શોધકબુદ્ધિ ઘણી સારી હતી. નવી નવી શોધો-નવા નવા અખતરા કરવામાં પોતાની દેલતનો ભોગ આપ્યો. વેલાતી હળથી જમીન ખેડી હતી. ચંત્રથી ઘાસ કાપવાનાં, ખજુરીના નીરાની અને જીવારના સાંઠાના રસમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં વગેરે કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં. મરનાર સાલેસ, પુદ્ધિમાન, અને ઠંલ હતા. મરનારને પેટે એકે ફરઝંદ નહોતું. તેથી તેમની મીલકતના વારસો તેમના ભાઈ ખાન સાહેબ અરદેશરને હાથ ગયો.

જાત મહેનતથી વધેલા ગ્રહસ્થો.

ફરતો આસમાન એક કુટુંબને હુમેશાં તવંગર અથવા હુમેશાં ગરીબ રાખતો નથી. તવંગરો ગરીબ થઈ ગયલા-ગરીબીમાંથી તવંગર થયેલા ઘણા હોય છે. પણ ગરીબીમાંથી તવંગર થવું એ કાંઈ જવું તેવું કામ નથી.

જાત મહેનતથી પ્રકારી નીકળેલા સુરતમાં ઘણાએક છે. તેઓ એલમ ભણીને સદગુણને મારગે આદ્યાથી વધ્યા છે. મુંબઈ હાઈકોર્ટના મરહુમ જજ

મિં નહાનાભાઈ હરીદાશ ગરીબ માખાપને પેટે જનમ્યા હતા. તેમણે બચપણમાં મોટી મુશ્કેલી વેઠી હતી. મિં નાનાભાઈએ વકીલનો ધંધો એવા પ્રમાણીકપણાથી ચલાવ્યો કે તેમને નામદાર સરકારે ખુશ થઈ હાઈકોર્ટના જજ બનાવ્યા હતા. પોતાના કીસ્મતના ઘડનારાઓ ગાંહેલા તેઓ એક હતા અને મરણ પામ્યા વ્યારે મોટી આગરૂ તથા ભારે દોલત ચકી ગયા હતા. રાં બાં જગજીવનદારા ખુશાલદારા પણ પોતાની જાત મહેનતથી વધેલા આગરૂદાર અને સરકારના એક ભારે નીમકહલાલે નોકર છે. તેમને નામદાર સરકારે રાવ બહાદુરના માન ભરેલો ખેતાબ આપ્યો છે. બાં બાં દોક્ટર કોશાભાઈ પેસ્તનજી પણ ગરીબ માખાપને પેટે જનમ્યા હતા. વિદ્યા એ લવવામાં ખંત તુમા ઉલટ શખ્યાથી તેઓ દોક્ટર થયા. પોતાની સ્ત્રીકરીનાં દરમ્યાનમાં તેમણે સરકાર તથા પ્રજાની ભારે સેવા બજાવેથી નામદાર સરકારે તેમને ખંત બહાદુરના માન ભરેલો ખેતાબ આપ્યો. એવા ફેટલાએક ગ્રહસ્થો જા. વહેતાથી રહેરના આગેવાન ગ્રહસ્થોના દરજ્જો ભોગવે છે. બાં બાં કુંવરજી કાવસજી, રાં બાં નંદરાંકર તુલજરાંકર, મિં કહા નદરા મંછારામ, મિં તાપીદારા વરજદારા, પ્રખ્યાત આલપાધવાળાના કુટુંબના મિં કેખુરાશે હોરમજી આલપાધવાલા, સોઠ બેરામજી પેસ્તનજી દોક્ટર વગેરેએ જાત મહેનતથી પોતાનાં કુટુંબને નામાંકીત બનાવ્યાં છે. જાત મહેનત સાથે સહસની મોટી અગત છે. જાત મહેનત, નીમકહલાલી અને પ્રમાણિય પણા ઉપરાંત હિંદુ ગ્રહસ્થોમાના ફેટલાએક ગ્રહસ્થો સહાસથી વધ્યા છે. હં ગ્લાંદની ગ્રસાકરી કરવી, એ ધર્મવિરૂદ્ધ ગણાતું હતું. એ ખોટી છીટને લીધે એ આખી કામને તુકશાન હતું તે કારે મુકી, ફેટલાક ગ્રહસ્થો એલમને માટે હંગ્લાંદ જઈ આવ્યા છે. તેઓમાં રાં બાં મહીપતરામ રૂપરામ ની લકંઠ મોખરે નીકળ્યા છે. તેમણે દેરાતું ભલું કરવા જતાં ઘણું સોચ્યું છે. નામદાર સરકારે તેમને રાવ બહાદુરના ખેતાબ ઉપરાંત કેપેનિયન આર્ ધિ હંન્દયન એમ્પાયરના નામાંકિત ખેતાબ આપ્યો છે.

વિદ્યાના ખળથી વધેલા ગ્રહસ્થોમાં ખાન બહાદુર ખરજોરજી એદલજી ખાન બહાદુર ખમનજી એદલજી, ખાન બહાદુર એદલજી મંજીલાઈ, ખાન સાહેબ કેખરાજે એદલજી વગેરેને પ્રધાય. એ સઘળા સુરતના જાણીતા મોદી કુટુંબના નખીરાઓ છે. એ કુટુંબ આગલા વખતમાં પારશીઓની સંસારી તથા ધર્મ સંબંધી તકરારોના ફેસલા કરવાની સત્તા ધરાવતું હતું. બ્રિટિશ ગોળ થયા પછી બ્રિટિશ સરકારે પણ જ્યાં સુધી કાઝી તથા નર્ગરસેઠની સત્તા ચલાવવા દીધી ત્યાં સુધી, એ સત્તા વાપરવા દીધી હતી. તેમના વડાને સુરતના વડાએ તથા નામદાર ગવર્નરે હરેક વખતે શાલ તથા ખીલાતો આપી હતી. તેમણે બ્રિટિશ સરકારની વફાદારી ભરેલી સેવુ ખનજેલી, તેના ખંદલા તરીકે તેમને સરકારે ૩૫૦૦ બીધાં જમીન આપી છે, તથા હાલના મોદીજીને ખાન બહાદુરના ખિતાબ આપ્યો છે. સરકારી કાગળ પત્રમાં નામદાર સરકાર તેમને “ખાન બહાદુર રસ્તમજી ખરજોરજી મોદી, દાવર,” એ પ્રમાણે લખે છે.

મહમદન કોમમાં વિદ્યાના ખળથી કેટલાએક ગ્રહસ્થો વધ્યા છે. મીર ગુલામખાખાખાન જાણીતાં કાઝી કુટુંબના નખીરા છે. એ કુટુંબના વડા લાંબી મુદત ત્યાં મહમદન કોમના સંસારી તથા ધર્મ સંબંધી ન્યાય કરવાની સત્તા ધરાવતા હતા. તે અખત્યાર સરકારે લઈ લીધો છે. તેપણ મીર ગુલામખાખાખાન પોતાની ખાહોશીથી પોતાના અમીરી દરજ્જાને જેવું આપે છે. આરબ સોદાગરોમાં એકને પાદશાહ શાહજહાંએ ઉમેદ-નુલ-નુઝાર ના ખિતાબ આપેલો, તે કુટુંબના ગ્રહસ્થો ખાં સાં શેખ બહાદુર ખખશુમીઆ તથા મીં નતુમીઆ ખખશુમીઆ છે. જેમ આ બંધે ગ્રહસ્થો એલમને લીધે પ્રખ્યાતીમાં આવ્યા છે, તેમ તેઓના બુઝરોગો પણ સુરત જિલ્લાના કમિશનર, મુન્શફ, વગેરેના આજ્ઞા ભોગવી ગયા છે. એ કુટુંબને અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ એક ખિતાબ આપ્યો હતો, અને તેઓ પાદશાહ શાહજહાંના વખતથી પાલખીનરીન હતા.

યુરતના વતનીઓ પૂર્વ મહાદ્વિપના દરેક ભાગમાં વેપાર ધંધાને માટે ફરી વળ્યા છે. વહોરા કોમ એ જાળનમાં સૌથી આગેવાન છે. તેઓથી ઉતરતા પારસી છે. ઉટલાક હિંદુઓપણ દેશાવર જાય છે. તેઓ એશિયા, યુરોપ તથા આફ્રિકાના દરેક ભાગમાં અને ટાપુઓમાં વેપાર કરતા જોવામાં આવે છે. તેઓ નાગાસાકી, ઓસ્ટરેલિયા, મોરીસ, મોઝાંબીક, દેંગલાંદ, ચીન ઉપરાંત આફ્રિકામાં નેટલ તથા ત્રાનસવાલ સંધી ગયા છે.

ઓગણીસમી સદીના અમલદારો, વકીલ, દાક્ટર વગેરે.

જદનો—મેથડ એ. રામસે, નાઠનિયલ કો, એસ. બેરુએ, ટી. એમ. કીટ, મોરીસન, જોન રામસ, જોન ફેનટીશ, જી. જલ્લુ એ. દરસન, દ જલ્લુ. એ. જોન્સ. ટોમસ જારનદી, એલ્વિ. ગ્રાંટ, દળ્લુ. જે. લમરુન્ડ ગ્રેગર ગ્રાંટ, જોનરેબલ જે. સધરલેન્ડ, ઇ. જી. મિલર, દળ્લુ મિમસન, જી. એલ. એલીયટ, દળ્લુ રિચર્સન, આર. દી. લુઅર્ડ, એ. રેમીંગટન, દળ્લુ સી. એ. રસ. આર. કીસ, દળ્લુ ઇ. ફેર, દળ્લુ. એચ. હેરીસન, એચ. હેગર્ટ, એ. ઇ. ફોરબ્સ, એ. જી. વોર્ન. સી. ફોરબ્સ, આર. એચ. પીન્ડી, સી. એચ. હુમેરન, સી. જી. હુમખોલ, દળ્લુ. એચ. ન્યુનહામ, એચ. એમ. બર્ડેક, જી. એમ. મેકફરસન, એસ. ટાગોર, એ. દી. પોલન, એફ. કુલટન, હોસ્કીંગ, ફેન્ડી, હોરસલી, કોરદો, ખીમન, એસ. હેગિક, જી. વીટવરક, હેમિલ્ટન, ફ્રિટઝ મોરિસ, એમ. હેમિક.

મિનસિપાલ સદર અમીન—ફરસ્ટ કલાસ સાખ જદન—મેથડ કીરેજ શાહ ધંજીશાહ, અરદેશર ધંજીશાહ, જનારધન વાસુદેવ, નગરના દસ્તુર, માણિકજી પેસ્તનજી, લોલાનાઠ સારા ભાઈ, મુકુંદરાય માણીરાય, દીનશાહ પેસ્તનજી દસ્તુર, ખરસેદજી રસ્તમજી થા જિવાળા વીરસી મોરેશ્વર લીડે, સમખરામ નવનીધરામ મહેતા, આખાજી ખ

સત્ ભીસે, જાગલેકર, મંજેશરાવ બલવંત, ખરજોરજી એલલજી મોદી, એલ
લજી મંજીભાઈ મોદી, હરદેવરામ અનુપરામ, ખરજોરજી એલલજી મોદી.

કલેકટરે—મેરજી ઇ. ગેલી, જી. મોરિસન, ઇબ્બયુ. જી. લમ્સન,
ઇબ્બયુ. સ્ટેફસ, જી. વાઇગર્ડ, ઇબ્બયુ. સી. એંદરસ, ઇબ્બયુ. સિમસન, સર.
આર. કે. આરગઠનાટ, જી. ગોર્ડન સ્ટુર્ચ, સી. જી. પ્રેનદરગાસ્ટ, ઇ. જી.
ફ્રાસેટ, જી. એમ. દેવિસ, જી. એચ પેલી, એચ. લિલ્લ જી. ધનવેરસિટિ,
એ. ડી. રોગર્ડસન એ. એફ. ઝેલનિસ ઇ. ઇબ્બયુ. રેવન્સજોકટ, એ. રોજ
સ, જી. ઇબ્બયુ. રોગર્ડસન, જી. એ. જી. દક્. ટી. સી. હોપ, જી. બી. રિચિ, એ. કે.
નેરન, એમ. જી. શો સ્ટુર્ચ, ઇબ્બયુ. આર. માટ, ઇ. સી. કે. ચોલિવંટ, જી.
એફ. એમ. ગ્રાંટ, ઇબ્બયુ. લોક. ટી. ઓસ્ટનસ્ટેટ, એ. કેસર, એ. એ. ઓરોદેલ,
જી. જી. લાઇટ, એફ. એસ. પી. લેલી, જી. જી. વાઇટ, જી. સી. પિટર્સ,
ઇબ્બયુ. એલન, એફ. એસ. પી. લેલિ, ઇબ્બયુ. બી. મ્યુલ્ક, જી. એ. એન્સ,
ઇબ્બયુ. પોર્ટિસ, જી. એ. એન્સ, મોલી. બોવી, સી. બી. વિન્ચેસ્ટર, એ. સી.
એકર્વ, જી. બી. રીડ.

સ્મોલકોલ ટાઉના જજો—મેરજી રૈયડ એલ. મેદીની, કુખરાસ હો
રમજી આલપાઇવાળા—

સિટિ મેજસ્ટ્રેટ—ખાં ખાં દારાશાહ ડોશાભાઈ—

દૃષ્ટિ કલેકટરે—મેરજી વિનાયકરાવ ગણેશ, ઇબ્બયુ. એમ. ફેલી,
ફરામજી નરવાનજી, મોતીરામ દળપતરામ, નાહના મોરોજી, જગજીવનદારા
ખુશાલદારા, શંકર પાંડુરંગ પંડીત, વીરમસાદ તાપીમસાદ, કાશીનાથ માહાદેવ
કટે, જગજીવનદારા ખુશાલદારા, આદરજી જીવનજી, ફીરોજ હુશંગ દસ્તુર,
દારાશાહ ડોશાભાઈ.

હેડ માસ્ટર—મેરજી દાદોબા પાંડુરંગ, શ્રીન, એલ, ગુફ, નંદરાંકર વુલ
જશંકર, રૂનાત, મનસુખલાલ મુગટલાલ મુનશી, બી. એ, એલ. એલ. બી.
વીલસન, બેસ્ટ, ફીરેસ્ટ, અંબાલાલ શાકરલાલ દશાઈ એમ. એ, જમશેદજી

અરદેશર દલાલ એમ. એ, વામન આબાજી મોદક બી. એ, વીશ્નુ નારાયણ
પાઠક, એમ. એ, ઉત્તમરામ નરભેરામ મહેતા, બેરામજી કુશામજી પટેલ
એમ. એ, દોરાબજી એલજી ગીમી બી. એ વીશ્નુ નારાયણ પાઠક એમ. એ.

કોટવાલ—સિટિ પોંઠ ઇન્સ્પેક્ટર—મેશક મહમદી, મીરજી અમાની, અ
રદેશર ધંજીયા, બેજનજી પાલનજી, વીનાયકરાવ ગણેશ, હોરમજી દોરાબજી,
કુરગામસાદ સુરજમસાદદેસાઈ, ગજનંદ વીટલ, દોલતરાય રણીયાતરાય, નારા
યણરાવ, કૃતેહસીંગ બતસીસી ગા હીરજીભાઈ જીવનજી. જાંગીરસા અરદેશર,
મોતીલાલ મોહનલાલ, યુસુફઅલી અલાબક્ષ, નાનાભાઈ કાવસજી—

અયુનિવર્સિટીપાલિટીના સેક્રેટરી—મેશક બેજનજી પાલનજી કોટવાળ, હીરા
ચંદ શામરાવ, દાદાભાઈ ધંજીભાઈ ભાભા, નરારવાનજી દયાજી,
દીનસાહુ અરદેશર તાલચારખાં, દેસાભાઈ દાદાભાઈ મોદી, પાંડુરંગ બાળકિ
શ્ન, નતુમીઆ બખશુમીઆ રોબ, બમનજી સોરાબજી, નરારવાનજી ખર
શેઠજી સોઠના, નતુમીઆ બખશુમીઆ રોબ.

વકીલ—મેશક પેસ્તનજી કાળાભાઈ, માણિકજી પેસ્તનજી, મકન
ભાઈચંદ, દયારામ મકન, નરારવાનજી પેસ્તનજી, રણછોડદાસ નાનાભા
ઈ, જીવાણરામ, પરભુદાસ, દાજીભાઈ કસનજી, મયારામ દાજી, રાજારામ
લખમીદાસ, હરકીશનદાસ, આદમારામ ઊમીયારામ, કાહભાઈ સવાઈચંદ
દોરાબજી, રતનરામ દાજી, ત્રીકમદાસ ભીખરીદાસ, કીરપારામ દાજી, દુલજી
રામ દયારામ, ઉત્તમભાઈ શવાઈચંદ, કાહ્યાભાઈ દયારામ, ટેમુલજી હોરમજી,
નથુરામ રાજભાઈ, બલવચરામ સતવચરામ, દવારકાંદાસ રૂઘનાઠદાસ, કાશી
દાસ મયારામ, ભીખરીદાસ, દોલતરામ દેશવરામ, ધીરજીલાલ મથુરાંદાસ,
નાનાભાઈ હરીદાસ, કેખશરો હોરમજી આલપાઈવાળા, મોતીરામ દલપતરામ,
મધુવચરામ બલવચરામ, કલાભાઈ લલુભાઈ, બેજનજી માણિકજી જાંબુસરી
આ એલ. એલ. બી, બરજેશજી નરારવાનજી વકીલ, દોલતરાય મુરભાઈ દેસાઈ
(બેરીસ્ટર), મંચેરજી દાદાભાઈ દાદીસેઠ (બેરીસ્ટર), હેસંગજી બરજેશજી

વાણીજી, ગુલામદારભાઈદાસ, બળરામ, જોષવલાલ નગીનદાર, લલુભાઈ
ત્રીકમદાર, સુરભાઈ ત્રીકમદાર, શાહરલાલ મોતીરામ, રણદે કનરા, પરભુરા,
કેવલરામ, ઉમેરામ, દલપતરામ ફીરભાઈ, રૂઢનાથ નીચાભાઈ ધેલભાઈ જગ
જીવનદાસ, માણિકલાલ નંદલાલ, માણિકલાલ નરોત્તમદાર, ભગુભાઈ ડાહ્યા
ભાઈ, ત્રંગલાલ હરકીશન, મોતભાઈ મોતીલાલ, રણડાડદાર નરોત્તમદાર,
ત્રીભોવનદાર ભગવાનદાર, નાગરજી ત્રીકમદાર, નીચાભાઈ અણુભાઈ,
જેવચરામ, દેશરામ, ડાહ્યાદાર નવજરામ, બાલુભાઈ મોતીરામ, બળ
વંતરાવ ત્રીપુરાશંકર, હરપતરામ, હરમુખરામ, વજરામ મનીભાઈ, છનીલદાર
હરકીશનદાર, ડાહ્યાદાર નારણદાર.

હકીમ—મીર ઇસા, મુલ્લા મેલી, ચાંદભાઈ, શેખમહમદ અબદુલ તૈય
બ, કાસમ મહમદ, ખદરદીન શેખ મહમદ, હુસમહમદ કાસમહમદ, નશરવા
નજી રસ્મજી તમના, રસ્તનજી નશરવાનજી તમના પેસ્તનજી રસ્તમજી તમના,
કાંવરાજી રસ્તમજી તમના, ઊરામજી ભીખાજી, દેરાભાઈ, ભીમજીભાઈ પેસ્ત
નજી, માણિકજી ખયુખજી, દેરાખજી, ... પેસ્તનજી જીવજી તમના, ધંજી
ભાઈ લોગી, ઊરામજી લોગી. ઊરામજી પેસ્તનજી, પીરજીશાહ જમશેદજી,
જમાસજી જીવાજી. જમશેદજી જીવાજી.

પેદ—ભુલ્લા ભટ, કેવળ ભટ, દીના ભટ, જાલકે, લલુભાઈ (આખના) જગ
નનાક-ધંજીશંકર, મનીરા કર, આદીતરામ, હરગોવદાર, ડાહ્યાભાઈ ભાઈશંકર,
રતુભાઈ કડાવાળા, ભાણાભાઈ.

મલમપત્તાના દાકટર—સોરાખજી, પેસીભાઈ જમાસજી, પેસીભાઈ
ખરશેદજી, કુંવરજી પાલનજી ખારીઆ.

પાસ થયલા દાકટરો—કેખશરો સોરાખજી નરીમાન (સિપિલ સરજન)
દોસાભાઈ પેસ્તનજી (વાઈસરાયના ઓનરરી સરજન). નશરવાનજી નવન
જી, એદલજી દોરાખજી પટેલ દીનશાહ જીવાજી, રામલાલ લલુભાઈ, સુરજલ
લ મથુરાંદાસ, ગણેશ વીરજી ખેર, ફરફુનજી એદલજી શેરડીવાળા, લલુભાઈ

ભગવાનદાસ કાઠી—(ગુજરાતી ક્લાસના) સોરાખજી પેસ્તનજી, અરદેશર દોરાખજી.

આં સેનિટરિ કમિશનર—દોક્ટર મંચેરજી બેરામજી દોલા.

દેખ્યુટી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો—રાવ સાહેબ મોહનલાલ રણકોડ દાસ, રાવ સાહેબ મોતીરામ રાજરામ.

કવિ—નર્મદાશંકર લાલશંકર.

મ્યુનિસિપાલિટીના અમલદારો.

પ્રમુખ—કલેક્ટર.

ઊપપ્રમુખ—ખાં ખાં ડોક્ટર ડોશાભાઈ પેસ્તનજી.

સરકાર તરફના મેમ્બરો—દોક્ટર કેપ્પારો સોરાખજી નરીમાન, સિવિલ સરજન, મિં એચ. જી પાલિસર એક્સીક્યુટિવ એનજીનીયર, રાં ખાં ઉમેદરામ રણકોડદાસ, ખાં ખાં દારાશાહ ડોશાભાઈ, ખાં સાહેબ નાહનાભાઈ કાવ સંજીવિ ટે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, અને માગલતાર. ખાં સાહેબ કેપ્પારો એલ લજ મેદી. રાવ સાહેબ ગુલામદાસ પુરોષોત્તમદાસ, આદમરામ ભુખણવાળ, ખાં સાહેબ મીર માસુમખલીખાં, ખાં ગહદુર યુસફખલી અલાખસ, ખાં સાહેબ અગદુલહુસેન અબદુલખલી મુખલા, ખાં સાહેબ સૈયદ ઝેન એલ એદરસ. મિં એલફરેદ જરવીસ, રાવ સાહેબ અનુપરામ ખાલમુકદાસ.

કેળવાયલા વર્ગ તરફના મેમ્બરો—ખાં ખહાદુર દોક્ટર ડોશાભાઈ પેસ્તનજી, મિં કાળાભાઈ લલુભાઈ વકીલ, મિં હાંચરદાસ જગજીવનદાસ રટોર.

કરભરનારાની તરફના મેમ્બરો—મેશક મેચેરજી દાદાભાઈ દાદીસેઠ, એ. જી. આલમંદ, ગુલામદાસ ભાઈદાસ વકીલ, દીનશા જીવાજી એલખહેરામ, ખલ રામ મોતીરામ વકીલ, ભાં રાંકર નારણરાંકર દવે, મંછરામ ઘેલાભાઈ અધી પતિ ગુજરાત મિત્ર, રામલાલ લલુભાઈ, હરીલાલ ગુલજરામ દર, નરભેરામ મ નસુખરામ કંટરાક્ટર, ફીરોજશા જમશેદજી નાણાવટી, અનુપરામ કીરપાસમ.

નામદાર સરકાર તરફથી ખેતાખ તથા ચાંદના માન પામેલા ગ્રહસ્થો.

સી. એસ. ચાંદના ખેતાખવાળા—તૈયદ એદરસ.

સી. ચાંદ. ધના ખેતાખવાળા—રાવ સાહેબ મહીપતરામ. રૂપરામ.

ખાન બહાદુરો—અરદેશર ધંજીરાહ, બરબોરજી મેરંગાનજી ફેઝર,
મીર ગુલબાખાખાન, રસ્તમજી ખરશેજી મોદી, દોસાભાઈ પેસ્તનજી દોકટર,
કુંવરજી કાવર્સીજી સખાવાળા, હોરમજી ચાંદજી પટેલ યુસફચલી ચલાખા.
રાવ બહાદુરો—જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ, મુકુંદરાય મનીરાય, દોલતરા
ય સંપતરાય, પારવતીરાંકર મનીરાંકર.

પ્રકરણ ઓગણીસમું.

પારસીઓનું ધરમખાતું.

સુરતમાં લાંગા વખતથી પારસીઓનું ધરમખતું ફંદ હતું. તે ઘણા
નાના પાયાપર હતું.

હાલનું ફંદ સને ૧૮૪૦ માં થયું. ટેણાગામના દોખમાને કોઈ અખે
લાલ દેશાઈ ખણી ખોદીને તેના પથરા કાઢી ગયલો. પેશ્વાએ સને ૧૮૧૨માં
તે દેશાઈને ઢંડ કર્યો અને સુરતની પારસી પંચાયતને તુકરાનને પેટે રૂપી
આ ૬૦૦૦ અપાવ્યા. આ ૩ ૬૦૦૦ મુખાઈમાં ફોરબ્સ કંપનિમાં બાળે

નાખિલા તે તથા તેનું વ્યાજ તથા સીલક મલી સુરતની અંબુમન પાસે રૂ ૧૫૦૦૦ હતા.

હવે સુરતની સંવત ૧૮૯૩ની મોટી આગ વખતે મુંબાઈમાં જે ઉધરા છું થયું, તેમાંથી સુરતનાં ગરીબ લોકોને દાણો, વસ્ત્ર વગેરે અપાવ્યાં ઉપરાંત પારસીઓના રૂ ૫૯૦૦૦ વધેલા હતા તે તથા ચીનની પારસી અંબુમને રૂ ૨૫૦૦૦ મોકલ્યા હતા, તે મળી આશરે રૂ ૧૭૦૦૦૦ એકઠા કરીને તેમાંથી સુરતનું ધરમખાતું ઉભું કર્યું.

સને ૧૮૪૦માં મુંબાઈની પારસી અંબુમનના પ્રમુખ વાડીઆ નવરોજી જમશેદજી, ફરામજી કાવસજી જનાજી, હોરમજી દાદાભાઈ શંદેર, નશારવાજી મચેરજી કાઝા, જમનજી હોરમજી, જમશેદજી જીજીભાઈ વર્જેની સહીના એક કાગળ સુરતની અંબુમનના પ્રમુખ મોદી રસ્તમજી પર આવ્યો કે આગના ફંડમાં પારસીઓનાં વધેલા નાણાંમાંથી સુરતમાં ધરમખાતું ફંડ ઊભું કરી, તે માટે એક ટરસ્ટદીદ કરવું છે, માટે તેમાં ટરસ્ટી કાણ કોણને નીમવા છે તે લખવું. સુરતથી મોદી રસ્તમજી ખરસેદજી, શાપુરજી ફરદુનજી, પારખ મેરવાનજી રતનજી, પટેલ અસપંદીઆરજી હોરમજી, વાડીઆ એદલજી હીરજીભાઈ વગેરેએ અંબુમન તરફના પિચાર લઈ ટરસ્ટી દાખલ બનાવે સુચવ્યાં. મુંબાઈની અંબુમને ૧૩ ટરસ્ટીઓ કરી, એક ટરસ્ટદીદ કર્યું, અને તે મુજબ એ ફંડનું કામ ચાલે છે.

એવી રીતે એ ફંડ ઉભું થયું. તેમાં મુંબાઈવાળા સપ્તવિંશત સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખેરનેટે આશરે રૂ ૧૨૫૦૦૦ ભર્યા, અને બીજા પારસી ગ્રહસ્થો એ ફંડમાં ભરતા રહ્યા. એ ફંડમાં હાલ નીચે મુજબ પુંજ છે.

રૂ ૪૧૪૪૦૮ સુરતની પારસીની અંબુમનના ધરમના ફંડના તથા પારસી સુરત ચેરીટી ફંડના મલીને રૂ ૪૧૪૪૦૮ છે તેમાં:—

૧૫૪૧૬૭ સુરતની પારસીની અંબુમનના ધરમના ફંડના.

૨૬૦૨૪૧ સુરત પારસી ચેરીટી ફંડના.

તેમાં જે ખાતે જમે છે, તે ખાતાં તથા નામ આ પ્રમાણે છે:—

૩ ૧૯૩૭૬ જનરલ ધરમના ફંડમાં.

૪૫૫૩૬ આંધલાં પાંગળાંના ફંડમાં.

૯૪૩૮ અવલમંજલ પહોંચાડવાના ફંડમાં.

૧૨૬૦ દોખમાના રસ્તાની મરામતના ફંડમાં.

૩૦૯૮ દુમસની દરેમહેરના ફંડમાં

૩૬૦ મુકતાદમાં કપડાં આપવાના ફંડમાં.

૧૮૫ સગડી આગળના ખાગનું ફંડ.

૮૦૨૭ સર જમશેદજી ગણદેવીના નસેસાલાશેને પગાર આપવા
ના ફંડમાં.

૩ ૨૭૮૮ વાડીઆજી દાદાભાઈ તથા મંચેરજી પેસ્તનજીએ ચીલાવના
નસેસાલાશેને પગાર આપવા.

૨૯૧ મુરતના ગરીબ છોકરાંઓને દુળવણી આપવા ના ફંડમાં.

૧૬૧૦૪ શેઠ પેસ્તનજી જાંગીરજી લીકીમ.

૧૫૦૦ નામદાર સર જમશેદજીએ પોતાના મીત્રના પુત્ર માટે.

૧૫૦૦ નામદાર સર જમશેદજીએ ખાં ખાં અરદેશરના પુત્ર માટે.

૫૦૦ ભાઈ માણિકજી દોસાભાઈ દરબારી.

૫૦૦ મોદી બેરામજી માણિકજીની છોકરી ડાસીબાઈ.

૧૦૦૦ શેઠ નરારવાનજી મંચેરજી કામાજીના છોકરાંઓ.

૧૦૦૦ શેઠ જમશેદજી કાવરાજી એંટી.

૫૦૦ શેઠ રતનશાહ પેસ્તનજી વકીલના પુણને માટે.

૧૦૦૦ શેઠ માણિકજી શાપુરજી હોડીવાળા.

૫૦૦ શેઠ જમશેદજી કાવરાજી એંટી.

૩૦૦૦ ખાઈ ખરુખાઈ તે મેરવાનજી હોરમજી ફરેજરની બેટી.

૫૦૦ શેઠ પેસ્તનજી કાવરાજી દાદાવાળા.

૫૦૦ આઠ શાપુરજી રસ્તમજી મુખીઆ.

૪૯૯ શેઠ રસ્તમજી કાવસજી ઘડીઆલી.

૪૯૯ શેઠ માણેકજી શાપુરજી હોડીવાળા વગેરે.

૬૬૮૮ બાઈ ડોરીબાઈ તે ડોરાભાઈ એકલજી કીલાવાળાની.
ધણીઆણી.

૧૩૪૫૦ બાઈ આવાંબાઈ તે શેઠ મેરવાનંજી હોરમજી કરેઝરની.
ધણીઆણી.

૧૦૨૦૫ શેઠ રતનજી રસ્તમજી મુખીઆના પુણને સાડ.

ઉપર મુજબ નાચાર પારસીઓને ગુજરાત સાડ દર મહીને પગાર આપવા, ગરીબ લોકોનાં છોકરાંઓને મફત દુધવણી આપવા, તેમની નવજાત કરવા તથા નવારેશ માણસ મરણ પામે તેના મરણની ક્રિયા કરવા વગેરેનાં એ ધરમખાતામાંથી ખરચ થાય છે. રૂઆનાને અવલ મંજલ પહોંચાડવાને નસાસાલારોને પગાર આપવામાં આવે છે, ગંખાર તથા જસનો થાય છે, ધડ.

ગંખારનું જસન--ન્યાત.

સુરતમાં દર વરસ તીર મહીનામાં પહેલા ગંખારને દિવસે એક ગંખાર થતો. તેમાં સુરત તથા આસપાસના ગામોના પારસીઓ સામેલ થતા. એ ગંખાર ઊઘરાણ થી થતો. તેમાં ઘટ પારસી અંજીમનની ફાટલીમાંથી ઉમેરવામાં આવતી. એ ગંખાર રસ્તમજીમાં પારસી પંચાયતની ખુલી જમીન છે, તે ઉપર માંડવા નાખી કરવામાં આવતો. એમાં દેટલા પારસીઓ સામેલ થતા હશે, તેના વિચાર એટલાપરથી આવશે કે, સદીની સરખાતમાં એ ગંખારમાં ૩૦૦ મણ અને પાછલા ભાગમાં ૧૫૦ મણ આવલ થતા.

સને ૧૮૫૦થી તીરમહીનાનો પહેલો ગંખાર સર જગશેવજીએ દર વરસ રૂ. ૫૦૦ સુધી ખૂચી કરવો શરૂ કર્યો. બીજે વરસથી તીર મહીનાના

પાંચમો ગંબાર શેઠ મેરવાનજી હોરમજી ફેઝરનો થવા માંડ્યો. એ ગંબાર ઉપ
રાંત શેઠ ફીરોઝશાહ ધાંજીશાહ તરફનો એક ગંબાર કદમી તીર મહીનામાં
થાય છે. એક ચોથી ન્યાત થાય છે, તે શેઠ રતનજી રસ્તમજી સુખીઆના
ફંદમાંથી દર વરસ થાય છે. સર જમશેદજીનાં ફંદમાંથી દર વરસ છ
ગંબાર થાય છે. હાલ દરેક ગંબારમાં ૧૦—૧૮ માણ ચાવલ ખપે એટલા જરથો
સ્તીઓ ભેગા મળે છે.

સુરતનાં નાચારોને ઢીપલા ગ્રહસ્થો સિવાય હાલના મુંબાઈના પણ સુર
તના વતની નામદાર સર દીનશાહજી માણેકજી પીટીટ નાદે હરેક મુસ્લિ
વખો ભારે સંખાવતો કરી છે. એ સખી વલ્લુદ અકાબરે આસરે ૧૫ લાખ
રૂપીઆની સંખાવત કરી છે, તેમાં સુરત જિલ્લામાં પણ મેદની રકમો આપી
છે એ રકમોમાં સુરતના ગરીબ ગરબાને જે દાન આપ્યું છે, તે ટુકમાં ની
ચે લખ્યું છે.

૬૧૩ હીરા મલીદાની અગીઆરીમાં.

૬૦૦ ફારસી મદરેસાના ફંદમાં.

૩૦૦ ભગસાથના મોખેદોના અવલ મંજલ પહોંચાડવાના ફંદમાં.

૬૦ રસ્તમપુરા જરથોસ્તી રિદિંગરમમાં.

૧૨૦ નાનપુરા રિદિંગરમમાં.

૧૦૦ રસ્તમપુરામાં કુવો ખાંધવાના ફંદમાં.

૧૦૦ રસ્તમપુરામાં વાડી મોલ્લાના ગંબારની વાડી ખાંધવા.

૧૦૦ નાનપુરાના દવાખાનાના ફંદમાં.

૫૦૦ દોખમાના રસ્તાના ફંદમાં.

૨૫૦ સીગનપોરના રૂઆનો માટે સુરત લગી રસ્તો ખાંધવાના ફંદમાં

૨૫૦ લાઈસંસ ટેક્સ ખાખત દુકાનગરોએ હુલ્લક કર્યું, તે વખતે
ખેગુનાહ લોકોના ખચાવના ફંદમાં.

૧૦૦૦ સુરતનાં રૂઆનોને અવલમંજલ પહોંચાડવાના ફંદમાં.

૧૦૦૦ આંધળાં પાંગલાં તથા નાચારીના ફંદમાં.

૫૦૦૦ સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલથી નાચારીમાં પડેલાંના છુટકારામાટે

૧૦૦ નાનપુરામાં તમનાની ધરમશાળાનાં ઉધરાણામાં.

૧૦૦૦ પાંજરાપોળ બાંધવાના ફંદમાં.

૧૨૫ ગીબીની વાડીના આદરીઆનના ફંદમાં.

૫૦૬ કદમી પારસીઓના આતસખહેરામના ફંદમાં.

૩૦૫૦ સને ૧૮૮૯ની મોટી આગથી નાચારીમાં આવી પડેલાંઓ

ને અન્ન વસ્ત્ર અપાવવા તથા ઘર બાંધી આપવાનાં ફંદમાં, એ

સખી ઉમરાવે, એવનનાં નેકનામ મહોરદાર લેવું, સાકરખા

ધણ તથા સાહેબજીવોએ મળી.

એ આગને લગતી દુખ નિવારણ કમિટીના સર દીનશાહજી પ્રમુખ હતા.

એમણે પહેલેથી દેલેલે સઘી એને લગતાં કામકાજમાં અડાગ મહેનત લઈ પારસી મહમદન, હિંદુ વગેરેને એક સરખી રીતે ધનસાફ આપવાને કાળજી રાખી હતી.

ઉપલી વીગત મુજબની સખાવત ઉપરાંત એ સખી નરે સુરત તથા તેની આસપાસનાં ગામોમાં પારસી, હિંદુ તથા મહમદન એ ત્રણે કોમોનાં સામાન્ય સુખમાટે કૂવા, અવાડા, રસ્તા વગેરે બાંધવાના ઉધરાણામાં મદદ આપી છે.

હિંદુ નિરાશ્રિત ફંદ.

સુરતની હિંદુ મહાજનના ધરમના ફંદને હિંદુ નિરાશ્રિત ફંદ કહે છે, તેમાં ૩ ૧૮૧૨૪૩ છે. એ ફંદમાંથી બંગાળ બેંકના દર ૩ ૫૦૦ના ૧૪૪ શેર તથા ૩૨ નાટ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી દર વરસ આસરે રૂપીઆ ૪૦૦૦ ઘણો કપડાં વગેરે હિંદુ નિરાશ્રિત લોકોને આપવાના કામમાં વપરાય

છે, તથા હિંદુઓના ગરીબ છોકરાઓને નિશાળમાં ભણવાની ફી તરીકે આ સરે રૂ ૫૦૦ આપવામાં આવે છે. તે ખાતાની એક કમિટિ છે, તે કમિટિના વડા શેઠ દવારકાંદરા લલુભાઈ છે. સુરતની ૧૮૯૭ની આગ પહેલાં પાંજરા પોળનું ફંદ હતું, તે ફંદમાં આગતા ફંદમાંથી હિંદુ દોમના વધેલા રૂપીઆ ૫૧૩૦૦ નાખ્યા હતા, અને તે વધતાં વધતાં ઉપર મુજબનું ફંદ થયું છે.

મુખર્જના લોકોની સખાવત.

સુરતમાં જ્યારેથી કોઈ આફત પડી છે, ત્યારે મુખર્જ સુરતની મદદ આપી છે. હરેક આફતમાં મુખર્જના સખી ઘાટાએ સુરતપર દાદરશાન કર્યું છે.

સડતાળા કાળ વખતે.

સડતાળા કાળ વખતે મુખર્જના પારસીઓએ ગરીબ લોકોને પાળવાને રૂ ૧૬૦૦૦ ખાચ્યા હતા, એવું નોંધાયલું છે.

સને ૧૮૯૭ની આગ.

સુરતના આગથી નુકશાનમાં આવેલાને માટે મુખર્જ, ચીન વગેરેમાં ઉધરાણાં થયાં. મુખર્જના અકાબરે.એ.એ. આગની વાત સાંભળી નામદાર ગવર્નરને અરજ કરી તેની મતલબ આપી હતી:—

“ સુરતમાં તા. ૦ ૨૪મીએ મોટી આગ લાગી, તેમાં ૨૦૦૦૦ ઘરો જળી ગયાં છે; સોંકડો માણસો મરી ગયાં છે, વગેરે. માટે નામદાર સરકારે એ આફતમાં મદદ આપવી. અમે અમારું જનતુ કરીએ છીએ. ” (આ આંકડા જલભરેલા હતા, એવું એ કમિટિને માલમ પડ્યું હતું, અને તેથી એ ક

મિટિએ થોડી મુદતે એ આગના ફંદના હેવાલ છપાવ્યો તેમાં બહેલાં ઘ
રની સંખ્યા ૧૦૦૦૦ લખી છે. હરેક આફત વખતે તરતા તરતતો સહરાગાત
ભરેલી ખખરો ફેલાય છે).

આ અરજ પરથી નામદાર સરકારે રૂ ૫૦૦૦૦ રોકડા મોકલ્યા; તથા
બીજી મદદ કરી, તે ઉપર આવી ગયું. સુખાઘ રાહરમાં મોટી જાહેર સભા
મળી તથા ઉધરાણું થયું. તેમાં નીચે મુજબ રૂપીઆ ભરાયા હતા.

રૂ ૬૮૧૦૨. હિંદુઓએ.

રૂ ૬૨૧૫૨ પારસીઓએ.

૫૮૦૩ મુસલમાનોએ.

૨૩૩૧ પરભુઓએ.

૧૦૦૦ વહોરાઓએ.

૨૫૦૦૦ પાંજરાપોલનું ફંદમાં
પારસી, હિંદુ વગેરે સ
ઘળી કામના ભરાયલા
તેમાંથી.

એકંદર રૂ ૧૬૪૩૮૮.

યુરોપીયન લોકોએ ઉધરાણું કર્યું, તેમાં રૂ ૮૯૦૦૦ થયા, ચીનના
પારસીઓએ રૂ ૨૫૦૦૦ મોકલ્યા. એવી રીતે સુરત, સુખાઘ, ચીન, વગેરે
રાહરોમાં ઉધરાણું થયું. સુરતમાં થયેલાં ફંદમાંથી સરકારના રૂ ૫૦૦૦૦માંથી
અને યુરોપીયનોની સખાવતમાંથી સુરતની કમિટિએ નાચારીમાં આવી પડે
લાંને અનાજ, કાપડ વગેરેની મદદ કરી. તે ઉપરાંત સુખાઘની કમિટિએ પ
ણ અનાજ, કાપડ વગેરેમાં રૂ ૫૪૦૦૦ ખર્ચ્યા. સુખાઘના સખી લોકોના
પૈસામાંથી સુરતમાં જે ગરીબ લોકોને તરત મદદ આપી તે કામવાર નીચે
મુજબ:—

રૂ ૩૬૬૩૪ હિંદુ લોકોને.

રૂ ૪૧૬૨ મહમદન લોકોને.

૭૩૭૪ પારસી લોકોને.

૪૬૦૨ વહોરા લોકોને.

ખાકીના રૂ ૧૧૦૩૦૦ સુખાઘાણી કમિટિ પાસે રહ્યા. ગરીબ લોકોને
ઘર બાંધવાને રોકડા રૂપીઆ આપવાનો વિચાર હતા, તે અમલમાં આણી ન

રાકાયાથી, તે રૂપીઆમાંથી રૂ ૫૯૦૦૦ પારસીઓના જૂદા કાઠી પારસીઓ ને આપ્યા; તથા બાકીના રૂ ૫૧૩૦૦ હતા, તે હિંદુની મહાજાણને આપ્યા.

સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ વખતે.

સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ વખતે પણ મુંબઈના સખી લોકોએ સુરતના ગરીબોને મદદ કરી. રેલના જેવો તાર ગયાં કે લોકોમાંથી ઉત્તપન્ન થઈ. ના મદદરે સેઠ દીનશાહજી માણિકજી પીટીટે કોટમધેનાં પોતાનાં મકાનમાં એક સભા બોલાવી, તે સભામાં તરત તરત રૂ ૨૫૦૦૦ ભરાઈ ગયા. તેમાં સખી વજુદ બાઈ મોતલાંબાઈ તે સેઠ જાંગીરજી નસરવાનજી વાઘીઆની બેઠીએ રૂપીઆ ૧૫૦૦૦ની નાદર રકમ ભરી. તેવીજ રીતે સેઠ દીનશાહજી માણિકજી પીટીટે રૂ ૫૦૦૦ની રકમ શ્રદ્ધી કે લાગણું નાણું ભરાવું આદ્યું. એ રૂંડમાં રૂપીઆ ૧૦૦૦૦૦ થયા, તેમાંથી સુરતમાં સુરતના આગેવાન લોકોની મારફતે જૂખ્યાંએ ને દાણો, નાગાંઓને વસ્ત્ર અને ઘર બાર વગરનાંઓને ઘર બાંધવા રૂ ૧ થી રૂ ૫૦૦ સુધીની દરેકને મદદ આપી. એવી રીતે રૂ ૬૩૦૦૦ આપ્યા. બાકીના રૂ ૩૭૦૦૦ તે કમીટી પાસે બાકી હતા.

સને ૧૮૮૬ના મોટા અગ્નિ કેપ વખતે.

સને ૧૮૮૬ની મોટી આગ વખતે મુંબઈમાં સખીવજુદ ગ્રહસ્થ સર દીનશાહજી માણિકજી પીટીટેને ખબર પડતાંજ તેમણે અતરે રાવ જહાંદુર જગજી વનદાશ ખુશાલદાશ તથા સેઠ બેરામજી પેસ્તનજી દાક્ટરપર તાર મોકલીને કે હવાડયું કે, દુઃખમાં ટવલતાંઓને તરતા તરત મદદ આપવાની અગત્ય હોય તો એકથી પાંચ હજાર રૂપીઆ સુધી તાબડોળ મારી તરફથી આપવા. જો એથી વધારે રકમ તરત જોઈતી હોય તો ને લખવું. ખીજી તરફથી સર દીન

શાહજી પોતાના વાલદેશરના મહેલમાં સભા યોજાવી એક ફંદ કર્યું.

એ સભામાં મુખ્યના નામદાર ગવર્નર લોર્ડ રે પાણહજર થયા હતા. એ ફંદમાં રૂ ૧૫૦૦૦૦ થયા, તેમાંથી રૂ ૧૪૦૦૦૦ સુરત ખાતે જે નાચાર લોકોનાં ઘર આગમાં બળ્યાં હતાં, તેમને ઘર બાંધવાને આપ્યા. એ કામ મઠે સુરતમાં પાણ ફંદ ઉભું થયું હતું. તે ફંદમાં રૂ ૫૦૦૦૦ થયા હતા, તથા તે કામ પાર ઉતારવાને જે કમિટી થઈ હતી, તેના પ્રમુખ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મિ. સી. બી. વીન્ચેસ્ટર હતા. આવી રીતે ગરીબો ને આરોરો મળ્યાથી, ઘણાખરાએ પોતાના ઘરો બાંધ્યાં છે, અને તેથી સખી યોદ્ધાનો સમાર્થના પૈસા ખરા ધર્મના કામમાં વપરાયો છે.

પ્રકરણ વીસમું.

ખીજ અગત્યની નોંધો.

સુરતના પારસીઓ.

પંદરમી સદીમાં સુરતમાં પારસીઓનાં ઘણાં થોડાં કુટુંબો હતાં. તેઓ નાં નામો નવસારી ખાતે મલતી અંબુમનોમાં અને પારસી ઊમરાવ ચાં ગા આશાએ જરથોસ્તી ધર્મ બાબત શોધ ઝાળ ચલાવી ધરાન માણસો એ કુલી દીનને લગતા યોલાસા મંગાવ્યા હતા, તેમાં જોવામા આવે છે. ત્યાં રપછીના વખતમાં યુરોપીઅન મુસાફરોએ પારસીઓ વિશે જે નોંધ કરે છે, તે પારસી પ્રકાસમાંથી નીચે આપ્યું છે.

“આલખરટ ડી. માનડેલસો નામનો ફ્રેંચ એસચી પોતાની ધરાની

તથા હિંદુસ્તાનની મુસાફરીનાં પુસ્તકમાં સને ૧૬૩૮ના ગુજરાતના પારસીઓ માટે લખે છે કે:—

“તેઓ ઘણાખરા કીનારા ઉપર રહે છે, અને સલાહ સંપન્ન થી ચાલે છે, તથા તમાખુની ખેતી અને તાડીના દારૂની આયવત ઉપર ઘણાખરા રહે છે. તેઓને દારૂ પીવાની છુટ છે. તેઓ વ્યાપાર વનજ, સારાફી, દુકાનદારી અને ખીજ બધા બંધાઓમાં ગુટાયલા છે. ફક્ત લોહાર અને સોનીના બંધામાં તેઓ પડતા નથી, કારણકે આતશને ખુબવવા જે તેઓ માટે ગુનાહ સમજે છે.

પારસીઓ એકજ સર્વ શકેતિવાન ખોદને માનનારા છે.

તેમના ઘરો નાધલાં અને અંધારાં તથા તેમાં સામન ઘોડોજ હોય છે. તેઓ બધા એકજ ભાગમાં સાથે રહેવાને ચાહે છે. તેઓમાં દોષ એ કસ માજસ્ટરેટ નથી, પણ પોતાનીજ કોમો મધેથી બે સારાં માણસોને તેઓ પોતાના ઇનસાફ સોંપે છે, અને પોતાના ટંટાઓની બાબદ ઘણી ખરી ખીજઓ આગલ લાવતા નથી.

તેઓ આતશ જેવી પત્રી ચીજ ખીજ દોષ ગણતા નથી. અને તેની તેઓ ઘણી જતન લે છે, કારણકે તેઓના કહેવા મુજબ ખોદાઈ તુર ખતાવવાને આતશ જેવું ખીજું કંઈ નથી, અને તેથી તેઓ એક જતી અથવા બે રાગને કુક મારીને ખુબવતા નથી, તથા આતશને ખુબવવા કદી પણ પાણી વાપરતા નથી અગર દોષતું ઘર આગથી બળી જાય તોખી તેપર પાણી ન મતા નથી, પણ ઘુસ અથવા માટી તેપર દાખી દીએ છે, અને તેખી તેઓ ઘણું મુસીખત જેવું સમજે છે.

તેઓ બચાંઓને નહાનપણથી પરણાવે છે, પણ તેમના સંબંધ ૧૫ કે ૧૬ વરસની વયે પુગા પછી થાય છે; તેઓમાં ક્ષીધવાઓ નાતક કરી શકે છે. છીનાલું અને રંડીબાજ તેઓમાં મોટા ગુનાહ ગણાય છે, અને જો ઇનસાફ તેઓના હાથમાં હોય તો એવા ગુનેહગારોને તેઓ મોતની સજા કરે.

તેઓ અંગે ઘણા કદાવર નથી, તોપણ તેમના દેખાવ હિંદુસ્થાનના બીજા લોક કરતાં સોભઈતો છે; તેઓની ઓરતો દેશની બીજી જ્ઞાતની ઓર તો કરતાં મુકાબલો નહીં થઇ શકે એવી સરેક અને ખુબસુરત છે. મરદો લાંબી અને ગોલ કાપેલી દાઢી રાખે છે, કે જે રીત આજ ૫૦ વરષ થયાં ફ્રાંસમાં દાખલ થયેલી છે. તેઓમાંના કોઇ ખાલ રાખે છે. અને કોઇ કાપે છે. જેઓ કાપે છે તેઓ માથાંની તાલકી ઉપર એક અંગોથા જેટલી લાંબી પાળેલી ચાટલી રાખે છે. ”

“ઓગીલબીસ આટલાસ”માં સને ૧૬૭૦ના સુરતના પારસીઓ વિશે લખે છે કે:—

“તેઓ હીયાંના દેશીઓની માફક છુટાપણે રહે છે અને મનપસંદ ધંધાઓ કરે છે. તેઓ ઘણા ખુદીવાન અને ઘણાખરા ખેતી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધામાં ગુજરાંન કરે છે. કેટલોક પરદેશના વ્યાપાર, સરાફી, દુકાનદારી, અને લોહાર સિવાય તરેહવાર જાતના હુન્નરોના ધંધા કરે છે, કાંચિકે લોહારના ધંધામાં આતશપર પાણી નામવું પડે છે. જે તેમના ધર્મથી હોલડું છે.

અગર કોઇ વખતે ભુત્તયુકે કોઇથી બીજાનાં પીધેલાં પીઆલાંમાનું પીવાઇ ગયું તો તે પીયાલું ત્રણ વખત ધોઇ, કેટલોક વખત ગુજરયા પછી ઉપયોગમાં લીએ છે.

મરદો મોટી ગોલ દાઢી અને માથાંપર લાંબા બાળ રાખે છે, તથા ઘણાખરાઓનાં નાક વાંકાં હોય છે કે જેપરથી તેઓ હજારો લોકોમાંથી ઓળખાઇ આવે છે. તોપણ કેટલાકો દુકા બાળ અને તાલવાં ઉપર ચાટલી રાખે છે.”

ઓવીંગટન નામનું મુસાફર સને ૧૬૮૯માં સુરત ફરી આવ્યો હતો તે પોતાના અંધમાં વ્યાના પારસીઓમાટે લખે છે કે:—

“તેઓ ફક્ત એકજ ખોદાને માને છે, અને તેને સદળી ચીજોના

પેદા કરનાર તરીકે ગણી દર મહીનાના પેહેલો દીવસ તેની આરાધનામાં ગુ
જર છે અને એ સિવાય બીજા દેટલાક દહાડાઓ (હમકારા) પણ જરૂર
બધીને માટે નમેલા છે.

તેઓ પોતાના પવિત્ર તેહવારો (ઘાહંખાર) પર સૌ ખરો માણસો
રોડર બાહર પરાંમાં એકઠાં મળે છે. જ્યાં દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભાણાં
લાવે છે, અને પછી બધા સરખે ભાગે પીરસીને સાથે ખેંસી ખાય છે. તેઓ
પોતાના જાતભાઈઓ ઉપર ઘણી પ્રીતી રાખે છે, ગરીબોને મદદ કરે છે, અને
જેઓ તંગીમાં હોય તેમને મદદ કરવાને હંમેશા તૈયાર હોય છે. જેઓ ગરબ
ઉ અને કામ કરવાને શક્તિવાન હોય તેમને કામ સોંપે છે, તથા જેઓ મુશ્કે
સ અને લાંબલાજ હોય તેઓને પુર છુટથી બખરોશ કરે છે કે જેથી તેઓ
પોતાની કામનાં એકબી માણસને ભીક્ષક તરીકે રહેવા દેતા નથી, અને એ
બાબદમાં પીઠગોરસની જે સડથી ઉમદા નશીહત કે " પોતાના દોસ્ત આસ
નાઓમાં સરખાપણું રાખવું " તે તેઓ પુરતી રીતે અમલમાં લાવે છે.

તેઓ ધંધાધાપામાં ઘણા મહેનતુ અને ચાલાક તથા પોતાનાં બચ્ચાં
ઓને ઉદ્યોગ અને હુનરની તાલીમ આપવામાં ઘણી કાળજી રાખે છે. આ
ખા દેશમાં વણવાનાં કામપર મુખ્ય કરી પારસીઓ સરસ છે, અને સુરતનું ધ
ણું ખરું રેશમી તથા બીજું કાપડ તેઓને હાથનું બનાવેલું હોય છે. "

કપટાંન એ. હેમીલટન પોતાના પુસ્તકમાં સને ૧૭૧૦ના ગુજરાતના
પારસીઓ માટે લખે છે કે:—

" તેઓ સરસ સુધારો અને વહાણ બાંધનારા, તેમજ વણત અને ભર
તના ધંધામાં ઘણા કુશલ છે, કે જે તેઓને હાથના બનાવેલા રેશમી અત
લસ, ખુતેરી તાકાઓ, તથા ભર્ય અને નવસારીથી આવતા સરસ ખાસતા
ઓ ઉપરથી માલમ પડે છે. તેઓ હાથીદાંત અને અડીક તેમજ લાકડાંની
નકશીનાં કામો કરવામાં એકા છે. "

કારસ્ટન નીખર નામનો મુસાફર કે જેણે આખરથાન તથા હિંદુસ્થાન

મધે ૪૦ સં ૧૭૬૨થી તે ૧૭૬૪ સુધી મુસાફરી કીધી હતી તે સુરતના પા-
રસીઓ માટે લખે છે કે:—

“ સુરતમાં સંખ્યાબંધ પારસીઓ નેઓ ચાલાક વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગી
કારીગરો અને સરસ નોકરો છે.

મુખ્યત્વે સુરત અને તેની પાસેનાં શહેરોમાં અસલી ધરાનીઓનું એ
ક સંસ્થાન છે, જેઓ અગીઆર સદીની વાત ઉપર જ્યારે આરખોએ તેમના
સ્વદેશ છુટ્ટો રચારના હિંદુસ્થાનમાં આવી વસ્યા છે. તેઓને પારસી કહી કહે
છે; અને હિંદુઓ તેમને ચાહે છે. તેમની સંખ્યા ઘણી વધતી જાય
છે જ્યારે ફરમાનમાં તેઓના જતલાધ્યો મુસલમાનોની જુસરીઠેલ દ
ખાઈતા ઓછા થતાં જાય છે. તેઓ ભલા, નરમ, અને ઉદ્યોગી તેમજ પોત
પોતામાં મુલેહ સંપન્નથી રહેનાર તથા પોતાની કામના ગરીબોને હુકમો
મદદ કરનારા છે કે જેથી તેઓ ખીલ જ્ઞાતના લોકો પાસે ભીખ માંગે નહીં.

તેઓમાં એકજ ખાચડી પરણવાના ચાલ છે. જ્યાં સુધી તે ખાચડી
વાંજણી નહીં હોય ત્યાં સુધી તેઓ કદી ખીલ ખાચડી કરતા નથી. તેઓ પો
તાના બચ્ચાઓને છ વરસની વયમાં પરણાવે છે, પણ તે પરણેલાં જોડાં જ્યાં
સુધી ઉંમરે પુગે ત્યાં સુધી પોતાના માખાપના ઘરમાં જુદાં રહે છે. તેમના
પોરાગ હિંદુઓના જેવા છે. ફક્ત ધરાનીઓની માફક તેઓ કાનની હેઠલ
એ મુલકાં રાખે છે.

પારસીઓ એટલે જરથોસ્તનો ધર્મ પાલનારાઓ એકજ સર્વ શક્તિ
વાન તથા અમર ખિદતાલાને માને છે.”

તામીઓ મુસાફર મીઠ જેમસ ફરખસ કે જેણે ૪૦ સં ૧૭૬૫થી તે
૧૭૮૪ સુધી એરીઆ, આફ્રીકા, અને અમેરીકાના જુદા જુદા ભાગોમાં મુ
સાફરી કીધી હતી, તે પોતાના લખાણમાં જણાવે છે કે:—

“ મુખ્યત્વે અને સુરત ખાતે મુખ્ય વ્યાપારીઓ તથા વહાણના ધણીઓ
પારસીઓ છે. ઉટલાકો કારીગરના હુન્નરો શિખેલા છે, અને તરેહવાર જ

તનાં વનાતનાં કામમાં ગુતેલા છે. હિંદુસ્થાનમાં સંજીથી સરસ સુધારા અને વહાણ બાંધનારાઓ એ કામના છે.

તેઓની સંખ્યા મુંબઈમાં ઘણી છે, અને સુરતમાં તેમનાં ૨૦૦૦૦ કુટુંબો છે. હજી સુધી તેઓએ પોતાની જીદી હકુમત સ્થાપવાને કસ્ટી દે શરૂ કીધી નથી. તેઓમાં હર્મ સંબંધી માથાં ભાયગે એક મતફરને લીધે બે તડાં પડેલાં છે.

તેઓ ઘણાખરા ઉંચા કદના, ખુબસુરત, કસરતખાનગારા બાંધના, અને હિંદુસ્થાનના ખીજ દેશીઓ કરતાં ગોરા છે. તેઓની આરતો પાક દામાનદેત્ર માટે વખાણાયેલી છે. છોકરીઓ નાજીક અને દેખાવેલી હોય છે, પણ તેમની જીવાંનીતો ખાહાર જલદીથી જતો રહે છે, અને ૨૦ વરસની ઊંમરથી અંદરતો નાજીકી જઈ તેઓ હિંદુ તથા મુસલમાની આરત કરતાં પણ વધારે આંગે ફેલાઈ પુરૂષનાં જેવી દેખાય છે.

હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં પારસીઓ રહે છે ત્યાં તેઓ પોતાના પવિત્ર આતશના કેમ્પલાને માટે દરેમેહર તથા સેવટના વીસાંમાને માટે દોખમું બાંધે છે. "

એજ મુસાફર સુરતના પારસીઓ માટે જણાવે છે કે—

" થોડાં વરસ થયાં સુરતના સંજીથી નાદર ખાગ ખગીઆ હિંદુ અથવા મુસલમાનાના હાથમાં નથી, પણ શહેર બાહર ઘણીક જગીરો સાથે તે પારસીઓનાં હાથમાં છે, કે જેઓ આગલ જણાવ્યા મુજબ એક મોટી અને ઉદ્યોગી કોમ છે. આએ ધરંતથી આવેલી કોમ હાલ અજ્ઞયપ્ત રીતે વધી ગઈ છે. હિંદુસ્થાનના પારસીઓની પોતાના ધર્મના ખચાવને સારૂ નારી આવેલાં થોડાંક કુટુંબોમાંથી મોટલી ખચી સંખ્યા વધી ગઈ, તેવો દાખલો ધંજરાયલ લોહોના અજ્ઞયપ્ત જેવા દાખલા સિવાય ખીજો કોઈખી મોજુદ નથી. "

અઢારમી સદીમાં સુરતની આખી પારસી કોમને લગતા બે ખનાવ સને ૧૮૪૧ તથા ૧૮૪૨માં ખન્યા છે.

ઝાગણીશમી સદીના એ બંધે બનાવ પારસી પંચાયતની સત્તાને લગતા છે. એક મુબઇ સમાચાર તા. ૭ નવમ્બર ૧૮૪૧માં અને બીજો પારસી મકાશ પાને ૬૦૪ થે છપાયેલા છે.

૧૮૮૯માં લોકોની વસ્તી, હાલત, પોશાક વગેરે.

સને ૧૮૬૧ની ગણતરી મુજબ વસ્તી નીચે મુજબ છે:—

હિંદુ ૮૧૪૯૯, મુસલમાન ૨૧૪૨૦, પારસી ૬૨૨૭, ખ્રિસ્તિ ૫૧૯ બીજા ૧૬૯.

હાલત—સને ૧૮૮૮-૮૯ના સરકારી હીસાબ મુજબ સુરતખાતે વસ્તી ૩ ૫૦૦ અને વધારેની પેદારવાળા ૩૨૬૭ માણસો છે. તેઓની આવક પર સેંકડે ૨ તથા ૨૫ ટકા લેખે ગણનાં સરકારને ૩ ૮૩૦૧૩ની ઉપજ થઇ છે. એ હીસાબે ૩ ૫૦૦ અને તેથી વધારે પેદા કરનારાની કમાઇ ૪૦ લાખ રૂપીઆની છે. પણ ૩ ૫૦૦થી ઓછી આવક વાળી વસ્તી બહોળી છે. એજ વસ્તીમાં ૩ ૫૦૦ અને તેથી વધારે પેદા કરનારાઓ ઉપરના ઇનકમટેક્સ મુબઇમાં ૩ ૧૭૩૮૮૬૮ અને અમદાવાદમાં ૩ ૧૬૪૮૩૪ છે, તે મુકાબલાથી સુરતની હાલત તરત જણાઇ આવે છે.

સને ૧૮૮૯માં મજૂરીનો દર નીચે મુજબ છે:—

	૬ કલાકના.	૮ કલાકના.	૧૨ કલાકના,
અંધારઆના ...	૧૦	૧૨।	૧૫
કડિયો.	૧૦	૧૨।	૧૫
મજૂર.	૬	૭।	૯
ખેતીનામજૂર... ..	૦	૪	૦
દરજી	૮	૧૦	૦
ઝાંઝી	૮	૦	૦

લોકોની હાલત તેમની કમાઇની સાથે તેમનાં ખાનપાણ, ઘરેણાં ગાઢાં ત

થા પોશાક ઊપરથી ફેટલેક દરજ્જે સમજાય, માટે, અને ગાંધી સદીમાં લોકોનાં પોશાક ધરેણાં કેવં હતાં, તેની સાથે, આ જમાનાના પોશાક વગેરેના મુકબલો કરવાને અને વળી આવતા જમાનાના મુકબલા માટે, તે સવળું નીચે આપ્યું છે.

પોશાક—મહમદન તથા વહોરાઓના પોશાકમાં ઘણોજ થોડો ફરક થયો છે. વહોરાઓ તેજ જાત તથા રંગનાં પણ છણાં કપડાં પહેરે છે. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં નાગર, શ્રાવક, વગેરે રેશમી સાડી તથા પોલકા પહેરે છે. ખાલણોમાં—રાણિયાઓમાં પણ રેશમી લગડાં ઢાપલ થાય છે. બીજા વર્ગમાં હજી કાંચળી સિત્તાય સવળાં લગડાં સુતરાઉ પહેરવામાં આવે છે. પારસી મરદોએ રેશમી તુમ્બાન પહેરવાં બધા કીધાં છે; પાગડી રેશમી-કોઈ લાંબી, હાથની બાંધેલી, કોઈ બે ગજના કકડાનું બોણું, કોઈ ફેટા અને કોઈ જાગડીને બદલે ટોપીજ પહેરે છે. લાંબી બાંહેના અંગરખા જવલેજ જોવામાં આવે છે; તેને બદલે સુતરાઉ, ડીનના કે રેશમના ટુંકી વાંકી બાંહેના અને હમણાં હમણાં છેકે ટુંકા ઢગલા પહેરે છે. ભોગાને ઠંકાણે સાંકડા પાંચયાના પાટલુન, પગમાં મોજાં અને લગભગ સવળા પુટ પહેરે છે. લગન તથા મરણની ગીજલસમાં જમા પીછાડીના પોશાક કાયમ રહ્યો છે. પારસીઓ માથાખાના તથા સદરા સિત્તાય સવળો પોશાક ઘરમાં તથા જવે આવવે રેશમી પહેરે છે. દીલીની કે રેશમી ચીકનની કોર મુઠેલી રેશમી સાડી, રેશમી પોલકા, રેશમી ધંજર, રેશમી મોજાં પહેરે છે. ઘણીખરી પગમાં વારનીરાની સપાટ, થોડીએક પુટ પહેરી, ઘણીજ થોડી હાથમાં છત્રી લઈ નીકળે છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓનાં ધરેણાં—ગળામાં પહેરવાનાં—હાર, કાંટલી, કાળી ગાંઠી, પાટિયાં, કંઠી, મોહનમાળા. કાને—ચોકડાં, લોલીઆં, નખલી, ખુગરી, એરીંગ કુકડવાં, વાળી, લોલકાં. નાકે—વાળી, નઠા કાંઠો. દાંતમાં—જડ અથવા રેખ. હાથે—કલાં, સાંકળાં, ગજરા, બંગડી, છત્ર, કેકણી, પાટલી, વાંક, ઘોડા વાંક, ઘુંઘરી. વીંટી. પગે—અઘસીઆં. તોડા, ઝાંઝર, લંગર, ગજરાં, ગંઠોડા. પગના અંગુઠામાં કરડા, બીજા આંગળીએ વીંટી, ત્રીજાએ માછલી, બો

૨. માથાના વાળમાં—ચાક, ગુલાબનાં ફુલ, વેણી. એ ઘરેણાં સોના તથા રૂપાના હોય છે. મોતીના ઢાગીના આ પ્રમાણે છે—છડો, નવસારો, સાતલડો, કાલીગાંઠી, તનમનીકે, હાર, બંગડી, બીણ, કડક (વરરાજને કાને લગાવે દડકે). મરદોને પહેરવાની જાણસો—કંઠી, કડક, કંઠાં કંદારો, બાબુખંધ, વીંટી, છોકરવું લવેંગ. છોકરાને ચાંદ, મુરજ, સીરપેચ (વરધાડામાં) જાળ સેર (સ્ત્રીમંતવખતે સ્ત્રીઓને). ધૃ૦.

સો વરસુપરં પારસણો નીચે મુજબ રૂપાની જાણસો પહેરતી.

હલકા, કંઠી, ગુલસો, હાંસડી, નઠ, કાવડી, અઘારીઆં, તોડા, ઝાંઝર, પાટલી, વીટલી, ચુરા, કાંકણ કારીડં, કારેલી, પોણાં, હલકા હીરાજડાવના, ચીતળ, ઘઉંમાળા, ગુંગરી, સાંકડી. મરદો—રૂપાની વીંટી, કંદારાજ પુરખા. છોકરાઓ—વીંટી, કડી, ગાળી, આંસડી, વાડા, તોડા, ઝાંઝર ધૃ૦.

પારસી સ્ત્રીઓની હાલની જાણસો—સોનાની—સાંકળાં, વાડા, બંગડી ચીતળ, સાંકળી, લાકીટ, એરીંગ, કોરટ, વીટલી, પંચી, ચોકડા, હાર, વીંટી. હીરા મોતીની જાણસો—હાર, સાંકળાં, બંગડી, કોરટ, વીંટી, ચોકડા, વાડા, પંચી.

રૂપાની જાણસો પારસણોમાંથી નીકળી ગઈ છે, અને મરદો કે છોકરાઓ કોઈપણ જાણસો પહેરતા નથી. ફક્ત કોઈ હાથે વીંટી પહેરે છે.

જાણસ પહેરવા પારસણો કાન અને ખીજ બધા વર્ગની સ્ત્રીઓ કાન તથા નાક વીંધાવે છે. ફેટલાક હિંદુ મરદો હજી કાન વીંધાવી મોતીની જાણસો પહેરે છે.

ખોરાક—પારસીઓમાં ઓગણીસમી સદીની સરખાતમાં ચાહરમ, માસીસો, છમસી, વરસી, જંદરવાન, નવજોત, લગન, અઘરણી, નાતરં, રાંદે લ(!) વગેરે ટાંકણે, ખાવાનું કરવું પડતું. તે વખતે ચાવલ, દાળ, એવું સાદું ખાતું હતું. દારૂ કે તાડી કોઈ જાણતું નહીં. હુમણાં તેમ નથી. ફેટલાએકે એવાં જમનવારો બધા કીધાં છે. અને ફેટલાએકે લગન તથા નવજોતનાં કરે છે, તેઓ ૨ થી ૭ વાણીનાં ખીનાં દારૂ સાથે આપે છે. દારૂ મવડાંના અને કોઈ કોઈ પ્રાંતી, આધુસ, સોદાવોટર સાથે ૫ થી ૭ રૂા લેવાડામાં આવે છે.

હિંદુ લોકો જમણવારમાં નીચે કહેલા માંહેથી એક અથવા વધારે જાતનાં
ખવાડેછે. (પર્કવાન)-ખાજાં, ગેભર, જલેખી, કરસીપુરી, દહીત્રાં. લાખણરીલાહુ
કળીનાલાહુ, ગુદરપાક, અમરતપાક, મૂંદસુર મોહનઠાર; (મીઠાઇ)- ખરડી, પેંડા,
છોપરાંપાક, માવો, ગુગરા, ઘારી, હલવા; સીખંડપુરી, ખાસુદીપુરી, સીરાપુરી,
ઘારી-મગજ-દુધપાક. ખરડી રૂરમુ મોહનઠાર, માલપૂઠા-દુધપાક. જલેખી દુધ
પાક; દેળાં પોળી, રસપોળી, ખરડીપેળી-ખીર જ-મઠો (અથવા) દુધ; સીરા
પોળી ખીર જ, મઠો (અથવા) દુધ; ગેબરખાજાં ખીર જ—મઠો (અથવા) દુધ.

ખજરો.

ખરાનપુરી ભાગળનો, ઝાંપાનો, નાનપરાનો, વરીઆવી ભાગળનો, અ
ઉટાનો, નવસારી ભાગળનો, ચોકનો, નાણાવટનો, મરદી ખજર. ગલેમંદીનો
રામપરાનો, લાલ દરવાજાનો, ગોપીપરાનો, ખાંડખજર, એટલા ખજરો છે.

પીઠ.

કણપીઠ (અઢીટા આગળ), થઉંની પીઠ (વરીઆવી ભાગળ), ભાત
ની પીઠ (નવાપરામાં), દાણા તથા ઘાસની પીઠ (ખેગમપરામાં), માછલી
પીઠ, ઘીનો કાંટો (પીઠ) હરીપુરામાં.

વખણાતી વસ્તુઓ.

કિનખાખ, એલાયચો, ગણ, છતારી, કસખ, કીનારી, ખુરાખો, હાથીદાંત
તથા લાકડાનું દોતરકામ.

મીઠાઇ (વિશેષ કરી ખરડી), તંબાકુ, પનોર, ઘાડવાનું દી, ખતાઇ, ધુલ.

